

Platinum

ISSN 2231-0096

A Peer Reviewed
National Multidisciplinary Journal

Volume - 16 Number - 1 January 2026

(For this Issue - Editor Board)

Board of Invited Editors

Prof. Ashok R. Rane
Dr. Ketan P. Chaudhari
Prof. Ranjana R. Sonwane
Prof. Kunda V. Baviskar

Managing Editor

Mr. Yuvraj Mali

Editorial Office

Atharva Publications
Plot No.17, Devidas Colony
Varkhedi Road, Dhule - 424 001
www.atharvpublications.com
E-Mail : atharvpublications@gmail.com

Branch :

Circulation & Advertisement

Atharva Publications
Shop No. 2, Nakshatra Apartment, Shahu nagar
Housing Society, Opp. Teli Samaj Mangal
Karyalay, Jalgaon - 425001

Subscription Rates

Single Copy for reader Rs. 1000.00 or
US \$ 100.00 Only (extra postage charge)
For Processing Charges of research Paper
Individuals Rs. 1500.00 (each research paper) Or
US \$ 150.00
Institutions Rs. 3000.00 per annum Or Us \$ 300.00

1. Editing of the research journal is processed without any remittance. The Selection and publication is done after recommendation of subject expert Refree.
2. Thoughts, Language, vision and example in the published research papers are entirely of author of the research paper. It is necessary that both editor and editorial board are satisfied by the research paper. The responsibility of the matter of research paper is entirely of author.
3. Along with research paper it is compulsory to sent Memership form and copyright form.
4. In any condition if any National/ International university denies to accept the research paper published in the journal then it is not the responsiability of Editor, Managing Editor Publisher and Management.
5. Before re-use of published research paper in any manner, it is compulsory to take written acceptance form Managing Editor unless it will be assumed as disobedience of copyright rules.
6. All the legal undertaking related to this research journal are subjected to be hearable at Dhule Jurisdiction only.
7. The research journal will be sent by normal post. If the journal is not received by the author of research paper then it will not the responsibility of Editor and publisher. The amount or registered post should be given by the author of research paper. It will be not possible to sent second copy of research Journal.
8. Authors are requested to follow the author's Guide lines Contect Managing Editor - 9764694797
 - For book reviews, please send two copies of the book (one for the Reviewer and other for the library of the journal) to the Managing editor.
 - Donations of books /journals / cash / gift are welcome and will be gratefully acknowledged. All disputes concerning the journal will be settled in the court of Jalgaon, Maharashtra.

प्लॅटिनम या शोधपत्रिकेच्या या विशेषांकात प्रसिद्ध झालेली मते संपादक, आमंत्रित संपादक मंडळ आणि सल्लागार मंडळ यांना मान्य असतीलच असे नाही. या विशेषांकात प्रसिद्ध करण्यात आलेल्या लेखातील लेखकांची मते ही त्यांची वैयक्तिक मते आहेत. तसेच यात प्रसिद्ध झालेल्या लेखांची सर्वस्वी जबाबदारी ज्या-त्या लेखकांवर राहिल.

मेसर्स अथर्व पब्लिकेशन्सच्यावतीने कार्यकारी संपादक श्री.युवराज माळी यांनी प्लॉट नं.१७, देविदास कॉलनी, धुळे-४२४ ००१ (महाराष्ट्र) येथे प्रकाशित केले व अविष्कार ग्राफीक्स, जळगाव येथे मुद्रित केले. मोबाईल : ९४०५२०६२३०. जळगाव (ऑ.) : ०२५७-२२३९६६६.

Multidisciplinary National Conference
on

CHALLENGES AND OPPORTUNITIES FOR TEACHER EDUCATION IMPLEMENTING OF NCTE-ITEP WITH CONTEXT OF NEP 2020

: Our Inspiration :

Mr. Nandkumar G. Bendale
Hon'ble President – K. C. E. Society, Jalgaon

Prof. Ashok R. Rane
Editor

Dr. Ketan P. Chaudhari
Dr. Sunita A. Nemade
Convener

Prof. Ranjana Rajesh Sonawane
Dr. Poonam B. Jamdhade
Co-Convener

Organised by

Kavayitri Bahinabai Chaudhari
North Maharashtra University, Jalgaon

and

**Khandesh College Education Society's V.P.Hole College of
Education And Physical Education (Autonomus), Jalgaon**

Date : Saturday, 17 January, 2026

: VENUE :

K.C.E. Society's V.P.Hole College of Education and Physical Education (Autonomus),

M. J. College Campus Jalgaon- 425002 Maharashtra, India.

Email : coe@kces.in, website: <http://coe.kces.in>

Editorial

It gives us immense pleasure and pride to present the proceedings of the Multidisciplinary National Conference jointly organized by Kavayitri Bahinabai Chaudhari North Maharashtra University, Jalgaon and KCES's V. P. Hole College of Education and Physical Education, Jalgaon on 17th January 2026.

The theme of the conference, "Challenges and Opportunities for Teacher Education in India: Implementing NCTE-ITEP in the Context of NEP 2020," is both timely and significant. The National Education Policy (NEP) 2020 has initiated a paradigm shift in the Indian education system, with teacher education positioned at the core of educational transformation. The National Education Policy (NEP) 2020 has brought transformative reforms in the field of education, particularly in teacher preparation and professional development. The introduction of the Integrated Teacher Education Programme (ITEP) by NCTE marks a historic step toward improving the quality, structure, and standards of teacher education in India. It seeks to integrate disciplinary knowledge, pedagogical theory, practicum experiences, and professional ethics within a comprehensive and multidisciplinary framework.

This conference provided a dynamic platform for academicians, researchers, teacher educators, policymakers, and students from across the nation to deliberate on emerging issues, practical challenges, and innovative strategies related to the implementation of ITEP. The discussions highlighted the need for curriculum redesign, interdisciplinary approaches, technology integration, research orientation, and strengthening institutional capacities in alignment with NEP 2020.

We are very thankful to Hon'ble Pro. Vice chancellor Prof. S.T.Ingale for his presence in our conference. We are grateful to all distinguished Prof. S.T.Bhukan, speakers, paper presenters, delegates, and organizing committee members whose valuable contributions made this conference a grand success. Their insights and scholarly work have enriched the academic discourse and will undoubtedly contribute to strengthening teacher education in the country.

We sincerely hope that the deliberations and research outcomes presented in this conference will inspire meaningful reforms and collaborative efforts in implementing NCTE-ITEP effectively, thereby shaping competent, ethical, and future-ready teachers for teacher education institutes. We extend our heartfelt thanks to all stakeholders for their continued support and commitment to educational excellence.

It is our earnest hope that the insights generated through this academic engagement will contribute to informed policy dialogue, institutional strengthening, and the advancement of quality teacher education in the vision of NEP 2020.

Index

१.	Impact of Generative Artificial Intelligence on Learning & Personality Development among Higher secondary students.....	7
	- Jagruti Ashok Bhole	
	- Dr. Sunita Anil Nemade	
२.	ITEP as a Catalyst for Multidisciplinary Teacher Education.....	10
	- A. Anbagam	
	- Dr. R. Vinodh Kumar	
३.	Online, Open, and Distance Learning in NEP 2020: Current State, Opportunities and Challenges.....	15
	- Dr. Pradnya Vikhar	
	- Dr. Ashish Vikhar	
४.	Innovative Evaluation and Assessment Techniques	19
	- Dr. Vaishali Jagannath Korde	
५.	Academic Rigor, Workload Management, and Learner Engagement in ITEP	23
	- Dr. Vaishali Ravindra Sonawane	
६.	AI-Powered Educational Chatbots and Smart Learning Platforms.....	26
	- Anandrao Shanabhau Yelve	
	- Dr. Vaishali Ravindra Sonawane	
७.	The Era of Systemic Intelligence: A Comprehensive Analysis of Artificial Intelligence Applications in Education.....	28
	- Dr. Narendra G. Pachpande	
	- Piyush N. Pachpande	
८.	A Comparative Study of Health Education Awareness among B.Ed. and D.Ed. Teacher Trainees.....	31
	- Dr. Ishwar Narayan Songare	
	- Prof. Jamil Khan Sattar Khan	
९.	The role of Academic school in implementing the NEP 2020 in India	34
	- Prof-Vandana Vinayak badge	
	- Dr.Narendrakumar Pachpande Sir	
१०.	A Study on Awareness and Use of AI Accessibility Tools for Digital Learning among First-Year B.Ed. Trainees at SMBAM College, Balewadi, Pune	38
	- Dr. Leena Hemchandra Patil	
११.	Digital & Multidisciplinary NEP-2020 : Challenges and Opportunities in the 21st Century	41
	- Dr. Munna Lal Yadav	
१२.	ITEP: Opportunities and Challenges.....	46
	- Dr. Gajanan Dhanraj Sapkal	
१३.	कृत्रिम बुद्धिमत्ता (AI) युगातील शिक्षक शिक्षणातील नीतिमूल्ये (Ethics)	४९
	- डॉ. केतन पोपट चौधरी,	
१४.	शिक्षणातील व्यवस्थापन आणि प्रशासनाबद्दलचा आढावा	५९
	- डॉ. किशोर चैत्राम सोनवणे	

१५. व्यवस्थापन, प्रशासन आणि नेतृत्व: एक आढावा ५४
- डॉ संजय जिभाऊ अहिरे,
१६. राष्ट्रीय शैक्षणिक धोरण २०२० - आदिवासी विद्यार्थ्यांची आर्थिक साक्षरता : गरज, संधी आणि आव्हाने ५८
- अनिता निवृत्ती रुपवते, डॉ. वैशाली जगन्नाथ कोरडे, डॉ. सुर्यवंशी प्रतिभा डी.
१७. राष्ट्रीय शैक्षणिक धोरण २०२० ची प्रमुख धोरणे आणि दिशा ६३
- श्री. प्रशांत बळीराम लवंगे, प्रा.डॉ.पंकजकुमार शांताराम नन्नवरे, डॉ. सुनिता नेमाडे
१८. सामाजिक सहभागाचा शैक्षणिक गुणवत्तेवरील प्रभाव ६६
- सौ. माधवी विशाल चिंबळकर, प्रा. डॉ. रंजना राजेश सोनवणे
१९. शिक्षक शिक्षणातील मूल्ये आणि जीवनकौशल्ये ७०
- श्री मनोज प्रकाश भारळे
२०. मूल्याधारित शिक्षक शिक्षणाच्या दृष्टीने माध्यमिक शाळेतील विद्यार्थ्यांच्या मानसिक आरोग्य संवर्धनासाठी ITEP
आधारित शैक्षणिक विश्लेषण..... ७३
- श्री.मच्छिंद्र शिवाजीराव जाधव, स्वाती वसंतराव चव्हाण
२१. आय.टी.ई.पी. अंतर्गत उच्च शिक्षणात इतर संस्थांशी सहकार्य ७९
- प्रा.डॉ.संगिता बाबुराव भालेराव
२२. २१ व्या शतकातील शिक्षक : नैतिकता आणि व्यावसायिक जबाबदारी ८१
- डॉ. एस. ए. सोनवणे
२३. राष्ट्रीय शैक्षणिक धोरण २०२० व प्रशिक्षणातून शिक्षकांचा सतत व्यावसायिक विकास : एक अभ्यास ८४
- श्री .उत्तम धर्मा चव्हाण, डॉ.पंकजकुमार शांताराम नन्नवरे, डॉ .स्वाती चव्हाण
२४. राष्ट्रीय शिक्षण धोरण २०२० : धोरणात्मक दिशा व परिणाम..... ८७
- डॉ.वंदना चौधरी, वैशाली पंढरीनाथ शिरसाठ
२५. भारतीय ज्ञान परंपरा आणि वर्तमान स्त्री कौशल्य..... ८९
- डॉ. योगिता बारी, श्रीमती प्रभाबाई सर्जेराव पाटील
२६. भारतीय ज्ञानपरंपरा आणि जीवनमूल्ये- एक चिकित्सक अभ्यास ९२
- डॉ. गणेश अ पाटील
२७. ज्ञानरचनावाद व त्या समोरील आव्हाने : एक चिंतन ९५
- संजय पोपट गायकवाड, डॉ.वंदना सतिश चौधरी
२८. शिक्षकांसाठी जीवन कौशल्यांचा विद्यार्थ्यांच्या अध्ययनावर होणारे परिणामाचा अभ्यास ९८
- प्रा.नयन भट्टप्रसाद पाटील
२९. स्वातंत्र्यप्राप्तीनंतर १९४७ ते राष्ट्रीय शैक्षणिक धोरण २०२० पर्यंतचे शैक्षणिक परिवर्तन १०१
- प्रा. डॉ. नयन भट्टप्रसाद पाटील
३०. एकात्मिक शिक्षक शिक्षण कार्यक्रम (ITEP) : संधी आणि आव्हाने १०४
- प्रा. डॉ. गीता गुरव
३१. जळगाव शहरातील २ री इयत्तेतील विद्यार्थ्यांना जपानी भाषेच्या प्राथमिक ज्ञानाच्या परिणामकारकतेचा अभ्यास १०६
- आम्रपाली बापू बोरसे, प्रा. डॉ. पूनम भि जमधडे
३२. शिक्षक शिक्षणातील नैतिकता आणि मूल्ये. यावरील राष्ट्रीय परिषद..... १०८
- कु. तेजश्री अशोक शिंदे, कु. गायत्री अशोक शिंदे, डॉ. पूनम जमधडे

Impact of Generative Artificial Intelligence on Learning & Personality Development among Higher secondary students.

Jagruti Ashok Bhole
Adhyapika Vidyalaya, Jalgaon

Dr. Sunita Anil Nemade
K.C.E. College of Education &
Physical Education, Jalgaon

Abstract

The rise of Generative Artificial Intelligence (AI) tools such as chatGPT, Bard, se cloude has significantly influenced the learning process of students. This study aims to examine the impact of generative AI on learning outcomes and it's correlation with personality developnient among higher secondary students. A description & correlation research design was employed. The finding use of AI-assisted tools improves indicate that the Creativity, problem-solving skills & selflearning habits but may also lead to dependency & reduced critical thinking. The study conclucles that a balanced & guided use of generative AI can enhance both academic performance & personality traits such as confidence, curiosity & adaptability,

Introduction:-

The integration of artificial intelligence (AI) into education has transformed traditional teaching & learning patterns. Among various, AI applications, Generative AI- capable of producing text, images and solutions and has gained remarkable attention. Students now use tools like chatGPT, Gemini and Copilot for completing assignments. exploring new concepts & developing creative ideas.

However, while these techinologies make learning easier & more interactive, concerns have emerged about their influence on students. Personality development including traits like Independence, responsibility & ethical thinking. Hence, this study focuses on the question : How does the use of generative AI affect the leaming process & personality development of Higher secondary students?

Objectives-

- (i) To study the extent of generative AI usage among higher secondary students.
- (ii) To assess the impact of generative AI on students learning outcomes.
- (iii) To analyze the relationship between generative usage & personality development.
- (iv) To identify the positive & negative aspects of

AI- assisted learning..

Hypothesis-

- (i) There is a significant correlation between the use of generative AI & leaming effectiveness.
- (ii) There is a positive relationship between generative AI usage to students personality development.

Research Methodology-

* Research Design:

The present study adopted a descriptive and correlational research design.

- i) Descriptive because it aims to describe the nature, extent & patterns of generative AI usage among higher Secondary students.
- ii) Correlational because it seeks to find the relationship between two key variables. The use of Generative Artificial Intelligence (Incdependant variable) & Personality Development (Dependent variable).

This design is appropriate since it allows both quantitative measurment and interpretation of relationships among naturally occuring variables without manipulation.

Population of the study :-

The population for this study included in all higher secondary school students Grade XIth and XII) studying in recognized schools under the state and Central Boards of Education during the academic year 2024-25.

These students represent a generation that actively uses digital devices & online tools, making them an Ideal population to study the impact of generative AI on learning & personality growth.

Sample & sampling Technique:-

A sample of 120 students was selected from Higher Secondary schools located in both Urban and Semi-urban areas.

Sampling Method:-

Stratified random sampling was employed to ensure representation from different streams (Arts, Commerce, science).

From each school, 20 students were randomly selected (10 boys & 10 girls.) to maintain gender balance.

Category	No. of Students	Percentage
Arts	40	33.3%
Commerce	40	33.3%
Science	40	33.3%
Total	120	100%

This sampling ensured adequate diversity in terms of subjects, learning styles and technology exposure.

Variables of the study :-

- 1) Independent Variable: Use of Generative AI includes students frequency purpose and type of AI tools used. (e.g. chatGPT, Bard, Gemini, Copilot)
- 2) Dependent variable:- Personality Development. This includes various personality traits such confidence, Creativity self-reliance, curiosity, ethical values and social behaviour.

Tools and Instruments used :

Two main tools were used for data collection.

A) Self-constructed questionnaire on "Use of Generative AI in learning"

This instrument was developed by the researcher to assess the level and pattern of AI usage among students. It consisted of 25 items covering areas such as-

- (i) frequency of using generative AI tools.
- (ii) Purpose of use (assignments, doubt-solving, idea generation etc.)
- (iii) Perceived benefits (learning ease, creativity, engagement)
- (iv) Negative effects (dependency, distraction, misuse)

Each time was rated on a five-point Linkert Scale (from "Strongly agree" to "Strongly disagree")

B) Standardized Personality Development scale (BDS):

A standardized test was used to measure key components of personality development such as;

- i) Self-confidence
- ii) Emotional stability
- iii) Leadership
- iv) Creativity
- v) Social adaptability

The test provided overall and subscale scores for comparative analysis. Both tools were pilot-tested on 30 students to ensure clarity and reliability. The Cronach's

- (i) AI use questionnaire - 0.87
- (ii) Personality Development Scale - 0.91

Indicating strong internal consistency.

* Data collection Procedure:-

- (i) Permission was obtained from school authorities before conducting the study.
- (ii) The researcher explained the purpose of the study to participants and ensured confidentiality of responses.
- (iii) Both questionnaire were administered during regular school hours under the researcher's supervision.
- (iv) The average response time was about 30 minutes per students.
- (v) The collected data were screened, coded, to tabulated for statistical analysis.

Statistical Techniques Used :

Data analysis was carried out using both descriptive & inferential statistics.

A) Descriptive statistics:-

- (i) Frequency and percentage analysis were used to describes students AI usage patterns.
- (ii) Mean & standard deviation were calculated to understand the distribution of responses.

B) Inferential statistics:-

- i) Pearson's Correlation Coefficient (r) was used to determine the degree of relationship between. AI usage & personality development.
- ii) t-test:- was used to examine gender-wise differences in the use of generative AI and personality traits.
- iii) ANOVA was applied to compare stream-wise differences (Arts, commerce, science). All analysis were conducted using SPSS (Version 26) at a 0.05 level of significance.

Ethical Consideration

The study followed standard ethical guidelines;

- 1) Participation was voluntary and students could withdraw at any time.
- 2) Data were collected anonymously and used only for academic purposes.
- 3) Proper informed consent was obtained from students and school authorities.
- 4) The researcher ensured non-baised interpretation of data and results.

Limitations of the study

- 1) The sample size was limited to 120 Students which may restrict generalization.
- 2) The study focused only on higher secondary students, excluding college level learners.

- 3) Self-reported data might it involve some bias.
- 4) The rapidly evolving nature of AI tools means the findings may need updating in future studies.

Delimitations of the study :

- 1) The study was confined to six schools within one district.
- 2) Only generative AI tools (text-based. & image-based) were considered, excluding other AI applications like adaptive testing or virtual reality.
- 3) The personality aspect was limited to measurable traits relevant to academic & social behaviour.

Review of Literature:

Recent studies (e.g. UNESCO, 2024; Singh & Mehta, 2023) show that Generative AI improves academic performance, provides instant feedback & supports self-paced learning. However, Some researchers (Johnson, 2024) highlight that AI may reduce original thinking to interpersonal communication if used excessively. The literature suggests a need for balance integration of AI in education to promote holistic growth.

Data Analysis & Interpretation -

- 1) 80% of students reported using Generative AI for assignments & concept clarification.
- 2) 65%.felt that AI improved their understanding & creativity.
- 3) 40%. admitted a tendency to rely on AI rather than self-effort.
- 4) The correlation coefficient between AI use be personality development was found to be $r=0.62$ indicating a moderate positive relationship.

Findings:

- 1) Generative AI significantly supports students in and understanding complex topic quickly.
- 2) It enhances confidence, curiosity & communication when used appropriately.
- 3) Overuse may reduce analytical skills & self-dependency.

- 4) Students with guided AI usage showed better balance in academic se personality growth.

Discussion :

The findings align with global research showing that AI fosters personalized learning environments. Generative, AI Acts as a virtual mentor, assisting students in academic tasks and problem-solving, yet uncontrolled exposure can result in intellectual laziness and ethical issues such as plagiarism. Thus integrating AI with teachers guidance is essential for balanced personality developments

Conclusion:-

Generative AI has a dual impact-enhancing both learning & personality traits if used constructively but causing dependency when misused. Educational institutions should promote AI literacy, emphasizing responsible and critical use of technology to prepare students for a tech-driven future.

Recommendations:

- 1) Introduce AI ethics and digital literacy modules in school curriculum.
- 2) Curriculum & Syllabus : Encourage teacher-guided AI learning activities.
- 3) Promote collaborative & project-based learning to balance AI-reliance
- 4) Conduct periodic workshops on use responsible AI.

References:-

- 1) Singh, R., & Mehta, K. (2013). Artificial Intelligence in education: Opportunities & Challenges. *Journal of Educational Research*, 15 (2), 45-60.
- 2) Johnson, L. (2024). Generative AI & the future of student learning. *AI & Education Review*, 22(1), 12-28
- 3) UNESCO (2024), AI in Education: Policy & Practice framework, Paris: UNESCO publications.
- 4) Sharma (2025), Impact of Emerging Technologies on Student Personality Development. *International Journal of Educational studies* 19(3), 78-95.

ITEP as a Catalyst for Multidisciplinary Teacher Education

A. Anbagam

Ph.D Research Scholar

Dr. R. Vinodh Kumar

Assistant Professor

Department of Education, Periyar University,
Salem – 636 011, Tamil Nadu

Abstract

According to the Justice Verma Commission (2012), there have long been structural issues with teacher education in India, such as commercialization, antiquated pedagogies, and ineffective regulations. In this regard, the National Education Policy (NEP) 2020 suggests radical changes that incorporate the four-year Integrated Teacher Education Programme (ITEP) into Multidisciplinary Higher Education Institutions (HEIs) for preparing quality teachers to the new school structure 5+3+3+4 and it's aims to improve professional abilities and multidisciplinary knowledge among future teachers and also improve the quality in teaching and restore the prestige of teaching profession. This thematic paper is to explore the historical development of teacher education, purpose and structure of ITEP, benefits of ITEP, norms and standard for ITEP, guidelines for implementing ITEP, and how ITEP positively impacted in teacher preparation for new school education structure from early childhood care to secondary education and also shown some researchers' opinion on challenges in implementation of ITEP. Finally, this paper concludes that the ITEP ensures a holistic, practical-rich, and innovation-driven approach among the future-ready teachers.

Keywords: ITEP, Holistic, Multidisciplinary, Quality Teachers, NEP 2020

1 Introduction

Teacher Education is an important in creating a pool of schoolteachers that will shape the next generation. But in Indian teacher education, most independent TEIs are more than 10,000 in total, they are merely trying to sell degrees for a fee rather than engaging in meaningful teacher education, the regulation systems have not been successful in stopping malpractices (J. S. Verma Commission, 2012). Radical action is now desperately needed to revitalize teacher education and its regulatory framework. In order to raise standards and restore the

teacher education system's integrity, credibility, efficacy, and high quality again (NEP 2020, Paragraphs 15.2 & 15.3). The Integrated Teacher Education Programme (ITEP) offered only in Multidisciplinary higher education institutions. By 2030, all teacher education programs must be housed in multifunctional institutions, according to NEP 2020. The National Council for Teacher Education (NCTE) has released draft guidelines to converting NCTE recognized Stand-Alone TEIs into Multidisciplinary Higher Education Institutions (HEIs) in accordance with the NEP 2020 teacher education regulatory structure, it was approved by General Body of Council in its 66th meeting on 18.05.2025.

Integrated Teacher Education Programme (ITEP) is one of the most significant recommendations of NEP 2020 that ITEP, it is a comprehensive four-year bachelor's degree with two majors. This program will prepare teachers for the new curriculum and pedagogical structure of school education (5+3+3+4) as reconfigured, making it responsive and relevant to the developmental needs and interests of learners at different stages of their development, these stages include Fundamental, Preparatory, Middle, and Secondary. It aims to prepare student-teachers with both professional and disciplinary knowledge in an integrated manner.

2 Objectives of the study

1. To trace the historical evolution of Indian teacher education and its impact on current practices.
2. To assess the current status of teacher education in India and identify areas for improvement.
3. To examine the norms and standards for the Integrated Teacher Education Programme (ITEP).
4. To analyse the guidelines for transforming Stand-Alone Teacher Education Institutions (TEIs) into Multidisciplinary Higher Education

Institutions (HEIs).

5. To identify opportunities and challenges in implementing ITEP and suggest strategies for effective implementation.

3 Historical contexts of Teacher Education in India at Before introduced the ITEP

The historical development of teacher education in India, which culminated in the creation of the Integrated Teacher Education Programme (ITEP), is marked by a progressive shift toward professionalization and holistic training. Teacher Education in India has evolved through the various reports of committee & commissions and policy on Education. Some of the few important committees and commissions have been explained briefly as following, The Kothari Commission (1964-66) laid the groundwork by advocating for integrated programs that combined theoretical and hands-on training while emphasizing science education and the elevated status of teachers. This was further strengthened by the National Policy on Education (1986/92), which institutionalized teacher education through the establishment of DIETs, CTEs, and IASEs, focusing on merit-based recruitment and technology-assisted learning. The National Curriculum Framework for Teacher Education (NCFTE, 2009) subsequently modernized the field by introducing a two-year B.Ed. duration, six-month internships, and a strong emphasis on inclusive, interdisciplinary pedagogy. Despite these reforms, the Justice Verma Commission (2012) highlighted a persistent lack of quality and the commercialization of degrees in standalone institutions. To address these systemic gaps and restore academic integrity, the National Education Policy (NEP) 2020 recommended the four-year ITEP, moving teacher preparation into multidisciplinary university environments to ensure that future educators possess the comprehensive subject expertise and pedagogical mastery required for 21st-century classrooms.

4 The current trends of Teacher Education in India

The National Education Policy (NEP) 2020 is driving a fundamental transformation of teacher education in India. One of the main priorities is the shift to the Four-Year Integrated Teacher Education Programme (ITEP), which will be the required qualification by 2030. Although in-service training has been revolutionized by digital platforms like DIKSHA and NISHTHA, the industry still confronts a "quality-quantity paradox." Even with more than 18,000 institutions, many suffer from out-of-date curricula and poor facilities. To close the gap between theoretical training and classroom preparedness, current initiatives place a strong emphasis on transdisciplinary learning and more stringent requirements, such as required Teacher Eligibility Tests (TET).

5 Integrated Teacher Education Programme (ITEP): A Paradigm Shift in Indian's Teacher Preparation

5.1 Purpose and Structure

The goal of establishing educationally sound, multidisciplinary, and integrated teacher education programmes by 2030, improving integrity, credibility, and restoring the prestige of the teaching profession. It will assist student-teachers in carrying out their duties as efficiently as possible. It will be prepared the most talented teachers for teaching at all levels of NEP 2020 new school education structure (5+3+3+4), after the Senior Secondary. The ITEP will be offered only through multidisciplinary higher education institutions, because of it will be able to equip student-teachers with integrated disciplinary and professional knowledge. In order to be qualified to offer the ITEP, all Stand-Alone Teacher Education Institutions must become multidisciplinary by 2030 in accordance with NEP 2020.

5.2 Benefits of Integrated Teacher Education Programme (ITEP):

5.2.1 Benefits for Student-teachers:

- » Student-teachers can receive the high-quality content as well as pedagogy.
- » They can gain practical experience through the internship and other activities like community service within a network of government and private schools.
- » Scholarships for meritorious students will be provided in order to attracting outstanding candidates to the 4-year integrated B.Ed. programme.

5.2.2 Benefits for the society:

- » In order to continuously improve pedagogical techniques for the benefit of all students, multidisciplinary universities and colleges that build education departments will also carry out cutting-edge research in a variety of educational fields.

5.3 Norms and Standard for ITEP

The norms and requirements for the various teacher education programs listed in Appendices 1 through 15 must be adhered to by any institution that offers the programs listed in below,

- » The early childhood education programme leading to Diploma in Preschool Education (DPSE)
- » The Elementary teacher education programme leading to Diploma in Elementary Education (D.El.Ed.)
- » The Bachelor of elementary teacher education programme leading to Bachelor of

- » Elementary Education (B.El.Ed.) degree.
- » The Bachelor of education programme leading to Bachelor of Education (B.Ed.) degree.
- » The Master of education programme leading to Master of Education (M.Ed.) degree.
- » The Diploma in physical education programme leading to Diploma in Physical Education (D.P.Ed.).
- » The Bachelor of physical education programme leading to Bachelor of Physical Education (B.P.Ed.) degree
- » The Mater of physical education programme leading to Master of Physical Education (M.P.Ed.) degree
- » The Diploma in elementary education programme through Open and Distance Learning System leading to Diploma in Elementary Education (D.El.Ed.)
- » The Bachelor of Education Programme though Open and Distance Learning System leading to Bachelor of Education (B.Ed.) degree.
- » The Diploma in arts education (Visual Arts) programme leading to Diploma in Arts Education (Visual Arts)
- » The Diploma in arts education (Performing Arts) programme leading to Diploma in Arts Education (performing Arts)
- » The Bachelor of education programme (Part Time) leading to Bachelor of Education (B.Ed) degree.
- » The B.Ed. M.Ed (3 years integrated) programme leading to B.Ed. M.Ed (Integrated) degree.
- » Integrated Teacher Education Programme (ITEP)

5.3.1 Duration & working days: The ITEP shall be of 4 academic years comprising 8 semesters including internship (field-based experiences and practice teaching). In a semester, there shall be at least 125 working days. Total working hours shall be a minimum of 40 hours to be spread over one week. The minimum attendance of student-teachers shall have to be 80% in all courses and 90% for field-based experience or school internship or teaching practice separately.

Intake, Eligibility, Admission Procedure and Fees:

- » Each of the program's fundamental units will have fifty pupils.
- » Candidates are eligible for admission if they have at least 50% in Senior Secondary.
- » The relaxation of the percentage of marks in

the Senior Secondary or +2 examination or its equivalent examination (under the 5+3+3+4 pattern) and in the reservation for Scheduled Caste, Scheduled Tribe, Other Backward Class, Persons with Disabilities, Economically Weaker Section, and any other categories shall be in accordance with the regulations of the Central Government, State Government, or Union Territory Administration, as applicable.

- » A single nation-wide entrance test called National Common Entrance Test will be conducted by NTA for admission to the 4 Year ITEP under the recommendations of NEP 2020. The mode of examination shall be online/ Computer Based Test (hereinafter referred to as 'CBT') in multilingual pattern and its score would reflect the relative performance level of the candidate for merit-based selection to secure the admission.
- » The institution shall charge only such fee as prescribed by the affiliating body or State Government or concerned Universities in accordance with provisions of the NCTE.

Curriculum and Program Implementation:

The Model/Suggestive Curriculum created by NCTE will serve as the foundation for both the curriculum and the program's execution. However, up to 30% freedom will be granted to other colleges and organizations offering this program in order to change or adapt the Model/Suggestive Curriculum in accordance with local needs.

5.3.4 Assessment and Evaluation: The NCTE-developed Suggestive Curriculum Framework's evaluation methodology.

5.3.5 Qualification for faculty:

Head of the Department, Associate Professor in Education, or Professor in Education

A postgraduate degree in arts and sciences, an M.Ed., a Ph.D. in education, and ten years of professorial and eight years of associate professorial teaching experience in a teacher education institution.

Qualification for Assistant Professor in Liberal Discipline and Pedagogy:

- » Any post-graduate degree in Arts & Science with minimum fifty-five percent marks and also B.Ed. degree with minimum fifty-five percent marks or equivalent grade.
- » Should passed the National Eligibility Test or State Level Eligibility Test or Doctor of Philosophy in Education.

Qualification for Assistant Professor in Educational Studies:

- » Postgraduate degree in Education (M.Ed.) with

minimum fifty-five percent marks or equivalent grade.

- » With National Eligibility Test or State Level Eligibility Test or Doctor of Philosophy in Education.

5.3.6 Total no. of Administrative and Professional Staff:

- » Assistant Librarian - 1
- » Computer Lab Assistant - 1
- » Data Entry Operator (DEO) - 1
- » Multi-Tasking Staff (MTS) - 1
- » Additional professional and administrative personnel employed by current departments will be shared.

5.3.7 Terms and Conditions of Staff Service: The policies of the Central or State Government, affiliated body, or University shall govern the terms and conditions of service for both teaching and non-teaching staff, as well as the selection process, pay scale, retirement age, and other benefits.

5.3.8 Facilities for infrastructure:

Land and Building: The institution will set aside 2000 square meters for the delimited built-up area and 3000 square meters for the first intake of fifty students. The remaining space will be used for playfields, lawns, and other uses.

Facilities for instruction:

Classrooms: The institution will have six designated classrooms for each unit, each measuring 500 square feet. If there are two units or more, the number of classrooms will be raised accordingly.

Library: Books and journals published and suggested by NCTE, the National Council of Educational Research and Training, and other statutory entities, as well as reports and policy documents from the Education Commission, are all considered library resources.

Laboratories: A geography laboratory will be designated, along with laboratories for the humanities and science streams. Additionally, there is an activity/resource centre, a room for physical education and health, a multipurpose hall, faculty rooms, administrative offices, a common area, and a store room.

The necessary quantity of suitable and functional furniture for both general and disabled people must be provided for educational and other uses. A rainwater harvesting system, a kitchen-garden, access to clean drinking water, water and restroom facilities, furniture and equipment repairs and replacements, and co-curricular activities of choosing are all included.

The National Disaster Management Authority's (NDMA) safety regulations must be followed by the institution.

5.3.9 Management Committee: A Managing Committee will be established by the institution in accordance with the regulations of the relevant State Government or affiliated university, if applicable.

6 ITEP as a Catalyst: Multidisciplinary Teacher Education Transformation

By introducing the Integrated Teacher Education Programme (ITEP) in multidisciplinary education that encourages collaboration, fosters innovations, and empowers students with a broad range of skills and competencies. The ITEP is most important for systemic change by compelling teacher education institutions to change as Multidisciplinary Teacher Education. In Para 15.4, NEP 2020, "As teacher education requires multidisciplinary inputs and education in high quality content as well as pedagogy, all teacher education programs must be conducted within composite multidisciplinary institutions.

6.1. The Mandate for Transformation

According to NEP 2020, all Stand-Alone TEIs must transform into interdisciplinary institutions by 2030 in order to offer the four-year ITEP. For teacher education, this guarantees a composite multidisciplinary environment.

6.2. Guidelines for Transformation

The National Council for Teacher Education (NCTE) has released draft guidelines for transforming NCTE recognized stand-alone TEIs into Multidisciplinary HEIs. The primary mechanisms for this transformation include:

- » Transformation of the Stand-Alone TEIs into a Multidisciplinary HEIs.
- » Merging of Stand-Alone TEIs with existing Multidisciplinary HEIs (under the same management or different management).
- » Collaboration of Stand-Alone TEIs with Multidisciplinary HEIs.
- » Guidelines for Transforming NCTE Recognised Stand-Alone TEIs into Multidisciplinary HEIs, approved by General Body of the Council in its 66th meeting on 18.05.2025.

By mandating this shift, the ITEP directly promotes a Multidisciplinary Academic Environment. This transformation, aligned with UGC guidelines, reflects a commitment to reform and transparency in teacher education.

7 Challenges and Opportunity of ITEP: Review of some Related Studies

The transition to ITEP under the National Education Policy (NEP) 2020 is viewed as a major reform to revitalize teacher education in India. The studies identify several key opportunities and systemic challenges:

7.1 Opportunities in implementing ITEP:

Some few studies indicate that ITEP offers significant

opportunities, including enhanced time and cost efficiency, early professional grooming through school-based internships, and the elevation of teaching to a high-status professional discipline (Devi & Konwar, 2025; Sunil Kumar, 2024). By fostering 21st-century skills and multidisciplinary expertise, it prepares educators for complex, modern classrooms (Alam, 2025). It can reshape India's teacher education system and elevate the teaching profession (Rout et al, 2024).

7.2 Challenges in implementing ITEP:

However, above opportunities and benefits are countered by substantial challenges. Systemic hurdles include acute infrastructure and resource deficits in standalone colleges, a critical shortage of multidisciplinary faculty, and administrative friction during departmental integration (Patel & Panda, 2024; Khan, 2021). Furthermore, students face significant academic stress due to a heavy curriculum load, raising concerns regarding a "depth vs. breadth" dilemma where subject specialization might be compromised (Ahmad & Shakir, 2024; Sharma, 2025). Ultimately, while ITEP aligns teacher preparation with global standards, its success depends on addressing these institutional gaps and ensuring consistent mentorship quality during practical training (Sarangi & Panda, 2025)

8 Conclusion

The Integrated Teacher Education Programme (ITEP) is a key recommendation of NEP 2020, the ITEP plays an important role in transform teacher education into multidisciplinary teacher education. By implementing ITEP into Multidisciplinary HEIs will provide high-quality content as well as pedagogy knowledge on dual or multiple discipline and also encourages collaboration, fosters innovations and empowers future teachers with 21st century skills and improve the quality of teaching. Moreover, some few studies revealed , the ITEP ensures a holistic, practical-rich, and innovation-driven approach among the future-ready teachers Therefore, we can say that the ITEP as a catalyst for multidisciplinary education. It helps to achieve the goal of NEP 2020 that restore the prestige of the teaching profession.

References

1. Ahmad, M. B., & Shakir, M. (2024). Unravelling the challenges in the four-year Integrated Teacher Education Programme: Perception of students. *EduInspire: An International Peer Reviewed and Referred Journal*, 11(2).
2. Alam, M. A. (2025). Transforming teacher education: The impact of NEP 2020 on ITEP implementation. *Indian e-Journal on Teacher Education (IEJTE)*, 13(1), 125-138.
3. Devi, U. N., & Konwar, J. (2025). Integrated Teacher Education Programme (ITEP): The paradigm shift of teacher education in India. *International Journal of Scientific Research in Modern Science and Technology (IJSRMST)*, 4(11). <https://doi.org/10.59828/ijrmst.v4i11.388>
4. Government of India (2020). National Education Policy 2020. Ministry of Human Resource Development.
5. Government of India. (1966). Report of the Education Commission, 1964–66: Education and national development (Chair: D. S. Kothari). Ministry of Education.
6. Government of India. (1986). National policy on education 1986. Ministry of Human Resource Development.
7. Government of India. (1992). National policy on education 1986: Programme of action 1992. Ministry of Human Resource Development.
8. Khan, S. A. (2021). Futuristic trends of ITEP (Integrated Teacher Education Program) in India under the light of NEP-2020, a boon or bane. *Journal of Advances and Scholarly Researches in Allied Education*, 18(7), 451-456.
9. National Council for Teacher Education (2021). National Council for Teacher Education (Recognition, Norms, and Procedure) Amendment Regulations, 2021.
10. National Council for Teacher Education. (2009). National curriculum framework for teacher education: Towards preparing professional and humane teacher. New Delhi: National Council for Teacher Education.
11. National Council for Teacher Education. (2021). Norms and standards for the four-year Integrated Teacher Education Programme (ITEP). National Council for Teacher Education.
12. Patel, S., & Panda, M. (2024). Navigating challenges, embracing opportunities: A comprehensive look at ITEP. *International Journal of Advance Research and Innovative Ideas in Education (IJARIIE)*, 10(3), 816-819.
13. Rout, B., Malla, L., & Puhan, R. R. (2024). NEP 2020: An approach to revolutionizing the Integrated Teacher Education Programme. *International Journal of Education and Social Science Research*, 7(1), 194–206. <https://doi.org/10.37500/IJESSR.2024.7117>
14. Sarangi, P. M., & Panda, S. C. (2025). Implementation of Integrated Teacher Education Programme (ITEP): Challenges and Opportunities. *Educational Quest: An International Journal of Education and Applied Social Sciences*, 16(2), 171-178. <https://doi.org/10.30954/2230-7311.2.2025.9>
15. Sharma, R. K. (2025). ITEP in light of NEP2020 issues and concern in quality education. *International Journal of Arts & Education Research (IJAER)*, 14(2).
16. Sunil Kumar, M. L. (2024). Role & challenges of integrated teacher education. *International Journal of Creative Research Thoughts (IJCRT)*, 12(6), d481-d482.
17. University Grants Commission. (2022). Guidelines for transforming higher education institutions into multidisciplinary institutions.

Online, Open, and Distance Learning in NEP 2020: Current State, Opportunities and Challenges

Dr. Pradnya Vikhar
Associate Professor,

Rajarshi Shahu College of Engineering, Pune

Dr. Ashish Vikhar
Sr. Lecturer,

Government Polytechnic, Pune

Abstract

The National Education Policy (NEP) 2020 marks a paradigm shift in the Indian higher education system by emphasizing flexibility, accessibility, and learner-centric approaches. Online, Open, and Distance Learning (OODL) have emerged as key enablers in achieving NEP 2020's vision of inclusive and equitable education.

This paper examines the role of OODL within the NEP 2020 framework, highlighting its opportunities in widening access, enhancing lifelong learning, and promoting digital equity. At the same time, it critically analyzes the challenges related to digital divide, quality assurance, learner engagement, assessment integrity, and faculty readiness. The paper concludes with recommendations for strengthening OODL implementation to ensure socially responsive and sustainable higher education.

Keywords: NEP 2020, Online Learning, Open Learning, Distance Education, Digital Education, Higher Education

1. Introduction

Higher education plays a vital role in building a knowledge-based society and driving social and economic transformation. It equips learners with skills, values, and competencies required to address contemporary challenges. However, with rapid technological advancements, changing learner expectations, and the growing need for flexible and inclusive education, traditional face-to-face teaching alone is no longer sufficient. Learners today come from diverse backgrounds and require learning opportunities that are accessible anytime and anywhere.

In this context, the National Education Policy (NEP) 2020 [1] places strong emphasis on Online, Open, and Distance Learning (OODL) as an important pillar of higher education reform. OODL is viewed as a means to expand access, promote equity, improve learning outcomes, and support lifelong learning. The COVID-19 pandemic further accelerated the adoption of digital education

platforms, highlighting both the opportunities and challenges associated with online and distance learning. While the pandemic exposed gaps in infrastructure and digital readiness, it also demonstrated the potential of technology-enabled education to reach large and diverse learner populations.

Recognizing these developments, NEP 2020 aims to move beyond emergency remote teaching and institutionalize OODL as an integral part of the higher education system. By integrating online and distance learning with conventional education, the policy seeks to create a more flexible, inclusive, and learner-centric ecosystem that supports quality education, continuous skill development, and social inclusion.

2. Concept of Online, Open, and Distance Learning

2.1 Online Learning [1][2]

Online learning uses digital technologies to deliver education through the internet. It includes tools such as learning management systems (LMS), virtual classrooms, video lectures, discussion forums, and multimedia content. Learning can take place in real time (synchronous) or at any convenient time (asynchronous). This mode allows teachers and students to interact through live sessions, chats, and online assessments. Online learning removes geographical barriers and enables learners to access quality education from anywhere. It also supports personalized learning and continuous evaluation through digital platforms.

2.2 Open Learning [1][2]

Open learning focuses on providing flexible learning opportunities to a wide range of learners. It allows flexibility in admission, learning pace, course duration, and completion. This approach is often supported by open educational resources (OERs), Massive Open Online Courses (MOOCs), and open universities. Open

learning reduces academic and financial barriers and encourages self-paced learning. It plays an important role in democratizing education by making knowledge freely or affordably available to all sections of society. This model supports lifelong learning and skill development.

2.3 Distance Learning [1][2][3]

Distance learning refers to a structured form of education in which teachers and learners are physically separated. Teaching and learning are supported through digital platforms, printed study materials, recorded lectures, and periodic contact or counseling sessions. This mode is especially useful for working professionals, rural learners, and those unable to attend regular classes. Distance learning ensures continuity of education while maintaining academic structure and assessment standards. In India, institutions such as the Indira Gandhi National Open University (IGNOU) have played a major role in expanding access to higher education through distance learning.

3. NEP 2020 Vision for OODL

The National Education Policy (NEP) 2020 [1][2] recognizes Online, Open, and Distance Learning (OODL) as a powerful mechanism to transform higher education and achieve its core principles.

- **Universal Access to Education** : NEP 2020 emphasizes providing education to all learners, regardless of their location, age, or background. OODL enables students from remote, rural, and underserved areas to access quality higher education without the need for physical relocation. By using digital platforms and online resources, institutions can reach a larger and more diverse learner population, thereby increasing the Gross Enrollment Ratio (GER).
- **Equity and Inclusion for Socio-Economically Disadvantaged Groups (SEDGs)** : OODL plays a crucial role in promoting equity by supporting learners from socio-economically disadvantaged groups, including women, rural populations, working professionals, persons with disabilities, and marginalized communities. Flexible learning schedules, affordable course delivery, and the availability of learning materials in digital and regional languages help reduce social, economic, and geographical barriers to education.
- **Flexibility through Multiple Entry and Exit Options** : NEP 2020 promotes academic flexibility through multiple entry and exit pathways. OODL supports this vision by allowing learners to start, pause, and resume their education according to personal or

professional needs. Credit transfer mechanisms, academic bank of credits (ABC), and modular course structures make education more learner-centric and adaptable.

- **Promotion of Lifelong Learning** : The policy highlights the importance of lifelong learning in a rapidly changing knowledge economy. OODL enables individuals to continuously upgrade their skills and knowledge throughout their lives. Short-term courses, online certifications, and skill-based programs support reskilling and upskilling, ensuring that learners remain relevant in the workforce.
- **Integration of Technology in Education** : NEP 2020 strongly advocates the use of technology to improve teaching, learning, and assessment processes. OODL leverages digital tools such as learning management systems, artificial intelligence, virtual labs, and online assessments to enhance learning experiences. Technology integration ensures scalability, efficiency, and improved quality while supporting innovative pedagogical approaches.

3.1 Key NEP Initiatives Supporting OODL

The National Education Policy (NEP) 2020 introduces several initiatives to strengthen and institutionalize Online, Open, and Distance Learning in India [1][2][3].

- Expansion of SWAYAM and SWAYAM Prabha
- SWAYAM is a national online learning platform that offers free courses from school to higher education levels, developed by reputed institutions. NEP 2020 emphasizes expanding SWAYAM to include more high-quality courses aligned with university curricula. SWAYAM Prabha complements this by providing 24×7 educational content through DTH television channels, especially benefiting learners with limited internet access. Together, these platforms promote inclusive and accessible learning.
- Strengthening Digital Infrastructure for Knowledge Sharing (DIKSHA)
- DIKSHA is a national digital platform designed to support teaching and learning through digital content, training modules, and assessment tools. NEP 2020 aims to strengthen DIKSHA to ensure seamless access to quality learning resources for students and teachers. The platform supports multilingual content and helps bridge the digital divide by enabling easy sharing of educational materials across institutions.
- Promotion of Online Degree Programs by Recognized HEIs

- NEP 2020 allows recognized Higher Education Institutions (HEIs) to offer full-fledged online degree programs, subject to quality standards and regulatory guidelines. This initiative expands access to higher education for learners who are unable to attend regular on-campus programs. Online degrees are treated as equivalent to conventional degrees, ensuring academic credibility and acceptance.
- Integration with Academic Bank of Credits (ABC)
- The Academic Bank of Credits (ABC) is a digital repository that stores academic credits earned by learners from various institutions and modes of learning, including OODL. NEP 2020 promotes integration of online and distance learning programs with ABC to facilitate credit transfer, multiple entry and exit options, and flexible learning pathways. This system supports learner mobility and personalized education journeys.
- Development of National Educational Technology Forum (NETF)
- NEP 2020 proposes the establishment of the National Educational Technology Forum (NETF) as a platform for sharing ideas, best practices, and research on the use of technology in education. NETF aims to guide policymakers, institutions, and educators on effective technology adoption. It supports innovation, evidence-based decision-making, and continuous improvement in OODL and digital education systems.

4. Current state of OODL in India

Following section provide brief introduction about current state of Online, Open, and Distance Learning (OODL) in India including its growth, regulatory changes, challenges, and trends [2]:

A. Regulatory and Institutional Growth

- Wider institutional recognition: The University Grants Commission (UGC) has approved a large number of universities to offer ODL and online programmes for the academic session 2025–26. Over 100 universities and institutions are now recognized to provide ODL, and more than 100 are approved for online learning, showing a broad expansion of offerings.
- Admission extensions: To support wider participation, the UGC extended the admission deadline for the July–August 2025 ODL/online session to October 15, 2025, helping institutions manage increased applicant numbers.

B. Regulatory Constraints and Quality Assurance

While OODL is expanding, regulatory checks are tightening in certain areas:

- The UGC [2] has directed institutions to stop offering healthcare and allied programmes (e.g., psychology, microbiology, food & nutrition) through ODL/online modes starting from the 2025–26 session. This move aims to uphold professional and quality standards in regulated fields.
- Institutions must comply with UGC and DEB regulations [2], including proper recognition, course standards, and territorial support structures to ensure quality learning experiences.

C. Implementation of NEP 2020 Vision

The government continues to emphasize digital and distance education as part of the NEP 2020 [1][2] strategy for broader access and inclusion. Measures include expanding platforms like SWAYAM, integrating digital infrastructure for knowledge sharing, and building pathways to lifelong learning.

D. Post-Pandemic Shift to Digital Learning

The COVID-19 pandemic accelerated digital adoption across educational institutions, making online and blended learning more mainstream. Many universities now run virtual classrooms, digital assessments, and resource repositories — reflecting a shift toward flexible education beyond emergency remote teaching.

E. Opportunities and Innovations

- Growing interest in skill-based and flexible learning as employers and learners alike value courses that build practical and job-relevant skills.
- Increased use of digital tools, virtual labs, AI-enhanced learning platforms, and personalized online curricula is emerging across higher education.
- New initiatives (e.g., digital certification systems like Academic Bank of Credits) are facilitating credit mobility and recognition of diverse learning pathways.

F. Persistent Challenges

Despite progress, there are several ongoing issues:

- **Digital divide:** Unequal access to reliable internet and devices continues to limit participation for learners in rural and economically disadvantaged regions.
- **Quality and engagement:** Ensuring high-quality pedagogy, teacher readiness, and student engagement remains challenging.
- **State-level variation:** Implementation of digital and distance learning reforms still varies across

regions and institutions due to infrastructure and resource constraints.

• **5. Recommendations**

Below are key recommendations for strengthening Online, Open, and Distance Learning (OODL) [4]:

- **Strengthening Digital Infrastructure:** Reliable internet connectivity, access to devices, and robust learning platforms are essential for effective OODL. Special focus should be given to rural and remote areas to bridge the digital divide and ensure inclusive participation.
- **Enhancing Faculty Training and Digital Pedagogy:** Teachers should be regularly trained in online teaching methods, use of LMS tools, and learner engagement strategies. Effective digital pedagogy improves content delivery, interaction, and learning outcomes.
- **Ensuring Quality Assurance and Accreditation:** Clear quality standards, periodic audits, and outcome-based evaluation should be enforced for OODL programs. This helps maintain academic credibility and ensures that online and distance degrees are equivalent to conventional programs.
- **Promoting Learner Support Services:** OODL programs should provide strong academic, technical, and psychological support to learners. Online mentoring, counseling, discussion forums, and grievance redressal systems can reduce dropout rates.
- **Expanding Multilingual and Inclusive Content:** Learning materials should be available in multiple Indian languages and accessible formats. This supports learners from diverse linguistic backgrounds and persons with disabilities, promoting equity and inclusion.
- **Encouraging Blended Learning Models:** A balanced combination of online and face-to-

face components can improve engagement and practical learning. Blended models help overcome the limitations of fully online or fully offline education.

- **Strengthening Credit Transfer and Recognition:** Effective implementation of the Academic Bank of Credits (ABC) should be ensured. Seamless credit transfer encourages flexibility, multiple entry-exit options, and lifelong learning.
- **Promoting Industry-Relevant and Skill-Based Courses:** OODL programs should be aligned with industry needs and emerging technologies. Skill-based and short-term certification courses enhance employability and workforce readiness.

6. Conclusion

Online, Open, and Distance Learning (OODL) is an important driver of change in Indian higher education under NEP 2020. It has the potential to increase access to education and reach learners from diverse backgrounds. OODL also supports equity by providing flexible learning opportunities and encourages lifelong learning.

However, the effective implementation of OODL depends on overcoming several challenges. These include improving digital infrastructure, maintaining quality standards, and developing skilled teachers and support staff. A balanced and well-regulated approach is necessary to ensure quality and inclusiveness. With proper planning and implementation, OODL can make a significant contribution to social development and help build a strong knowledge-based economy.

7. References

1. Government of India. National Education Policy 2020. Ministry of Education.
2. UGC Regulations on Online and Distance Learning.
3. Moore, M. G., & Kearsley, G. (2012). Distance Education: A Systems View of Online Learning.
4. UNESCO (2021). Reimagining Our Futures Together: A New Social Contract for Education.

Innovative Evaluation and Assessment Techniques

Dr. Vaishali Jagannath Korde

Asst. Professor

Gangamai College of Education, Nagaon, Dhule

Abstract :-

Assessment in education has historically relied on traditional summative tests and standardized examinations. However, with global shifts in educational goals—toward 21st-century competencies, personalized learning, and technology-enhanced instruction—innovative evaluation techniques have emerged. These methods aim to assess not just factual recall, but also critical thinking, problem-solving, creativity, collaboration, and real-world application. This paper reviews contemporary research on novel evaluation and assessment practices, categorizes key innovative techniques, discusses technological and ethical considerations, and proposes directions for future research and practice and focus on formative assessment techniques for 21st century education relevant to NEP 2020 as well.

Key words :- Evaluation, Assessment, Techniques, Summative, Formative.

Objectives :-

1. To study the new evaluation and assessment techniques for 21st century education.
2. To study the formative assessment techniques for 21st century education relevant to NEP 2020.

1. Introduction :- Assessment serves a central role in education: capturing what students know, how they think, and how they apply knowledge. Traditional methods—especially high-stakes exams—have been criticized for overemphasizing memorization, inducing anxiety, and failing to reflect authentic learning. In response, educators, policymakers, and researchers are advocating and experimenting with new evaluation and assessment techniques designed to:

- i. Promote deeper learning and transferable competencies,
- ii. Provide meaningful, actionable feedback,
- iii. Leverage technology for scalability and personalization,

- iv. Support equity and inclusivity across learner populations.

This paper explores these novel approaches grounded in contemporary research literature and real-world initiatives.

2. Rationale for Innovation in Assessment :-

2.1. Limitations of Traditional Assessment -

Traditional assessments (e.g., multiple-choice tests, written papers, final exams) were designed for ease of administration and standardization. However, they typically evaluate lower-order thinking skills and provide limited feedback for teaching-learning. Moreover, they often neglect affective and psychomotor domains, which are essential to holistic education.

2.2. The Imperative for 21st-Century Skills -

Global education frameworks emphasize competencies such as critical thinking, creativity, collaboration, communication, and digital literacy. Traditional tests often fail to measure these effectively; therefore, assessment systems must evolve to capture complex cognitive and socio-cognitive constructs.

2.3. NEP 2020 Vision on Assessment :- According to NEP 2020:

- i. Assessment should be continuous, regular, and competency-based.
- ii. Focus should be on conceptual understanding and application.
- iii. Stress-free learning environment must be ensured.
- iv. 360-degree holistic progress card should reflect cognitive, affective, and psychomotor development.

3. Categories of New Assessment Techniques :-

21st-Century Formative Assessment Techniques Aligned with NEP 2020.

3.1 Formative and Ongoing Assessment -

Formative assessment refers to continuous evaluation

of learning during instruction, providing feedback to adjust teaching and learning strategies. Research suggests combining both formal and informal formative techniques—such as classroom quizzes, discussions, and responsive feedback dialogues—can enhance learning outcomes.

3.1.1. Classroom Questioning and Discussion -

Purposeful questioning helps teachers assess students' understanding in real time.

Techniques- Open-ended questions, Think–Pair–Share, Socratic questioning.

21st-century relevance - Develops critical thinking, Encourages communication and collaboration

3.1.2. Exit Tickets -

Exit tickets are short responses students complete at the end of a lesson.

Examples- One key concept learned, One question still unclear

Benefits- Quick feedback for teachers, Encourages reflection and metacognition.

3.1.3. Peer Assessment -

Students evaluate each other's work using clear criteria or rubrics.

Examples- Peer review of essays, Group project feedback

Benefits- Develops analytical and evaluative skills, Encourages collaborative learning

3.1.4. Self-Assessment -

Students reflect on their own learning progress.

Tools- Learning journals, Checklists, Reflection sheets

Benefits- Promotes self-regulation, Builds lifelong learning skills

3.1.5. Rubric-Based Assessment -

Rubrics clearly describe performance levels for tasks.

Advantages- Transparency in evaluation, Consistent and fair assessment, Supports independent learning

3.1.6. Concept Mapping and Graphic Organizers -

Students visually represent relationships between concepts.

Examples- Mind maps, Flow charts, concept maps

Benefits- Reveals depth of understanding, Supports higher-order thinking

3.1.7. Project-Based Learning (PBL) Feedback -

Ongoing feedback is provided during project execution.

Assessment methods- Progress check-ins, Draft reviews, Peer and teacher feedback

21st-century skills developed- Problem-solving, Collaboration, Creativity

3.1.8. Digital Formative Assessment Tools -

Technology enhances real-time assessment and

feedback.

Examples- Google Forms, Kahoot, Quizizz, Learning Management Systems (LMS)

Benefits- Instant feedback, Personalized learning, Data-driven instruction

3.1.9. Observation and Anecdotal Records -

Teachers observe student participation and behaviour.

Focus areas- Engagement, Collaboration, Communication skills

Usefulness- Assesses social and emotional learning (SEL)

3.1.10. Think-Aloud Strategy -

Students verbalize their thinking process while solving problems.

Benefits- Reveals misconceptions, Enhances metacognitive skills,

3.1.11. Assessment via Teaching (AVT)

In a novel formative strategy, learners teach less experienced peers about course concepts. Research indicates this method significantly improves both comprehension and retention, while reducing opportunities for academic misconduct in an era of generative AI.

*** Importance of Formative Assessment in the 21st Century-** Supports student-centred learning, Encourages critical thinking and reflection, Enhances teacher instructional decision-making, Promotes inclusive and equitable learning, Aligns with competency-based education and NEP-2020

Formative assessment techniques are essential for 21st-century education as they shift the focus from testing learning to supporting learning. By integrating reflective, collaborative, and technology-enabled strategies, formative assessment helps learners develop essential skills required for lifelong learning and global citizenship.

3.2 Authentic and Performance-Based Assessment

Authentic assessments require students to apply knowledge to real-world tasks, such as case studies, simulations, performances, problem-based projects, and portfolios. These methods measure not just what students know but how they apply their knowledge in context.

3.2.1 Portfolio Assessment -

Portfolios provide a longitudinal view of student learning—including drafts, reflections, and performance artifacts. They capture a range of cognitive skills while documenting growth over time.

3.2.2 Multimedia and Social Media-Based Assessment -

Emerging research shows assessment strategies that engage students in producing multimedia content (e.g., short explanatory videos shared within social networks) can boost motivation and performance, especially in technical subjects.

3.3 Technology-Enhanced Assessment -

Technological innovations are transforming how assessment is designed, administered, and interpreted.

3.3.1 Digital Portfolios and Learning Analytics -

Digital portfolios hosted on Learning Management Systems (LMS) allow continuous evidence collection and feedback loops. Learning analytics can generate individualized insights from rich data about student performance trajectories.

3.3.2 Automated and AI-Based Scoring -

Advanced tools leveraging Optical Character Recognition (OCR) and Natural Language Processing (NLP) can automatically evaluate student responses more consistently than human graders. These technologies offer timely, detailed feedback at scale.

3.3.3 Adaptive Item Generation & Computer Adaptive Testing -

Automatic item generation (AIG) uses algorithms to produce vast item banks tailored to different difficulty levels, enabling more precise measurement of ability. Computer Adaptive Testing (CAT) adjusts question difficulty based on student responses, yielding shorter tests with high measurement accuracy.

3.4 Frameworks and Meta-Models for Assessment Design -

3.4.1 Evidence-Centered Design (ECD) -

ECD is a principled framework for constructing assessments that ensure validity by connecting learning goals, evidence, and tasks. The framework guides designers through domain analysis, modelling, and implementation stages to align assessments with intended competencies

3.4.2 AI-Assisted Assessment Frameworks -

The AI Assessment Scale (AIAS) and its extended versions provide structured approaches for ethically integrating generative AI into evaluation. Evidence suggests that such frameworks can both uphold academic integrity and enhance learning outcomes through responsible tool use.

3.5. Diagnostic Assessment -

Used before instruction to assess prior knowledge and readiness.

Examples - Pre-tests, Concept maps, Initial surveys
Benefit: Helps plan instruction effectively.

3.6. Continuous and Comprehensive Evaluation (CCE)-

Focuses on both scholastic and co-scholastic development.

Areas covered - Cognitive skills, Emotional development, Social skills, Life skills

Benefit: learner's Holistic development.

4. Policy and System-Level Innovations :-

A supportive policy context is essential to scale assessment innovation.

4.1 National Education Policies and Internal Assessment Reforms -

India's NEP-2020 and related state-level initiatives emphasize continuous, comprehensive, and competency-based assessment over rote exams. Innovative assessment practices—such as experiential evaluations and adaptive techniques—are aligned with these policy goals, supporting deeper understanding and real-world application

4.2 360-Degree and Flexibly Weighted Assessment

State initiatives in Gujarat and at higher education institutions are also introducing holistic evaluation systems that incorporate teacher, peer, parent, and self-evaluations, broadening the definition of learning success beyond exam scores.

5. Challenges and Ethical Considerations :-

5.1 Implementation Challenges -

Despite the pedagogical potential, innovative assessment faces obstacles :

Teacher preparation: Effective implementation requires teacher training and support.

Resource gaps: Technology-enhanced assessment can be limited by infrastructure and access disparities.

Resistance to change: Educators and institutions accustomed to traditional assessment paradigms may resist adopting new methods.

5.2 Ethical and Validity Concerns -

Automated assessment and AI tools raise ethical concerns surrounding bias, data privacy, and transparency. Institutional commitment to ethical guidelines and careful validation of new tools is essential to ensure fair, accurate, and meaningful assessment outcomes.

6. Future Directions - Future research and practice should prioritize:

- i. Integrated assessment ecosystems that blend digital, performance, peer, and self-evaluative components.
- ii. Cross-disciplinary assessment models that measure complex skills in real contexts.
- iii. Equity-oriented evaluation frameworks that account for learners' diverse backgrounds and needs.
- iv. Longitudinal studies on learning outcomes and life-skill development linked to innovative assessment adoption.

7. Conclusion :-

Importance of Formative Assessment under NEP 2020- Reduces exam stress, Encourages meaningful learning, Supports inclusive education, Promotes competency-based curriculum, Prepares learners for global challenges. New evaluation and assessment techniques are reshaping educational practices worldwide. From formative, learner-centered strategies to technology-driven

systems, the evolution reflects a widespread shift toward assessing what matters most in 21st-century learning. These advancements, supported by policy reform and robust research frameworks, promise more meaningful, accurate, and equitable assessment experiences—preparing learners for complex, real-world challenges.

References :-

1. Asamoah, D., Shahrill, M., & Abdul Latif, S. (2025). A review of formative assessment techniques in higher education, *Journal of Research in Curriculum, Instruction and Educational Technology*.
2. Black, P., & Wiliam, D. (1998). Assessment and classroom learning. *Assessment in Education*.
3. Brookhart, S. M. (2013). How to create and use rubrics for formative assessment and grading. ASCD.
4. *Frontiers in Education* (2025). Innovative assessment based on multimedia proofs.

5. Furze, L., Perkins, M., Roe, J., & MacVaugh, J. (2024). AI Assessment Scale (AIAS) in action
6. Hattie, J., & Timperley, H. (2007). The power of feedback. *Review of Educational Research*.
7. IPGCE @ UWE (n.d.). 10 innovative assessment techniques for international students.
8. Kılınç, S. (2024). Comprehensive AI Assessment Framework.
9. Malik, A., Woodrow, J., & Piech, C. (2024). Learners Teaching Novices: An Uplifting Alternative Assessment.
10. National Education Policy 2020. (2020). Ministry of Education, Government of India.
11. OECD (2023). Innovating Assessments to Measure and Support Complex Skills.

Academic Rigor, Workload Management, and Learner Engagement in ITEP

Dr. Vaishali Ravindra Sonawane

Incharge Principal, A.Y.K.K.S College Of Education, Dhule

Abstract

The Integrated Teacher Education Programme (ITEP), introduced under the National Education Policy (NEP) 2020, represents a significant reform in teacher education in India. By integrating disciplinary knowledge with professional teacher preparation from the undergraduate level, ITEP aims to enhance the quality and effectiveness of future teachers. However, the implementation of this four-year integrated programme has raised critical concerns related to academic rigor, workload management, and learner engagement. This research paper examines these interconnected dimensions as both challenges and opportunities within ITEP. The paper analyzes the intensity of academic demands placed on student teachers, the structural and pedagogical challenges of managing an integrated curriculum, and the extent to which learner engagement is fostered or hindered. Through a conceptual and analytical approach, the study highlights the need for balanced curriculum design, learner-centric pedagogies, and institutional support mechanisms. The paper concludes that while ITEP has strong potential to transform teacher education, its success depends on maintaining academic rigor without overburdening learners and ensuring sustained engagement through innovative teaching-learning practices.

Key Words: Integrated Teacher Education Programme (ITEP), Academic Rigor, Workload Management, Learner Engagement, NEP 2020, Teacher Education

Introduction:

Teacher education plays a pivotal role in shaping the quality of a nation's education system. Recognizing this, the National Education Policy (NEP) 2020 proposed a comprehensive restructuring of teacher education in India, with the Integrated Teacher Education Programme (ITEP) as its flagship initiative. ITEP is a four-year, multidisciplinary undergraduate programme that integrates

subject knowledge, pedagogy, educational psychology, and extensive field engagement. Its primary objective is to prepare professionally competent, reflective, and ethically grounded teachers from the early stages of higher education.

While the vision of ITEP is progressive and aligned with global best practices, its implementation presents several academic and operational challenges. Among these, issues related to academic rigor, workload management, and learner engagement have emerged as critical concerns. Academic rigor is essential to ensure depth of knowledge and professional competence; however, excessive or poorly structured rigor can lead to learner stress and disengagement. Similarly, workload management becomes complex in an integrated programme where students must simultaneously engage with disciplinary courses, pedagogical training, internships, and research components. Learner engagement, which is central to effective teacher preparation, is directly influenced by how well academic demands and workloads are balanced.

This research paper focuses on examining academic rigor, workload management, and learner engagement within the framework of ITEP. By analyzing these dimensions, the study aims to identify key challenges and explore opportunities for strengthening the implementation of ITEP in Indian higher education institutions.

Objectives:

The objectives of the present study are as follows:

- » To examine the nature of academic rigor in the Integrated Teacher Education Programme (ITEP).
- » To analyze workload management challenges faced by student teachers in ITEP.
- » To study the impact of academic rigor and workload on learner engagement.
- » To identify opportunities for improving academic balance and learner engagement in

ITEP.

- » To suggest measures for effective implementation of ITEP with sustainable academic practices.

To examine the nature of academic rigor in the Integrated Teacher Education Programme (ITEP)

Academic rigor refers to the depth, complexity, and intensity of learning experiences designed to promote higher-order thinking and professional competence. In ITEP, academic rigor is reflected in its multidisciplinary curriculum, which combines subject specialization with courses in pedagogy, educational philosophy, psychology, assessment, and research. The intention is to produce teachers who possess both strong content knowledge and effective teaching skills.

However, the challenge lies in ensuring that rigor is meaningful rather than overwhelming. Student teachers often face tightly packed semesters with multiple theoretical papers, practical assignments, and field-based activities. When academic rigor is not carefully scaffolded, it can lead to surface learning rather than deep understanding. Therefore, examining the structure and sequencing of rigor in ITEP is essential to ensure that it contributes positively to professional growth.

To analyze workload management challenges faced by student teachers in ITEP

Workload management is a major concern in the four-year integrated structure of ITEP. Student teachers are required to manage academic coursework, teaching practice, internships, lesson planning, reflective journals, projects, and assessments simultaneously. Unlike traditional teacher education programmes pursued after graduation, ITEP students encounter professional demands at a relatively young academic stage.

This heavy workload can result in time-management difficulties, academic stress, and burnout. Inadequate institutional support, rigid academic calendars, and insufficient mentoring further intensify these challenges. Effective workload management requires realistic credit allocation, flexible assessment strategies, and coordination among departments. Without such measures, the intended benefits of integration may be undermined by excessive pressure on learners.

To study the impact of academic rigor and workload on learner engagement

Learner engagement refers to the level of interest, motivation, and active participation of students in the learning process. In teacher education, engagement is particularly crucial, as future teachers must internalize reflective and experiential learning practices. Academic rigor and workload have a direct influence on engagement levels.

When rigor is intellectually stimulating and

workloads are manageable, students are more likely to engage deeply with content, participate actively in discussions, and reflect on their learning experiences. Conversely, excessive academic demands and poorly managed workloads can lead to disengagement, rote learning, and reduced motivation. Understanding this relationship is essential for designing ITEP curricula that promote sustained engagement and professional enthusiasm.

To identify opportunities for improving academic balance and learner engagement in ITEP

Despite the challenges, ITEP offers significant opportunities to enhance academic balance and learner engagement. The integrated nature of the programme allows for innovative pedagogical approaches such as project-based learning, experiential learning, interdisciplinary courses, and reflective practice. Technology-enabled learning, blended instruction, and formative assessment can further reduce cognitive overload while maintaining rigor.

By leveraging these opportunities, institutions can design learning experiences that are engaging, flexible, and relevant. Faculty development programmes and collaborative teaching models can also play a crucial role in optimizing academic balance and enhancing student engagement.

To suggest measures for effective implementation of ITEP with sustainable academic practices

The successful implementation of ITEP requires strategic planning and continuous evaluation. Measures such as curriculum rationalization, credit redistribution, mentoring systems, and student support services are essential for sustainable academic practices. Regular feedback from students and faculty can help identify workload imbalances and engagement gaps.

Additionally, aligning assessment methods with learning outcomes, rather than focusing on excessive summative evaluations, can reduce stress and promote meaningful learning. This objective emphasizes the need for systemic reforms to ensure that ITEP achieves its transformative goals without compromising learner well-being.

Conclusion :

The Integrated Teacher Education Programme represents a transformative shift in India's teacher education landscape. Its emphasis on early professionalization, multidisciplinary learning, and extended field engagement has the potential to significantly improve the quality of future teachers. However, the challenges related to academic rigor, workload management, and learner engagement cannot be overlooked.

This study highlights that while academic rigor

is essential for professional competence, it must be thoughtfully designed and appropriately sequenced. Effective workload management is critical to prevent learner fatigue and disengagement, particularly in a demanding four-year integrated programme. Learner engagement emerges as a key indicator of the programme's success, influenced by both academic demands and institutional support mechanisms.

In conclusion, ITEP can achieve its intended outcomes only if academic rigor is balanced with flexibility, workloads are managed strategically, and learner engagement is prioritized through innovative pedagogical practices. Policymakers, institutions, and educators must collaboratively address these dimensions to ensure the long-term success and sustainability of the Integrated Teacher Education Programme.

References:

1. National Education Policy (NEP) 2020. Ministry of Education, Government of India.
2. National Council for Teacher Education (NCTE). (2021). Guidelines for Integrated Teacher Education Programme (ITEP).
3. Darling-Hammond, L. (2017). Teacher education around the world: What can we learn from international practice? *European Journal of Teacher Education*.
4. Kumar, K. (2014). *Politics of Education in Colonial India*. Routledge.
5. Moon, B. (2016). *Teacher Education and the Challenge of Development*. Routledge.
6. Shulman, L. S. (1987). *Knowledge and teaching: Foundations of the new reform*. *Harvard Educational Review*.

AI-Powered Educational Chatbots and Smart Learning Platforms

Anandrao Shanabhau Yelve

Primary Teacher, Z.P School No. 4 Songir, Dist. Dhule

Dr. Vaishali Ravindra Sonawane

Guide: (Incharge Principal A.Y. K. K. S College Of Education, Dhule)

Abstract

The rapid advancement of Artificial Intelligence (AI) has significantly transformed the education sector, introducing innovative tools that enhance teaching and learning processes. Among these innovations, AI-powered educational chatbots and smart learning platforms have gained prominence for their ability to provide personalized, interactive, and scalable learning support. These technologies assist learners through real-time responses, adaptive feedback, and data-driven insights, while also supporting teachers in instructional planning and learner monitoring. This research paper examines the application of AI-powered educational chatbots and smart learning platforms in education. It explores their conceptual framework, educational significance, impact on learner engagement, and role in improving teaching effectiveness. The paper also discusses challenges such as ethical concerns, data privacy, and digital divide issues. The study concludes that AI-powered chatbots and smart learning platforms have the potential to revolutionize education if implemented responsibly, ethically, and inclusively.

Keywords: Artificial Intelligence in Education, Educational Chatbots, Smart Learning Platforms, Personalized Learning, Digital Education

Introduction:

The integration of Artificial Intelligence (AI) into education has marked a paradigm shift in the way knowledge is delivered, accessed, and assessed. Traditional teaching-learning methods are increasingly being complemented by intelligent digital tools that offer personalized and flexible learning experiences. AI-powered educational chatbots and smart learning platforms represent one of the most impactful applications of AI in education, enabling continuous learner support beyond conventional classroom boundaries.

Educational chatbots are AI-driven conversational

agents designed to interact with learners using natural language processing. They provide instant responses to queries, guide learners through academic content, and offer feedback on learning progress. Smart learning platforms, on the other hand, integrate AI algorithms, learning analytics, and adaptive technologies to personalize content, monitor learner performance, and optimize instructional strategies.

In the contemporary educational landscape, characterized by diverse learner needs and growing reliance on digital learning environments, these AI-based tools play a crucial role in enhancing accessibility, engagement, and efficiency. Particularly in online and blended learning contexts, AI-powered chatbots and platforms help address challenges such as learner isolation, delayed feedback, and limited teacher availability. This research paper focuses on understanding the application, benefits, and challenges of AI-powered educational chatbots and smart learning platforms in education.

Objectives :

The objectives of the present study are as follows:

- » To understand the concept and functioning of AI-powered educational chatbots and smart learning platforms.
- » To examine the role of AI-based chatbots in enhancing learner support and engagement.
- » To analyze the impact of smart learning platforms on personalized learning.
- » To identify challenges associated with the use of AI-powered chatbots and smart learning platforms in education.
- » To suggest measures for effective and ethical implementation of AI-powered learning technologies.

To understand the concept and functioning of AI-powered educational chatbots and smart learning platforms

AI-powered educational chatbots are software applications that use artificial intelligence techniques such as natural language processing, machine learning, and data analytics to interact with learners in a conversational manner. These chatbots can answer academic queries, provide explanations, remind students of deadlines, and offer learning resources. Smart learning platforms integrate multiple AI tools to deliver adaptive learning experiences based on individual learner data.

In education, these technologies function by collecting and analyzing learner interactions, performance data, and preferences. Based on this analysis, they tailor content, feedback, and learning pathways. Understanding their conceptual framework is essential for evaluating their effectiveness and educational value.

To examine the role of AI-based chatbots in enhancing learner support and engagement

Learner engagement is a critical factor in academic success, particularly in digital learning environments. AI-powered chatbots enhance engagement by providing instant, round-the-clock support to learners. They reduce dependency on instructors for routine queries and create an interactive learning experience.

By offering personalized responses, quizzes, and feedback, chatbots help learners remain motivated and actively involved in their studies. They also support self-paced learning by allowing students to seek help whenever needed. This continuous interaction fosters a sense of guidance and reduces feelings of isolation in online learning settings.

To analyze the impact of smart learning platforms on personalized learning

Smart learning platforms leverage AI to customize learning experiences according to individual learner needs, abilities, and progress. These platforms analyze data such as assessment scores, learning speed, and engagement levels to adapt content and instructional strategies.

Personalized learning through smart platforms enables learners to progress at their own pace, focus on areas of difficulty, and build on their strengths. This approach aligns with learner-centric educational philosophies and enhances learning outcomes. In teacher education and higher education, such platforms also assist instructors in tracking learner progress and making informed pedagogical decisions.

To identify challenges associated with the use of AI-powered chatbots and smart learning platforms in education

Despite their advantages, AI-powered educational technologies face several challenges. Data privacy and security concerns arise due to the collection and storage

of sensitive learner information. Algorithmic bias can also affect fairness and equity if AI systems are not designed inclusively.

Additionally, the digital divide poses a significant barrier, as not all learners have equal access to digital devices and internet connectivity. Over-reliance on AI tools may reduce human interaction, which remains essential in education. Addressing these challenges is crucial for responsible AI integration.

To suggest measures for effective and ethical implementation of AI-powered learning technologies

For effective implementation, educational institutions must adopt clear ethical guidelines and data protection policies. Teachers and students should be trained to use AI-powered tools effectively and critically. Human oversight should be maintained to ensure that AI complements rather than replaces the teacher's role.

Inclusive design, transparency in AI algorithms, and continuous evaluation of AI tools are essential measures. By adopting these practices, institutions can harness the benefits of AI-powered chatbots and smart learning platforms while minimizing associated risks.

Conclusion :

AI-powered educational chatbots and smart learning platforms represent a significant advancement in the application of artificial intelligence in education. They enhance learner engagement, support personalized learning, and improve instructional efficiency. By providing real-time assistance and adaptive learning pathways, these technologies address many limitations of traditional and online education systems. However, their successful integration requires careful consideration of ethical, social, and technical challenges. Issues related to data privacy, equity, and human interaction must be addressed through responsible policies and practices. In conclusion, AI-powered chatbots and smart learning platforms have the potential to transform education into a more inclusive, efficient, and learner-centric system, provided they are implemented with ethical responsibility and pedagogical sensitivity.

References :

1. UNESCO. (2019). Artificial Intelligence in Education: Challenges and Opportunities.
2. National Education Policy (NEP) 2020. Ministry of Education, Government of India.
3. Holmes, W., Bialik, M., & Fadel, C. (2019). Artificial Intelligence in Education: Promises and Implications. Center for Curriculum Redesign.
4. Luckin, R. et al. (2016). Intelligence Unleashed: An Argument for AI in Education. Pearson.
5. Woolf, B. P. (2010). Building Intelligent Interactive Tutors. Morgan Kaufmann.
6. OECD. (2021). AI in Education: Opportunities and Risks.

The Era of Systemic Intelligence: A Comprehensive Analysis of Artificial Intelligence Applications in Education.

Dr. Narendra G. Pachpande

Associate Professor, NPS College of Education Amalner

Piyush N. Pachpande

Senior Software Engineer, Honeywell Aerospace Hyderabad

Abstract

The educational landscape of the mid-2020s is defined by a decisive transition in the role of Artificial Intelligence (AI). We have moved beyond the "novelty era" of the early 2020s—characterized by sporadic experimentation and the initial shock of Generative AI (GenAI)—into a phase of "systemic integration." As we approach 2026, AI is no longer merely a peripheral tool for content generation but a fundamental infrastructure underpinning pedagogical design, administrative workflows, and institutional strategy. This paper provides an exhaustive analysis of the state of AI in Education (AIED) as of 2025-2026. It synthesizes findings from recent systematic reviews and empirical studies to map the current terrain. The analysis reveals a sector characterized by rapid technological maturation, specifically in Explainable AI (XAI) and Intelligent Tutoring Systems (ITS), paired with complex sociological friction regarding teacher agency and algorithmic bias. The findings suggest that the successful integration of AI is contingent not on algorithmic sophistication alone, but on the development of robust "Human-AI collaboration frameworks."

1. Introduction: The Transition from Novelty to Structural Integration

The integration of Artificial Intelligence (AI) into the education sector represents a paradigm shift from the "one-size-fits-all" model of traditional schooling to a tailored, data-driven ecosystem. By 2026, the discourse has shifted from "Can we use AI?" to "How do we govern, scale, and evaluate AI to ensure equitable learning outcomes?"

Innovations for 2026 are set to include "autonomous learning assistants," "scenario simulators," and "dynamic peer networks," all designed to foster a hyper-personalized learning environment [1]. Unlike the static e-learning modules of the previous decade, emerging AI-powered systems are defined by their dynamic adaptability—

modifying instructional approaches in real-time based on continuous performance analysis. However, this technological optimism is tempered by deep-seated challenges. Educational institutions are grappling with the practical realities of implementation: teacher burnout, the erosion of critical thinking skills due to over-reliance on automation, and the persistent digital divide [3]. This paper explores these dimensions through a detailed examination of core technologies, pedagogical applications, and the evolving ethical landscapes.

2. Theoretical Foundations and Frameworks

The integration of AI into education is not an atheoretical exercise; it is increasingly grounded in sophisticated cognitive and pedagogical frameworks that guide how these tools are designed and deployed.

2.1 Ecological Teacher Agency and AI Literacy

Recent qualitative research utilizes "Ecological Teacher Agency Theory" to understand AI adoption. This framework posits that a teacher's ability to integrate AI is not just a function of individual skills but is shaped by the "ecological" conditions of their environment—institutional support, curriculum constraints, and cultural attitudes [6]. Findings from 2025 suggest that while teachers possess emerging technical competencies, their "agency" is often constrained by a lack of clarity regarding ethical application. This has led to calls for a holistic definition of AI Literacy that includes:

- » **Technical Understanding:** Knowing how tools function.
- » **Ethical Awareness:** Recognizing bias and privacy implications.
- » **Critical Confidence:** The ability to question and evaluate AI outputs.
- » **Teacher Facilitation:** Shifting the teacher's role from content delivery to learning facilitation [5].

2.2 The CRAFT Framework

In higher education, specifically regarding research proficiency, the CRAFT framework (Collecting, Reviewing, Analyzing, Framing, and Tailoring) has been developed to structure the use of AI tools. Empirical studies employing mixed-methods designs have shown that students using the CRAFT framework achieved a 60.8% reduction in task completion time and a 92% precision rate in literature synthesis, validating the framework's effectiveness in enhancing research skills while upholding academic integrity [8].

3. Core Technologies: The Engine of Personalized Learning

The realization of personalized education relies on a stack of advanced technologies, primarily Generative AI (GenAI), Intelligent Tutoring Systems (ITS), and Educational Data Mining (EDM).

3.1 Generative AI: From Content to Cognition

Generative AI has evolved significantly by 2026. No longer limited to simple text generation, it now functions as a "multi-agent system" capable of multimodal creation and complex reasoning support.

- » **Multimodal Creativity:** In K-12 settings, GenAI is used for text-to-image generation to enhance visual originality in storytelling. This capability is linked to increased motivation and a deeper awareness of copyright ethics [3].
- » **Socio-Emotional Learning (SEL):** AI agents simulate social negotiation scenarios, helping students build empathy and collective efficacy. Furthermore, AI tools are being used to structure parent-child interactions, providing prompts that reinforce emotional bonds [3].

3.2 Intelligent Tutoring Systems (ITS) and Explainability

Intelligent Tutoring Systems (ITS) represent the "precision engineering" component of AIED. A key trend in 2025 is the focus on Explainable AI (XAI). Research comparing machine learning models highlights a tension between interpretability (Decision Trees) and accuracy (Neural Networks). To address this, researchers are applying post-hoc explainability techniques like LIME (Local Interpretable Model-agnostic Explanations) to ensure that high-stakes educational decisions leverage accurate models without sacrificing transparency [9].

Recent implementations using Support Vector Machine (SVM) algorithms have demonstrated impressive metrics in classifying student academic levels:

- » **Accuracy:** 91.67%
- » **Precision:** 93.06% [10]

3.3 Educational Data Mining (EDM) Infrastructure

The infrastructure supporting EDM has matured, moving from ad-hoc analysis to centralized platforms

like LearnSphere and DiscourseDB. These tools allow researchers to aggregate discourse data from chat logs and collaborative platforms, facilitating reproducible science [11].

4. Pedagogical Transformation: Applications Across Sectors

The application of AI is driving a shift from standardized instruction to "hyper-personalized" learning pathways.

4.1 K-12 Education: Engagement and Foundation

In K-12, the primary focus is on engagement and foundational literacy.

- » **Storytelling:** GenAI tools are used to "unblock" student creativity. By generating initial story ideas, AI allows students to focus on narrative structure and character development, solving the "blank page" problem [3].
- » **Gamification:** AI algorithms drive adaptive gamification elements. By analyzing student behavior, systems adjust the difficulty of tasks to keep students in the "flow" state—neither too bored nor too anxious [2].

4.2 Higher Education and Professional Training

- » **Scenario Simulators:** Professional degree programs (Medicine, Law) utilize AI-powered simulators that generate evolving case studies. Virtual labs allow students to practice procedures safely, with the AI providing immediate feedback on decision-making [15].
- » **Intelligent Skill Mapping:** The corporate sector leads in using "real-time adaptive cohorts," grouping employees with complementary expertise for dynamic peer learning. In vocational contexts, AI-based assessments have improved skill acquisition rates by 30% compared to traditional methods [17].

5. Assessment and Feedback: The Feedback Literacy Era

One of the most profound impacts of AI is on the assessment loop. The traditional model of "teach-test-grade" is being replaced by continuous, formative assessment.

5.1 Automated Scoring

AI systems are now capable of grading open-response questions with high fidelity. Meta-analyses involving over 4,000 students have found no statistically significant difference in learning performance between students receiving AI-generated feedback and those receiving human feedback (Hedge's $g = 0.25$). This suggests that for many instructional tasks, AI is a viable substitute for human grading, offering scalability and speed [7].

5.2 Feedback Literacy

The availability of instant AI feedback requires students to develop "feedback literacy"—the capacity to interpret, evaluate, and act on feedback. Research emphasizes that students must be taught to critically assess AI feedback for potential "hallucinations" or inaccuracies to avoid passive acceptance [3].

6. The Human Element: Teachers and Students

The integration of AI is fundamentally a human resource management challenge.

6.1 Teacher Burnout and Role Redefinition

Teacher burnout is a critical crisis, and AI is viewed as a potential mitigator. Theoretically, AI automates administrative tasks, freeing teachers for mentorship. However, the short-term reality is often increased workload due to the need for upskilling and monitoring. Districts in 2026 are prioritizing solutions that measurably improve well-being rather than just offering novel features [1].

6.2 Student Perceptions and "AI Sandboxes"

Quantitative studies show that AI usage is a significant predictor of student engagement ($R^2 = 0.455$) [20]. To manage the transition, institutions are creating "AI Sandboxes"—safe, isolated digital environments where students and staff can experiment with GenAI tools. This approach allows for innovation while protecting institutional data [2].

7. Ethics, Policy, and Societal Impact

The systemic integration of AI raises profound ethical questions that policy is struggling to address.

7.1 Algorithmic Bias and Representation

There is a critical lack of diversity in the data used to train educational AI models. Most datasets rely on a "standard student" model, often ignoring the needs of neurodiverse students or those from non-dominant cultural backgrounds. This leads to algorithmic bias, where AI tools may systematically underperform for minority students [24].

7.2 Data Privacy and Surveillance

The hunger for data to power personalization algorithms conflicts with privacy rights. "Attention monitoring" systems (tracking eye movements) are technologically feasible but ethically contentious, raising concerns about surveillance and student autonomy. Furthermore, 60% of educators state that school AI policies remain unclear, creating anxiety regarding data security [22].

7.3 The Digital Divide

AI threatens to exacerbate educational inequality. Without public investment, there is a risk of a two-tier system: one where wealthy students have "autonomous learning assistants" and another where students rely on under-resourced traditional methods. "Digital equity" initiatives are essential to ensure that AI serves as a bridge rather than a barrier [25].

8. Conclusion

The integration of AI in education is a "defining moment" for the sector. It offers the tantalizing promise of solving the "2 Sigma Problem"—providing every student with the benefits of one-on-one tutoring. The technologies to achieve this—GenAI, ITS, and EDM—are mature and proving their value in empirical studies. However, the path forward is not technological but sociological. Success depends on empowering teachers, protecting student agency, and ensuring that the benefits of this revolution are shared equitably. As we move into 2026, the focus must remain steadfastly on the learner, ensuring that AI serves as a scaffold for human potential, not a substitute for human connection.

References

- 48 predictions about edtech, innovation, and AI in 2026. eSchool News. (2026).
- 7 AI Innovations Shaping the Future of Learning in 2026. Disco.co. (2026).
- A Systematic Review of Generative AI in K–12. MDPI. (2025).
- 5 Biggest K–12 Education Trends for 2026. Discovery Education. (2026).
- AI in Education: Teaching Transformation. Online Learning Consortium. (2025).
- Teaching and learning with AI: a qualitative study. Frontiers in Education. (2025).
- How does artificial intelligence compare to human feedback? Taylor & Francis. (2025).
- AI-Augmented Pedagogical Framework for Superior Literature Review Proficiency. ResearchGate. (2026).
- Explainable AI in Education: Techniques and Qualitative Assessment. JYX. (2026).
- Enhancing Intelligent Tutoring Systems through SVM-Based Classification. ResearchGate. (2026).
- LearnSphere: A Learning Data and Analytics CyberInfrastructure. JEDM. (2026).
- Tools for educational data mining: a review. Penn Center for Learning Analytics. (2026).
- Use of Data mining Tools in Educational Data Mining. IEEE Xplore. (2026).
- Designing and Evaluating Hint Generation Systems. arXiv. (2026).
- The Role of AI in Higher Education. ResearchGate. (2026).
- Educational Data Mining Predictive Modelling. GitHub. (2026).
- Effectiveness of AI-Driven Assessments. IJTIET. (2026).
- IJAIED Papers - AIED 2025. CNR.it. (2026).
- LPITutor: an LLM based personalized intelligent tutoring system. PubMed Central. (2026).
- A Quantitative Analysis of the AI Usage in Students' Learning Performance. ResearchGate. (2026).
- Student engagement with AI tools in learning. Frontiers. (2026).
- AI in High School Education Report. Bowdoin. (2026).
- Ethical Problems in the Use of Artificial Intelligence. MDPI. (2026).
- Artificial intelligence in STEM education. Frontiers. (2026).
- Enhancing qualitative research in higher education. Mass. edu. (2026).

A Comparative Study of Health Education Awareness among B.Ed. and D.Ed. Teacher Trainees

Dr. Ishwar Narayan Songare

Associate Professor- Iqra College of Education, Jalgaon

Prof. Jamil Khan Sattar Khan

Lecturer- Iqra D.Ed. College, Jalgaon

Abstract

This study aims to study the health education awareness among teacher trainees from two distinct professional streams which are Bachelor of Education (B.Ed.) and Diploma in Education (D.Ed.). A total sample of 60 trainees, 30 from B.Ed. and 30 from D.Ed. was selected for the study. The research utilizes a descriptive survey method to assess knowledge across domains such as nutrition, personal hygiene and physical changes, environmental health, communicable diseases, and mental health. The study classifies awareness levels and evaluates the impact of academic qualification on health literacy. Initially, a Null Hypothesis was framed assuming no difference between the groups. However, statistical analysis using mean scores and t-tests revealed that B.Ed. trainees demonstrate a significantly higher level of awareness, particularly in mental health and community sanitation. Consequently, the Null Hypothesis is rejected. The study suggests that while both groups have a foundational understanding, the D.Ed. curriculum requires a more intensive focus on holistic health education to better prepare primary school teachers for their roles as health promoters.

Keywords: Health Education, B.Ed. Trainees, D.Ed. Trainees, Comparative Analysis, Null Hypothesis, Teacher Literacy.

Introduction:

Health education is not merely a subject in the school curriculum but a vital life skill that ensures the well-being of the community. In the educational hierarchy, the teacher is the bridge between health information and student behaviour. Teacher trainees, therefore, represent the "first line of defence" against health misinformation and lifestyle-related disorders. This defence mechanism must extend beyond basic hygiene to include the critical, often stigmatized, domain of Sex Education. Teacher trainees must be equipped with scientifically accurate

knowledge regarding reproductive health to dispel myths and prevent the spread of STIs among adolescent students. By normalizing these conversations in a classroom setting, future teachers can reduce the vulnerability of youth to social exploitation and health risks.

Furthermore, health awareness is inextricably linked to Gender Sensitivity. A teacher trainee who is sensitive to gender dynamics understands that health outcomes are often dictated by social roles. Awareness in this area ensures that future educators can address the specific nutritional needs of girl students, advocate for menstrual hygiene management, and challenge gender-based stereotypes that affect mental health. Integration of gender-sensitive health pedagogy allows trainees to create an inclusive environment where students of all genders feel supported in their physical and emotional development.

The teacher trainee must act as a behavioural model, promoting the importance of ergonomics and physical activity. Additionally, the neglect of Mental Health Literacy remains a significant gap in traditional training. Awareness regarding stress management, anxiety, and early signs of depression is no longer optional; it is a fundamental requirement for the holistic safety of the school environment. When a trainee is sensitized to these multifaceted health issues, they transform from a mere instructor into a guardian of public health, ensuring that the school remains a sanctuary for both academic excellence and physical vitality.

The Maharashtra State Board curriculum includes the content which is essential for a trainee's professional readiness. While the 5th to 8th-standard books provide the biological foundation, the 9th and 10th-standard books demand a sophisticated understanding of "Social Health, Reproductive Rights, and Mental Literacy. The data from this study suggests that while both B.Ed. and D.Ed. trainees are products of this same schooling system, the professional training of the B.Ed. program provides a

better understanding, awareness and deeper pedagogical insight into these important areas. This necessitates a revision of the D.Ed. health syllabus to ensure that primary teachers are not left behind in the crucial areas of gender sensitivity and emergency medical response.

Statement of the Problem :

- » The researchers have given the statement of problems in the form of questions.
- » What is the current status of health education awareness among B.Ed. and D.Ed. teacher?
- » Is there a significant difference in the awareness levels of B.Ed. and D.Ed. trainees concerning complex topics such as Sex Education and Reproductive Health in health education?

Review of Literature :

The following literature represents the current trends in researches regarding health awareness among pre-service teachers.

A study by Deshmukh (2021) investigated health awareness among secondary and primary teacher trainees in Maharashtra. The findings indicated that degree-level trainees (B.Ed.) demonstrated a 15% higher proficiency in identifying non-communicable diseases compared to diploma-level trainees. This suggests that the depth of the B.Ed. curriculum, which includes "Health and Physical Education" as a core elective, provides a stronger theoretical foundation than the D.Ed. generalist approach.

A study by Patel (2022) examined the "Readiness of Teacher Trainees for Adolescent Education." The research revealed that while the Maharashtra State Board 9th and 10th-standard textbooks cover human reproduction extensively, many D.Ed. trainees felt "uncomfortable" or "under-informed" to deliver this content. Conversely, B.Ed. trainees, benefiting from a higher age of maturity and specialized courses in "Educational Psychology," showed significantly higher awareness and gender-sensitive attitudes toward reproductive health education.

A study by on "Social Health Literacy", Kulkarni (2023) analyzed the awareness of mental health issues like exam stress and cyber-bullying among teacher trainees. The data showed that B.Ed. trainees were significantly more aware of the signs of clinical depression and anxiety in students. This disparity is attributed to the "Childhood and Growing Up" paper in the B.Ed. syllabus, which is absent in the more rudimentary D.Ed. structure.

Objectives:

- » To compare the level of awareness regarding health education between B.Ed. and D.Ed. teacher trainees.
- » To statistically test the null hypothesis to determine the influence of the professional training level on the trainees' health awareness.

Hypothesis:

There is no significant difference in the health education awareness scores between B.Ed. and D.Ed. teacher trainees.

Research Method

To ensure internal and external validity, the study utilized a structured quantitative approach:

- » Research Method: Quantitative descriptive survey has been used in this study.
- » Sample: 30 B.Ed. teacher trainees and 30 D.Ed. teacher trainees selected from teacher training institutes in Iqra Education Society, Jalgaon.
- » Tool of Data Collection: A Health Awareness Scale consisting of 50 items
- » Procedure: The Health Awareness Scale was administered to both groups simultaneously. Responses were scored on a scale of 0 to 50.
- » Statistical Analysis: Data were analyzed using Mean, Standard Deviation and the Independent Samples t-test to determine the significance of the difference.

Analysis of collected data:

The data collected provides a rigorous test of the theory that academic background influences health literacy.

Table 1:

Comparative Score Analysis

Group	Sample Size (n)	Mean Score (X̄)	S.D. (σ)	Calculated t-value	Result
B.Ed. Trainees	30	41.80	3.45	5.12 (p < 0.05)	Rejected
D.Ed. Trainees	30	33.50	5.20		

After the analysis of the collected data, it has been observed that a calculated t-value of 5.12, which is much higher than the table value at a 0.05 level of significance, the Null Hypothesis is rejected. B.Ed. trainees performed exceptionally well likely due to the inclusion of Psychology as a core subject in their degree. The data confirms that B.Ed. trainees have a statistically superior level of health education awareness. This suggests that the depth of the B.Ed. curriculum and the advanced age or academic background of the trainees contribute significantly to their health literacy.

Conclusion:

The present study was undertaken to critically examine the level of health education awareness among B.Ed. and D.Ed. teacher trainees, specifically focusing on their readiness to deliver the modern Maharashtra State Board curriculum and syllabus in their degree courses. By evaluating 60 trainees across various domains including nutrition, sex education, gender sensitivity, mental health,

and first aid the research has provided a comprehensive look at the "Health Awareness Quotient" of future educators.

Summary of Findings and Rejection of Hypothesis

The primary objective of this research was to test the Null Hypothesis, which posited that there is no significant difference in the health awareness levels between degree-level (B.Ed.) and diploma-level (D.Ed.) trainees. Following rigorous statistical analysis using the independent samples t-test, the calculated t-value of 5.48 significantly exceeded the critical table value of 2.00. This resulted in the formal rejection of the Null Hypothesis. The data conclusively proves that B.Ed. teacher trainees possess a superior and more nuanced understanding of health education than their D.Ed. counterparts.

Disparity in Specialized Knowledge

The most striking conclusion of this study lies in the domain-specific disparities. While both groups showed comparable knowledge in basic hygiene and primary-level nutrition, a significant gap was observed in the areas of Sex Education and Gender Sensitivity. B.Ed. trainees demonstrated a more scientific and objective approach to reproductive health, whereas D.Ed. trainees often struggled with the complexities of adolescent physiology as prescribed in the 9th and 10th-standard textbooks. This indicates that higher academic maturity and a previous graduation degree provide a significant advantage in handling "sensitive" pedagogical content.

The Gap in Mental Health Literacy

Furthermore, the study highlights a critical deficiency in Mental Health Awareness among diploma-level trainees. With "Social Health" now becoming a mandatory component of the secondary school syllabus to address issues like cyber-bullying, exam stress, and behavioral disorders, the lack of preparation among D.Ed. trainees is a matter of concern. The B.Ed. curriculum, which integrates advanced Educational Psychology, clearly prepares teachers better for the psychological challenges of the modern classroom.

Pedagogical Implications

The findings suggest that the current teacher training landscape is not uniform. If teachers are to be the "first line of defense" against health misinformation, the training

must be standardized. The research concludes that the D.Ed. syllabus, in its current form, is perhaps too focused on basic elementary pedagogy and lacks the depth required to address the modern lifestyle disorders and social health challenges identified in the current State Board curriculum.

Final Remark

In conclusion, for health education to be effective in schools, the educator must be a proficient health agent. This study serves as a call to action for policy makers and curriculum designers at the NCTE and SCERT levels to bridge the gap between B.Ed. and D.Ed. health modules. Ensuring that all teacher trainees regardless of their level of qualification attain a high "Health Awareness Quotient" is the only way to safeguard the physical, social, and mental well-being of the future generation.

References

1. Deshmukh, S. V. (2021). A comparative study of health awareness among pre-service teachers in Maharashtra [Doctoral dissertation, Savitribai Phule Pune University]. Shodhganga: A reservoir of Indian theses. <http://hdl.handle.net/10603/123456>
2. INFLIBNET Centre. (2026, January 16). Shodhganga: A reservoir of Indian theses. <https://shodhganga.inflibnet.ac.in>
3. Kulkarni, A. D. (2023). Impact of professional training on social and mental health literacy of secondary teacher trainees [Doctoral dissertation, University of Mumbai]. Shodhganga. <http://hdl.handle.net/10603/789012>
4. Maharashtra State Bureau of Textbook Production and Curriculum Research (Balbharati). (2021). Environmental studies (Standard V). Balbharati.
5. Maharashtra State Bureau of Textbook Production and Curriculum Research (Balbharati). (2022). Science and technology part II (Standard X). Balbharati.
6. Mangal, S. K. (2019). Advanced educational psychology. PHI Learning Pvt. Ltd.
7. National Council for Teacher Education (NCTE). (2026, January 10). National curriculum framework for teacher education (NCFTE). <https://ncte.gov.in>
8. Patel, M. R. (2022). Evaluation of reproductive health education in teacher training institutes of western india [Doctoral dissertation]. INFLIBNET Centre, Shodhganga.
9. Safaya, R. N. (2020). School administration and organization (Health & hygiene). Dhanpat Rai Publishing Company.
10. SCERT Maharashtra. (2026, January 5). Standardized health and physical education syllabus. <https://maa.ac.in>
11. World Health Organization (WHO). (2025, December 15). Global standards for health-promoting schools. <https://www.who.int>

The role of Academic school in implementing the NEP 2020 in India

Prof-Vandana Vinayak badge

Mahatma phule college of education Chalisgaon

Dr.Narendrakumar Pachpande Sir

Co.guide-prof. B.ed college amalner

Abstract -

The national education policy -2020 serves as a guiding framework for educational reforms in a country. Academic School help the NEP- 2020's implementation by giving users access to various materials boosting the research and innovations encouraging corporations and encouraging lifelong learning. This study intense investigate the varied contributions made by academic libraries and school to the NEP-2020's goals and objectives. It goes over the NEP-2020 essential elements and how academic libraries and school in implementing NEP-2020 and proposes strategies to overcome the challenges. The paper concludes by emphasizing the significance of strong collaboration between academic libraries and school educational institutions and policymakers to ensure the successful implementation of the NEP-2020.

Introduction -

A Nations visions objectives and development plans for educations are outline in the national education policy nap through framework it serves as a blueprint for educational reforms a mean to address the evolving needs of learners promote inclusively and enhance the quality and relevance of education academic libraries as essential elements of educational institutions to the nap 2020 implementation to education.

Significance -

Academic School serve as knowledge herbs and provide essential resources services and species for students faculty researchers and the border academic community the NEP emphasizes the importance of Axis to quality research innovation and lifelong learning libraries a line with his objectives and can constitute significance. School implementation of the NSP recognising the significance of academic School in the education ecosystem will becomes imperative to explore their role in supporting the NEP and identify the challenges face in doing so.

Objectives -

The nap 2020 is successfully pain implemented in India and article

“The role of academic school in implementing the NEP-2020” aims to explore and emphasize the significance of academic libraries and school in the process the following objective of the research paper include.

1. To determine the functions of academic libraries in school in advancing and puting the NEP-2020 into practice.
2. To identify potential challenges and abstacles that academic libraries and school may encounter while aligning with the NEP- 2020.
3. To determine the readiness and capacity of academic libraries and school to align with the requirements of the NEP- 2020.

Review of literature

In higher education institutions, academic libraries and school have a long been a key component of the teaching, learning and research infrastructure. They play a pivotal role in promoting open access and open educational resources OER. making educational materials for accessible and affordable. They facilitate the integration of emerging technology into teaching and learning practices preparing students for a technology drive on future Mukherjee 2020. with the introduction of NEP academic libraries and school how the opportunity to align their services and resources with the policy goals and objectives to drive educational reforms. Academy libraries are information hubs. Providing access to wide range of resources including books journals database and digital material libraries can serve as catalyst for innovation and change accuvely contributing to the implementation of NEP by labour ranging their advertise and infrastructure libraries can contribute to any piece emphasize on research and innovation by communication and promoting open access publishing models. School can support any b

implementation by ensuring Axis to diverse and relevant information for students faculty and researchers libraries and school can contribute to anyways focus on digital literacy by collaborating with the faculty and students to develop information and digital literacy program they play a critical Roar in supporting researchers with Data management research integrity and compliance with the ethical guidelines NEP 2020. Challenges such as limited funding indicate resources and staffing construct constructs both both significance various to the full potential of academic libraries in nep implementation academic libraries have transform into technology rich environment offering digital resources ebook online database and multimedia Materials. collaboration between academic libraries and schools faculty and students is crucial for NEP implementation. Addressing the digital divide and ensuring inclusively in access to library resources are important consideration for successful and NEP implementations academic libraries serve as research support centres.

Role of Academic school in implementing the NEP

1. Providing Access to Diverse Resources.

One of the primary roles of academic libraries and school in implementing the n a p is to provide access to diverse and comprehensive resources that support teaching learning and research academy libraries and school serve as repositories of knowledge offering a fight range of materials in various formats including books journal database is sources audio visual materials and more they play a crucial role in ensuring that students faculty and researchers access to really want and off today objectives by providing access to diverse resources academy libraries and school contribute to the following aspect of the NEP.

1.1. Equitable access.

Academy green libraries and school strive to ensure equitable access to information and resources for all users it respect to of they are locations of background they work towards eliminating barriers to access pass offering physical and physical resources that can be excess on campus or remotely this supports the NEP goal of providing equal educational opportunity to all individual.

1.2. Quality education.

Academic libraries and school cured collections that alliance and with the curriculum and academic programs offered by educational institutions they provide access to high quality authority resources that support teaching learning and Research activities by offering a variety of resources academic libraries enable students and educators to explore divers perspective and handset knowledge and contributing to the NFP on quality education.

1.3. Research and innovation.

Academic School play a vital role in supporting Research and innovations by providing access to scholarly

journals research database and other research materials these resources facilitate and tip exploration literature reviews and evidence space research poster a culture of enquiry and discovery by offering research oriented resources academic libraries contribute to the NEP object to a promote English search and innovation in the education system

1.4. Multi disciplinary learning.

Academic School cater to the divorce academic disciplines and subject taught with in an education institutions the ensure access to resource across various disciplines promoting interdiscipline learning and collaboration by providing resources that span different fields of study academic libraries facilitated cross pollinations of ideas and enter disciplinary research aligning with NEP emphasize on multi disciplinary education.

2. Supporting Research and Innovation.

Academic libraries are essential for poster innovation and research in the academic community aligning with the objectives of the national education policy in AP they provide a range of resources services and spaces at facilitated and enhance research activities by supporting Research and innovation academics libraries contribute to the and knowledge and the development of a research oriented culture in educational institutions library support Research and innovation and the contest of the NEP.

2.1 Research Resources.

In addition to scholar late journals database ebooks conference precedents and Research reports academic libraries also offer access to a wide range of other research resources.

2.2 Information literacy and Research skill.

Academic libraries and school of our informations literacy programs and workshops to enhance the research and information seeking skills of students and faculty this courses offered device advice on how to conduct efficient searches evaluate information sources critically manage citations and use of informations ethically by promoting information literacy academic libraries impartment and Research to conduct high quality research to NEP the emphasize on research and innovation as integral parts of the education system.

2.3. Research consultation and Support.

Academic School dedicated research support services such as reference is libricanes librarians and schools and subject specialised who provide one one research consultations School essays researchers in identifying the relevant resources for meeting research patients and navigating complex research methodology they also offer guidance on data management copyright issues and

compliance with the ethical research practices this support services contribute to the all research ecosystem and help research alliance and their work with the goals of the NEP.

2.4. collaboration and interdisciplinary research.

Academic School serve as a catalyst for a collaborations and interdisciplinary Research the bill collaborative species and offer the technological foundation needed for academics from many fields to interact and sure ideas School facilitate interdiscipline degree search by curiating interdisciplinary collections organising seminars and conferences and Research networks within the institutionary education and research

2.5. Open Access and Institutional repositories.

To distribute research outputs academic library School support institutional reposes theories and open access efforts they facilitated the sharing and visibility of research findings I support team the publication of open shurnals hosting institutional repositories for faculty publication and student is and advocating for open access publishing.

3. Facilitating Collaboration and Interdisciplinary learning.

Academic libraries are essential for encouraging cooperations and interdisciplinary learning among academics contributing to the implementation of the national educational policy NEP. They provides faces resources and services that encourage interaction networking and interdiscipliary exchange amount to dance faculty and researchers by postering collaboration and interdisciplinary academy libraries and School support the NEP's emphasize on multi disciplinary education and holistic development here are some ways in which academic libraries and school facilitate collaboration and interdisciplinary learning.

3.1. collaborative spaces.

Academic School of kolaveri to spaces that provide and environmenta. Conductive to grow up work discussions and knowledge sharing this faces and can include group study rooms project rooms and makers space equip with collaborative tools and technology.

3.2. Interdisciplinary Resources Collections.

Academic School cure it interdisciplinary resources collections that cover a wide range of subject and disciplines.

3.3. Research support for interdisciplinary projects.

Academic School provide research support services for interresciplineary projects school with subject expertise collaborate with students and researchers to identify relevant resources development effect to search strategies and navigate interdiscipline literature.

3.4. Workshop and events.

Academy School organise workshop seminars and he paints that promote collaborations and enter the learning these events may focus on specific themes or areas of interdiscipl interest.

3.5. Digital Collaborations Tools.

Academic School leverage digital collaboration tools and technology to support virtual virtual collaboration and interdisciplinary projects.

4. Promoting Lifelong learning.

Academic libraries and school play a significant role in a promoting life from learning within the academic community align name with objectives of the national education policy NEP lifelong learning emphasizes the continuous acquisitions of knowledge skills and competency throughout one's life a name individuals to adapt to changing circumstances and engage in personal and professional growth by offering materials programs and services that address the various learning.

4.1. Continuing educational resources.

Academic School offer a range of resources that support continue education and professional development they provide access to ebooks journals online courses and other learning materials that enable endangered to acquired new knowledge and skills in their respect to fields.

4.2. Information literacy programs.

Academy School provide information literacy programs to give students staff and researchers the skills they need to find access and use information resources .

4.3. Lifelong Learning event's.

Workshop seminars and lectures on subject of interest to both the academic community and the general public are held by University libraries and school this events futures guest speakers subject experts and renowned authors .

4.4. Open Educational Resources .

Which publicly available education advantages that can be used edited and share are encouraged by academic libraries they were a product with the faculty and students to define and integrate open educational resources into the curriculum promoting affordability and accessibility.

4.5. Personalize learning support.

Academic libraries and school of a personalize learning support services to students and researchers School provide guidance and Research strategies information sources and academic writing.

4.6. Community Outreach.

School extend their services pay and the academic community and engage in community outstatus because laboratory with local schools public libraries and community organisations to provide access to resources deliver educational programs and promote life long learning among individuals of all ages.

5. Challenges to Academic libraries and school in

Implementing the NEP.

While academic libraries and school play a crucial role in implementing the national education policy NEP. They also face several challenges that can impact their ability to effectively contribute to the policy objectives among the difficulties academic libraries have encountered in adapting the NEP. Are the academic adequate funding is essential for academic library to acquire and maintain diverse collection and the places a strong emphasis on incorporating technology into the classroom to support online learning and resource access to support the any piece objectives academic libraries required technology.

5.1. Funding constraints.

Adequate funding is essential for academic libraries to acquire and maintain diverse collections upgrade infrastructure and implementation and innovative technology.

5.2. Digital Divide.

The nap places a strong emphasis on incorporating technology into the classroom to support online learning and resource access.

5.3. Technological Infrastructure.

To support the NSP objectives academic libraries and school required robust technological infrastructure including high speed internet edited computing facilities and digital platforms for resource discovery and access

5.4. Copyright and Licensing.

School speech challenges related to copyright and listening regulations particularly in the world of digital

5.5. Changing roles and skills sets .

The implementation of the nap may required academic library to adapt and expand the roles behind additional resource provision.

5.6. Evolution and Assessment.

Implementing the analysis objectives of UN requires collaboration and integration among different stakeholders including academic library science School Educational institutions policy makers and funding agencies.

5.7. Collaboration and Integration.

For determining their efficacy and making voice

decision edit essential to track and measure how library services and initiative effect the nap objectives.

Conclusion.

In summary academic libraries and school are crucial to the implementations of the national education policy 2020 the contribute to providing access to diverse resources supporting Research and innovation facilitating collaboration and interdisciplinary learning and promoting lifelong learning how ever they also face challenges such as financial constraints technology infrastructure limitations and staffing and skills requirements and informing rules and responsibilities to address then challenge is academic libraries can employ various strategies. These strategies input collaboration and partnership advocacy and fundraising efforts digital resource management specialise Research support services the creation of kolaveri to spaces and programs information literacy initiative lifelong learning program top development and training user feedback and assessment and continuous and adaptation.

References.

1. Association college of research school and framework for information literacy for higher education retrieve from <http://www.ala.org/acrl/standard/ilframework>
2. Singh,P.,and kaur ,A(2019). Academic libraries and school and the national education policy and analysis of the changing roads of and challenges DESIDOC journal of library and school and information technology 39 (6)340 and 346.
3. SHARMA P AND DHINGRA K 2020 NATIONAL EDUCATION POLICY (2019)ROAD MAP FOR TRANSFORMING INDIAN EDUCATION SYSTEM INDIAN JOURNAL OF RESEARCH 9 (2) 5-7.
4. National education policy in AP 2020 ministry of education government of India retrieve from <https://www.mhrd.gov.in/sites/uploadfiles/MHRD/ifilfileanypfinal/english/0PDF>
5. Tripathi RK 20-20 national education policy in NEP20-20 a new direction in India educational journal of humanity and social science studies 3(1)74- 82.
6. Ministry of education, Government of India 2020. National education policy 2020 retrieve from. http://www.mhrd.gov.in/sites/upload_files/mhrd/files/NEP_final_English_0pdf
7. kumar R.(2020). National education policy NEP 2020 a paradigm shift in Indian education international journal of scientific research and review ten 1 6417 -6428.

A Study on Awareness and Use of AI Accessibility Tools for Digital Learning among First-Year B.Ed. Trainees at SMBAM College, Balewadi, Pune

Dr. Leena Hemchandra Patil

Shri Martand Bhairav adhyapak Mahavidyalaya, Balewadi, Pune.

ABSTRACT

AI tools have made digital learning more accessible and inclusive in education. This study checked awareness, use, views, and challenges of AI tools like text-to-speech, auto-captioning, screen readers, OCR, and summarizers among 60 first-year B.Ed. trainees at SMBAM College, Balewadi, Pune. We used a simple questionnaire and basic stats. Results show moderate awareness, high use of summarizers, but low use of screen readers and OCR. Heavy users feel more positive about these tools ($p = 0.008$) and show strong link to confidence in making accessible materials ($r = 0.50$, $p = 0.001$). Key issues: lack of training and college support.

INTRODUCTION

1.1 Background

AI is changing education, especially digital learning and access for all. Tools like text-to-speech (TTS), auto-captions, OCR, screen readers, and summarizers help students with visual, hearing, or other challenges. B.Ed. trainees must learn these to create inclusive materials. This study looks at how first-year trainees at SMBAM College use and view these tools.

1.2 Need and Importance

First-year B.Ed. students face issues with digital platforms not suited for disabled learners. AI tools can fix this, but we don't know trainee views at SMBAM. This study helps update courses, meet NCTE rules for inclusive education, and guide AI policy in teacher training.

1.3 Statement

What are the awareness, views, and use levels of AI accessibility tools among first-year B.Ed. trainees at SMBAM, Balewadi, Pune?

1.4 Objectives

- » Check awareness of AI accessibility tools.
- » Study views on effectiveness and challenges.
- » Examine use patterns and links to engagement.
- » Build confidence in creating inclusive digital

resources.

1.5 Hypotheses

H1: More AI use leads to better views on accessibility.

H2: Regular AI use boosts confidence in accessible content.

H0: No difference between high and low AI users.

1.6 Scope

At SMBAM College, Balewadi, Pune. Sample: 60 first-year B.Ed. trainees. Tool: Questionnaire only. Focus: AI accessibility tools.

1.7 Limitations

One college only. Self-reported data. Short data collection time.

REVIEW OF LITERATURE

2.1 AI in Digital Learning

AI tools like feedback systems and summarizers boost student interest (Kulkarni, 2021; Sharma, 2020). They help teachers handle materials better.

2.2 Accessibility Tools

Text-to-speech, screen readers, and captions aid disabled students (Anderson, 2019). OCR and captions ease understanding.

2.3 Teacher Training and Digital Skills

B.Ed. students need digital skills for inclusive teaching (NCFSE, 2023). Training builds confidence in accessible materials.

2.4 Gaps

Few studies on AI tools in Indian B.Ed. colleges. No link between use and confidence. Need simple surveys in teacher training.

METHODOLOGY

3.1 Research Design

Simple survey using one questionnaire.

3.2 Sample

60 first-year B.Ed. trainees. Convenience sampling.

3.3 Tool

Google Forms questionnaire:

- » Awareness (Yes/No)
- » Use frequency (1-5 scale)
- » Views (Likert scale)
- » Confidence scores

3.4 Procedure

2-week collection after AI intro session. Got consent, kept data private. Analyzed in Excel/SPSS.

3.5 Stats Used

Descriptive stats, t-test, correlation.

DATA ANALYSIS

4.1 Awareness

Tool	Aware (%)	Not Aware (%)
Text-to-speech	75%	25%
Auto-captioning	62%	38%
OCR	45%	55%
Summarizers	70%	30%
Screen readers	38%	62%

Moderate awareness; low for advanced tools.

4.2 Usage

Tool	Mean	SD
Summarizers	3.70	0.70
TTS	3.15	0.80
Auto-captioning	2.80	0.92
OCR	2.45	1.00
Screen readers	2.05	1.10

4.3 Views & Confidence

Variable	Mean	SD
Perception	3.90	0.65
Ease of Use	3.70	0.70
Confidence	3.60	0.80

Analysis

t-test (H1): High users (M=4.10, SD=0.58) vs Low (M=3.65, SD=0.60); $t=2.70$, $p=0.008$. H1 accepted.

Correlation (H2): $r=0.50$, $p=0.001$. H2 accepted. H0 rejected.

FINDINGS & DISCUSSION

5.1 Key Findings

- » Moderate awareness, high summarizer use.
- » Heavy users more positive (t-test).
- » Use links to confidence ($r=0.50$).
- » Need training and support.

5.2 Discussion

AI supports inclusive learning. Low awareness of advanced tools hurts uses. Matches global studies on digital skills. Global evidence supports policy shifts toward AI literacy in pre-service training, ensuring trainees leverage tools for equitable digital classrooms AI makes learning easier for every student, even those with special needs, using helpful tools like voice readers and auto-captions. Many teachers miss out on these advanced options simply because they don't know about them yet,

which keeps usage low. This lines up with what global research shows about teachers needing better digital skills training.

What It Means for SMBAM B.Ed. Students

At SMBAM College, first-year B.Ed. trainees get the basics—like quick summarizers—but often skip powerful tools for supporting special needs students due to low awareness. This leads to underuse in their teaching practice, but simple steps like short video tutorials and hands-on lab sessions can quickly build their skills and confidence.

Lessons from Around the World

Big reports confirm only about 20% of teachers worldwide get solid digital training, much like these trainee's face. Groups like UNESCO warn that without focused training, AI might widen gaps instead of closing them, but smart policy changes in teacher programs have proven effective globally. Weekly AI practice in B.Ed. courses helps students feel ready to create fair, inclusive digital classrooms for all.

5.3 Implications

- » Add AI to B.Ed. courses: Include weekly AI lessons on tools like text-to-speech and screen readers right in the SMBAM curriculum to build trainee confidence,
- » Run workshops: Hold hands-on sessions with short video guides and group practice to quickly raise awareness and skills from low to over 60% usage, as seen in global teacher training.
- » Improve college tech setup: Upgrade labs with reliable computers and AI software to remove device barriers, boosting readiness by 20% per OECD data and supporting inclusive digital classes.

5.4 Suggestions

- » Weekly AI workshops.
- » Digital labs.
- » AI lesson projects.
- » Simple tutorials.
- » Peer mentoring.

5.5 Conclusion

AI tools boost access and trainee confidence. Moderate awareness but positive views. High users understand better. In B.Ed. Training colleges AI awareness make positive effects on directly to our school teaching learning process .so this will be helpful to gain results as per NEP 2020.

REFERENCES

1. Anderson,L.(2019). Digital accessibility tools. Routledge.
2. Bhattacharya, S. (2022). AI in Indian teacher education. Journal of Ed Tech, 18(2).
3. Harsha, K. (2021). AI for digital content. Intl J Digital Learning, 7(4).

-
4. Kulkarni, R. (2021). AI and engagement. *Asian J Ed Tech*, 11(3).
 5. NCFSE (2023). National Curriculum Framework. Ministry of Education.
 6. Sharma, P. (2020). AI review. *Ed Research Review*, 29.
 7. Singh, R. & Mehta, A. (2021). Teacher readiness. *Indian J Inclusive Ed*, 5(1).
 8. UNESCO (2022). AI and inclusion. unesdoc.unesco.org.

Digital & Multidisciplinary NEP-2020 : Challenges and Opportunities in the 21st Century

Dr. Munna Lal Yadav

Head of Department
Defence and Strategic Studies
R.K. P.G. College, Amethi,

Dr. Ram Manohar Lohia Avadh University Ayodhya.

Abstract

Education is fundamental for achieving full human potential, developing an equitable and just society, and promoting national development. Providing universal access to quality education is the key to India's continued ascent, and leadership on the global stage in terms of economic growth, social justice and equality, scientific advancement, national integration, and cultural preservation. Universal high-quality education is the best way forward for developing and maximizing our country's rich talents and resources for the good of the individual, the society, the country and the world. India will have the highest population of young people in the world over the next decade, and our ability to provide high-quality educational opportunities to them will determine the future of our country.

Key Words:- Early Childhood Care and Education, Foundational Literacy and Numeracy:

Necessary, Experiential learning, Multilingualism and the power of language,

National Text books with Local Content , Transforming Assessment for Student Development, Support for Gifted Students/ Students with Special Talents, Teachers, Recruitment and Deployment, Career Management and Progression, Approach to Teacher Education, Equitable and Inclusive Education, Standard Setting and Accreditation for School Education, Technology Use and Integration, Online and Digital Education, Multidisciplinary Education.

Introduction

This National Education Policy 2020 is the first education policy of the 21st century and aims to address the many growing developmental imperatives of our country. This Policy proposes the revision and revamping of all aspects of the education structure, including its regulation and governance, to create a new system that is aligned with the aspirational goals of 21st century education,

including SDG4, while building upon India's traditions and value systems. The National Education Policy lays particular emphasis on the development of the creative potential of each individual. It is based on the principle that education must develop not only cognitive capacities both the 'foundational capacities' of literacy and numeracy and 'higher-order' cognitive capacities, such as critical thinking and problem solving but also social, ethical, and emotional capacities and dispositions.

Early Childhood Care and Education

Over 85% of a child's cumulative brain development occurs prior to the age of 6, indicating the critical importance of appropriate care and stimulation of the brain in the early years in order to ensure healthy brain development and growth. Presently, quality ECCE is not available to cores of young children, particularly children from socio-economically disadvantaged backgrounds. Strong investment in ECCE has the potential to give all young children such access, enabling them to participate and flourish in the educational system throughout their lives. Universal provisioning of quality early childhood development, care, and education must thus be achieved as soon as possible and no later than 2030, to ensure that all students entering Grade 1 are school ready. 1

Foundational Literacy and Numeracy: Necessary

The ability to read and write and perform basic operations with numbers, is a necessary foundation and an indispensable prerequisite for all future schooling and lifelong learning. However, various governmental, as well as non-governmental surveys, indicate that we are currently in a learning crisis: a large proportion of students currently in elementary school - estimated to be over 5 corer in number - have not attained foundational literacy and numeracy, i.e., the ability to read and comprehend basic text and the ability to carry out basic addition and subtraction with Indian numerals.2

Experiential learning

In all stages, experiential learning will be adopted, including hands on learning, arts integrated and sports-integrated education, storytelling based pedagogy, among others, as standard pedagogy within each subject and with explorations of relations among different subjects. To close the gap in achievement of learning outcomes, classroom transactions will shift, towards competency-based learning and education. The assessment tools (including assessment “as”, “of”, and “for” learning) will also be aligned with the learning outcomes, capabilities, and dispositions as specified for each subject of a given class. 3

Multilingualism and the power of language

It is well understood that young children learn and grasp nontrivial concepts more quickly in their home language/mother tongue. Home language is usually the same language as the mother tongue or that which is spoken by local communities. However, at times in multi-lingual families, there can be a home language spoken by other family members which may sometimes be different from mother tongue or local language. Wherever possible, the medium of instruction until at least Grade 5, but preferably till Grade 8 and beyond, will be the home language/mother tongue/local language/regional language. Thereafter, the home/local language shall continue to be taught as a language wherever possible. This will be followed by both public and private schools. High-quality textbooks, including in science, will be made available in home languages/mother tongue. All efforts will be made early on to ensure that any gaps that exist between the language spoken by the child and the medium of teaching are bridged. In cases where home language/mother tongue textbook material is not available, the language of transaction between teachers and students will still remain the home language/mother tongue wherever possible. Teachers will be encouraged to use a bilingual approach, including bilingual teaching-learning materials, with those students whose home language may be different from the medium of instruction. All languages will be taught with high quality to all students; a language does not need to be the medium of instruction for it to be taught and learned well. 4

National Text books with Local Content

The reduction in content and increased flexibility of school curriculum and the renewed emphasis on constructive rather than rote learning must be accompanied by parallel changes in school textbooks. All textbooks shall aim to contain the essential core material (together with discussion, analysis, examples and applications) deemed important on a national level, but at the same time contain any desired nuances and supplementary material as per local contexts and needs. Where possible, schools and

teachers will also have choices in the text books they employ from among a set of textbooks that contain the requisite national and local material-so that they may teach in a manner that is best suited to their own pedagogical styles as well as to their students and communities’ needs. 5

Transforming Assessment for Student Development

The aim of assessment in the culture of our schooling system will shift from one that is summative and primarily tests rote memorization skills to one that is more regular and formative, is more competency-based, promotes learning and development for our students and tests higher-order skills, such as analysis, critical thinking, and conceptual clarity. The primary purpose of assessment will indeed be for learning; it will help the teacher and student and the entire schooling system, continuously revise teaching-learning processes to optimize learning and development for all students. This will be the underlying principle for assessment at all levels of education. 6

Support for Gifted Students/ Students with Special Talents

There are innate talents in every student, which must be discovered, nurtured, fostered, and developed. These talents may express themselves in the form of varying interests, dispositions, and capacities. Those students that show particularly strong interests and capacities in a given realm must be encouraged to pursue that realm beyond the general school curriculum. Teacher education will include methods for the recognition and fostering of such student talents and interests. The NCERT and NCTE will develop guidelines for the education of gifted children. B.Ed. programmers may also allow a specialization in the education of gifted children. 7

Teachers

Teachers truly shape the future of our children and, therefore, the future of our nation. It is because of this noblest role that the teacher in India was the most respected member of society. Only the very best and most learned became teachers. Society gave teachers or gurus, what they needed to pass on their knowledge, skills and ethics optimally to students. The quality of teacher education, recruitment, deployment, service conditions and empowerment of teachers is not where it should be and consequently the quality and motivation of teachers does not reach the desired standards. The high respect for teachers and the high status of the teaching profession must be restored so as to inspire the best to enter the teaching profession. The motivation and empowerment of teachers is required to ensure the best possible future for our children and our nation. 8

Recruitment and Deployment

To ensure that outstanding students enter the

teaching profession especially from rural areas a large number of merit based scholarships shall be instituted across the country for studying quality 4 year integrated B.Ed. programmes. In rural areas, special merit-based scholarships will be established that also include preferential employment in their local areas upon successful completion of their B.Ed. programmes. Such scholarships will provide local job opportunities to local students, especially female students, so that these students serve as local-area role models and as highly qualified teachers who speak the local language. Incentives will be provided for teachers to take up teaching jobs in rural areas, especially in areas that are currently facing acute shortage of quality teachers. 9 A key incentive for teaching in rural schools will be the provision of local housing near or on the school premises or increased housing allowances.

Service Environment and Culture

The primary goal of overhauling the service environment and culture of schools will be to maximize the ability of teachers to do their jobs effectively, and to ensure that they are part of vibrant, caring, and inclusive communities of teachers, students, parents, principals and other support staff, all of whom share a common goal: to ensure that our children are learning.

Career Management and Progression

Teachers doing outstanding work must be recognized and promoted and given salary raises, to incentivize all teachers to do their best work. Therefore, a robust merit-based structure of tenure, promotion and salary structure will be developed, with multiple levels within each teacher stage, that incentivizes and recognizes outstanding teachers. A system of multiple parameters for proper assessment of performance will be developed for the same by State/UT Governments that is based on peer reviews, attendance, commitment, hours of CPD and other forms of service to the school and the community or based on NPST given in Para 5.20. 10 In this Policy, in the context of careers, 'tenure' refers to confirmation for permanent employment, after due assessment of performance and contribution, while 'tenure track' refers to the period of probation preceding tenure.

Approach to Teacher Education

Recognizing that the teachers will require training in high-quality content as well as pedagogy, teacher education will gradually be moved by 2030 into multidisciplinary colleges and universities. As colleges and universities all move towards becoming multidisciplinary, they will also aim to house outstanding education departments that offer B.Ed., M.Ed., and Ph.D. degrees in education.

Equitable and Inclusive Education

Education is the single greatest tool for achieving social justice and equality. Inclusive and equitable

education while indeed an essential goal in its own right is also critical to achieving an inclusive and equitable society in which every citizen has the opportunity to dream, thrive, and contribute to the nation. The education system must aim to benefit India's children so that no child loses any opportunity to learn and excel because of circumstances of birth or background. This Policy reaffirms that bridging the social category gaps in access, participation and learning outcomes in school education will continue to be one of the major goals of all education sector development programmers. 11

Standard Setting and Accreditation for School Education

The goal of the school education regulatory system must be to continually improve educational outcomes; it must not overly restrict schools, prevent innovation, or demoralize teachers, principals, and students. All in all, regulation must aim to empower schools and teachers with trust, enabling them to strive for excellence and perform at their very best, while ensuring the integrity of the system through the enforcement of complete transparency and full public disclosure of all finances, procedures, and educational outcomes. 12

Technology Use and Integration

India is a global leader in information and communication technology and in other cutting-edge domains, such as space. The Digital India Campaign is helping to transform the entire nation into a digitally empowered society and knowledge economy. While education will play a critical role in this transformation, technology itself will play an important role in the improvement of educational processes and outcomes; thus, the relationship between technology and education at all levels is bi-directional. The NETF will have the following functions:- 13

- » A-provide independent evidence based advice to Central and State Government agencies on technology-based interventions.
- » B-build intellectual and institutional capacities in educational technology;
- » C-envision strategic thrust areas in this domain.
- » D-articulate new directions for research and innovation.

Online and Digital Education

New circumstances and realities require new initiatives. The recent rise in epidemics and pandemics necessitates that we are ready with alternative modes of quality education whenever and wherever traditional and in-person modes of education are not possible. In this regard, the National Education Policy 2020 recognizes the importance of leveraging the advantages of technology while acknowledging its potential risks and dangers. It

calls for carefully designed and appropriately scaled pilot studies to determine how the benefits of online/digital education can be reaped while addressing or mitigating the downsides. In the meantime, the existing digital platforms and ongoing ICT-based educational initiatives must be optimized and expanded to meet the current and future challenges in providing quality education for all. 14

Multidisciplinary Education

India has a long tradition of holistic and multidisciplinary learning, from universities such as Takshashila and Nalanda, to the extensive literatures of India combining subjects across fields. Ancient Indian literary works such as Banabhatta's *Kadambari* described a good education as knowledge of the 64 Kala or arts and among these 64 'arts' were not only subjects, such as singing and painting, but also 'scientific' fields, such as chemistry and mathematics, 'vocational' fields such as carpentry and clothes-making, 'professional' fields, such as medicine and engineering, as well as soft skills such as communication, discussion and debate. The very idea that all branches of creative human Endeavour, including mathematics, science, vocational subjects, professional subjects, and soft skills should be considered 'arts', has distinctly Indian origins. This notion of a 'knowledge of many arts' or what in modern times is often called the 'liberal arts' (i.e., a liberal notion of the arts) must be brought back to Indian education, as it is exactly the kind of education that will be required for the 21st century. 15

Conclusion

Models and paths of digital transformation in higher education in depth, and combines relevant domestic and foreign literature, policy analysis and actual cases to reveal the importance of digital transformation in higher education and the challenges and opportunities in its implementation. The development of science and technology, digital transformation has become a common trend in global higher education. My country has made significant progress in promoting the digitalization of higher education. Technologies such as the Internet, big data and artificial intelligence have been continuously integrated into the education process, promoting the innovation of education models. Especially in the changes in the education environment after the COVID-19 pandemic, digital means have become an important support for maintaining the normal operation of education. My country has increased its investment in digital education at the policy level, promoted the sharing and popularization of digital education resources, and gradually established an institutional framework for digital education.

Given the 21st century requirements, quality higher education must aim to develop good, thoughtful, well-rounded and creative individuals. It must enable

an individual to study one or more specialized areas of interest at a deep level, and also develop character, ethical and Constitutional values, intellectual curiosity, scientific temper, creativity, spirit of service and 21st century capabilities across a range of disciplines including sciences, social sciences, arts, humanities, languages, as well as professional, technical and vocational subjects. A quality higher education must enable personal accomplishment and enlightenment, constructive public engagement and productive contribution to the society. It must prepare students for more meaningful and satisfying lives and work roles and enable economic independence.

References

1. Varghese, N. V. (2013). Globalization and higher education: Changing trends in cross border education. *Analytical reports in international education*, 6(1), P-81.
2. Benavides, L.M.C., Tamayo Arias, J.A., Arango Serna, M.D., Branch Bedoya, J.W., & Burgos, D. (2021). Digital transformation in higher education institutions : A systematic literature review. *Sensors*, 21(42), 4291.
3. Bower, M., Lee, M. J., & Dalgarno, B. (2017). Collaborative learning across physical and virtual worlds : Factors supporting and constraining learners in a blended reality environment. *British Journal of Educational Technology*, 58(5), 128.
4. Bhutoria, A. (2022). Personalized education and artificial intelligence in the United States, China, and India: A systematic review using a human-in-the-loop model. *Computers and Education: Artificial Maroungkas, A., Troussas, C., Krouska, A., & Sgouropoulou, C. (2023). Virtual reality in education: a review of learning the ories, approche sand methodologies for the last decade. Electronics*, 12(33), 2934.
5. Rane, N., Choudhary, S., & Rane, J. (2023). Education 4.0 and 5.0: Integrating artificial intelligence (AI) for personalized and adaptive learning. Available at SSRN 4638365.
6. Adera, N. (2025). Innovative learning spaces and blended learning: Quest for 21st century competency teaching and learning approaches. *Creating Dynamic Space in Higher Education: Modern Shifts in Policy, Competencies, and Governance*, 19-71.
7. Rafi, M., Jian Ming, Z., & Ahmad, K. (2022). Digital resources integration under the knowledge management model: an analysis based on the structural equation model. *Information Discovery and Delivery*, 58(6), 231-250.
8. Tsipouri, L. (2019, June). Fostering innovation in less-developed regions (with low institutional capacity). In *Background paper for an OECD/EC Workshop on (Vol. 24)* -17.
9. Navarra-Madsen, J. (2024, December). *Equity-Minded Teaching and Open Educational Resources*.

- In Proceedings of International Conference on Technology, Engineering, and Life Sciences (pp.25-38).
10. Ghedin, E. (2024). Social Innovation through Collaboration for Enabling Educational Inclusive Eco Systems: Following Italy's Lead. In *Instructional Collaboration in International Inclusive Education Contexts* (pp. 74-91). Emerald Publishing Limited.
 11. Pedro, F., Subosa, M., Rivas, A., & Valverde, P. (2019). Artificial intelligence in education: Challenges and opportunities for sustainable development. p-116.
 12. Strielkowski, W., Grebennikova, V., Lisovskiy, A., Rakhimova, G., & Vasileva, T. (2024). AI-driven adaptive learning for sustainable educational transformation. *Sustainable Development Intelligence*, 4, 100069.
 13. How land, J.L., Wright, T.C., Boughan, R.A., & Roberts, B.C. (2008). A comparison of Google Scholar to library databases. *College and Research Libraries*, 69(4), 228–231.
 14. Jääskelä, P., Häkkinen, P., & Rasku-Puttonen, H. (2017). Teacher beliefs regarding learning, pedagogy, and the use of technology in higher education. *Journal of Research on Technology in Education*, 51(2–3), 198
 15. Johnson, N., Veletsianos, G., & Seaman, J. (2024). US faculty and administrators' experiences and approaches in the early weeks of the COVID-19 pandemic. *Online Learning*, 24(2), 7–22.
 16. Phoong, S. Y., Phoong, S. W., Moghavvemi, S., & Sulaiman, A. (2019). Effect of smart classroom on student achievement at higher education. *Journal of Educational Technology Systems*, 48(2), 191–203.

ITEP: Opportunities and Challenges

Dr. Gajanan Dhanraj Sapkal

DES H.O. Agrawal College of Education, Dhule

Introduction:

Today we are living in the world of ICT, where LPG in education change the view of teacher and teaching process. Education is a dynamic, social, psychological, philosophical and lifelong process. A teacher may call the priest of knowledge, leader of progress and custodian of highest values. A good teacher may provide a better tomorrow to his student and a bad teacher may provide a bitter tomorrow.

According to Ratan Tata "Education is the foundation upon which we build our future". Teaching job is to keep the lamp of civilization burning and provide the knowledge light to the society and Nation. Teacher play very significant role in the process of education, the notion that education ends with a degrees outdated. The world economic forum (2020) predicts that, by 2025 half of all employee will need is re-skilling and due to automatic and AI integration. National education policy 2020 open the door to face the problems of 21st century in education. The development of nation is depending on education system. Education empowers people with knowledge, values for the growth and development of country. In NEP 2020 educational process is situated from traditional to modern. Basically policy focus on fundamental principles like access, equity, quality, accountability and affordability to make learning more accessible, dynamic teacher education program important. So NEP focuses on teacher education program to maintain the quality of education. Teacher plays various roles in classroom, so he should be creative, capable and dynamic person. Because of it students will motivate and teacher will consider true architect of nation. NEP 2020 focus on ITEP, it is one of the major reforms in NEP 2020. It emphasis on integrated holistic and rigorous teacher education.

NEP 2020 introduced ITEP is one of the initiatives. It aims to convert outdated and fragmented teacher training course more holistic, interactive pedagogy with

liberal arts and science. This course intends to prepare teachers for modern classroom skills for 21st century. It includes creative thinking, critical thinking, digital literacy, and problem solving and communication skill among students. Teachers are the backbone of society who shapes the young minds to create innovation. ITEP also encourage experiential learning through internships and practical for real life experience. This course also intends the knowledge related to subject matter, pedagogy and practice training within a single course. ITEP prepare teachers for all the stages of school education foundational, preparatory, middle and secondary. As per provision of NEP it will be compulsory for all the teachers to have four year degree by 2030. It also recommends that large scale multi- disciplinary teacher education institutes (ITEP) be created. NCTE launched integrated teacher education program in 57 teacher educational institute from academic year 2023- 2024 throughout country. For the effective implementation of ITEP, which is already offered by different colleges and universities have to focus silent features, opportunities and challenges regarding ITEP.

Key Feature / Opportunities in ITEP:

1. Provision for dual degree: National education policy focus on dual degree within four year integrated teacher education program. Simultaneously student will get degree in B.A, B.Sc. or B.com along with B.Ed. Because of it student will study general course and teacher education within four year. Student will get dual degree which student collects within five years in traditional way. So integrated teacher education program intends subject- specific knowledge with professional teaching competencies. Student connects with content and classroom practices.

2. Multi- disciplinary approach: The integration of multiple disciplines into teacher education is important step in preparing educators to meet the various demands of the modern classroom. This approach connects education

with academic content in real life context. It allows teachers training to learn from other disciplines like arts, science, psychology and technology etc.

3. Continuous professional development (CPD): NEP 2020 focuses on the needs of CPD for teachers. There is a consistently support of various opportunities for professional growth and exposure to connect education. The intention is to keep educators up to date in pedagogical and subject knowledge. Which includes workshop, seminars, various certificate courses as per the needs of the teachers and different stages. Each teacher will be required to complete a minimum of 50 hours of CPD annually. It creates interest for lifelong learning.

4. Technology integration in teacher education: NEP 2020 highlights the use of technology in teacher education program me, it also suggest the collaboration with different digital tools in pedagogical practices. NEP suggests that teachers in the 21st century in digital world should function as technologists, who can integrate it in teaching and learning process to support this vision. NCTE Forum m will help teacher to get training from various platform like swayam and Deeksha to improve teaching quality and continuous learning.

5. Experiential Learning: As we know learning by doing which gives practical command rather than theoretical knowledge. So NEP emphasis on expansion learning, hands on training, real word experience for teachers to understand various concepts. It will create strong bond between theoretical knowledge and actual situation. Because of it student will get the real life experience with the help of teachers. So student will become interactive, active learner and strong relation will establish.

6. Holistic Development: Integrated teacher education program (ITEP) support all round development of students, importance is given to theoretical as well as practical knowledge. Student also more adoptable collaborative and better equipped to solve the problems of different classrooms under. Teachers are facilitator of all round development. It includes cognitive, social, emotional and physical aspect of learning. The mindset of student will prepare for creativity, problem solving, critical thinking and it will get them to handle classroom situation smoothly.

Challenges in ITEP:

i) Institutional and administrative challenge: As per NEP 2020 (clause 15.4 p. 42) all standalone TEI must be converted into multidisciplinary teacher education institute by the year 2030 to provide ITEP. The percentage of standalone TEI is high but many institutes are unaware about structural changes required for the implementing ITEP. So the progress is very slow. The process regarding

approval from NCTE is time consuming and lengthy. Numbers of institutions are rejected due to certain compulsions. ITEP has a multi approach, so it is difficult as to co-ordinate among various departments. There is a confusion regarding UGC curriculum framework credit allocations. For major and minor subject as per NCTE norms 64 credits for inter -disciplinary subject, but there is difference between School subject and higher education discipline. In teacher education program content and Pedagogy interconnected but the integration of the theory and practice subject are not available interdisciplinary teacher education program. ITEP provide flexible entry and exit option for student teacher along with suitable certificate. UGC guidelines do not provides support about this type of arrangements in professional program multiple exit system in ITEP. It is great challenge to develop professionalism among students.

ii) Challenge related to pedagogy and curriculum: The major focus of integrated teacher education program is to empower student teacher with essential skill and competencies to full fill the expectation of society. It looks like little scope due to implementing various strategies adopted by different institute, University and degree colleges. In 2022 Jadhav discuss the implementation of NEP in teacher education, there is a lack of structured monitoring system. It makes difficult to evaluate the impact of reforms, ITEP introduces comprehensive curriculum. It integrated theory, subject matter, psychology, technology within four year structure. Teacher training is a challenging task as well as lack of train faculty. It may be overload for teachers the extended duration may unintentionally disadvantage from economically and socially marginalized background.

iii) Lack of sufficient infrastructure: While implementing ITEP number of institution will face and inadequate infrastructure, it is major problem in rural areas, basic facilities, well equipped classroom, laboratories and technology will not sufficient as per NEP 2020 provision. National education policy focus on integration of technology and innovative teaching methods for experiential learning, model classroom, smart classroom and internet connectivity will impact on implementation. Physical and human resources should be adequate to provide high quality education. Learning experience are important as per NCTE norms, as per norms for quality education specialized teacher educators are important, adequate guidance and career counselor facilities are essential for the creation of quality teachers. But in present scenario there is a lack of such a physical and human resources.

iv) Challenges related to government policy and finance: Education is an investment for the development

of country. Government should invest in education. According to Kothari commission recommendation educational funding set at 6% of GDP. Funding is the major barrier to implement integrated teacher education program as per the guidelines of NEP. For the essential infrastructure there is a need of finance, there is a lack of funding to upgrade physical facility and human resources also. ITEP aim is to train and produce skilled educators, but there is a uncertainty about a recruitment by the government, funding for faculty essential. Number of institutions couldn't offer it. Funding is essential to provide various resources for the creation of dynamic and conducive learning environment.

Suggestions for the implementation of ITEP:

Following measures are important for successful implementation of ITEP:

- » Enhance professional development program me for teacher educators.
- » Establish structure mentorship for pupil teachers.
- » Revise recruitment policies to reflect ITEP structure.
- » Create awareness and advocacy for ITEP graduate.
- » Budget for infrastructure and learning resources.

Conclusion:

NEP 2020 introduced integrated teacher education program structure, it is the need of time in teacher training as per the changes in modern era, it should be implemented. It has various positive aspects, which are essential for the development of education system. But while implementing it, we have to clear barriers. So the role of Government, stakeholders and expertise is important. They have to play significant role in ITEP, which is a new boon for future student teachers.

References

1. Manisha h Jadhav (2025). Challenges in the implementation of the integrated teacher education program (ITEP). SSAR journal of Multidisciplinary studies, ISSN: 3049-2041, p 30-39
2. Nilesh Kapadia (2023). Reforming teacher education opportunities and challenges under NEP 2020. International journal of creative research thought, ISSN: 2320-2882, p 159-162.
3. Prabhat Manjari sarangi and Subhash Panda (2025). Implementation of ITEP: challenges and opportunities. Educational Quest: International journal of education and applied social science, ISSN: 2230-7311 vol. 16 (2) p 171-178.
4. Urbashi N. Devi and Jasmita konwar (2025). ITEP the paradigm shift of teacher educators in India. International journal of scientific research in modern science and technology, ISSN: 2583-7605 vol. 4(11) p 1-10

कृत्रिम बुद्धिमत्ता (AI) युगातील शिक्षक शिक्षणातील नीतिमूल्ये (Ethics)

डॉ. केतन पोपट चौधरी,
सहयोगी प्राध्यापक,

के.सी.ई.सोसा.चे शिक्षणशास्त्र आणि शारीरिक शिक्षणशास्त्र महाविद्यालय, जळगाव

सारांश (Abstract)

आजच्या डिजिटल युगात कृत्रिम बुद्धिमत्ता (Artificial Intelligence - AI) शिक्षण क्षेत्रात मोठ्या प्रमाणावर वापरली जात आहे. ऑनलाईन अध्यापन, वैयक्तिकृत अध्ययन, स्वयंचलित मूल्यमापन, विद्यार्थी माहिती विश्लेषण अशा अनेक क्षेत्रांमध्ये AI चा वापर वाढत आहे. तथापि, AI चा वापर करताना नीतिमूल्यांचे पालन करणे अत्यंत आवश्यक आहे, विशेषतः शिक्षक शिक्षणामध्ये. शिक्षक हे समाज घडविणारे घटक असल्यामुळे त्यांना AI चा जबाबदारीने, न्याय्य आणि नैतिक वापर करता येणे गरजेचे आहे. या संशोधन लेखात शिक्षक शिक्षणातील नीतिमूल्यांचा अर्थ, AI मुळे निर्माण होणाऱ्या नैतिक समस्या, शिक्षकांची जबाबदारी आणि भविष्यासाठी आवश्यक उपाययोजना यांचा सविस्तर अभ्यास करण्यात आला आहे.

मुख्य शब्द (Keywords): नीतिमूल्ये, शिक्षक शिक्षण, कृत्रिम बुद्धिमत्ता, शैक्षणिक तंत्रज्ञान, व्यावसायिक जबाबदारी

प्रस्तावना

शिक्षण क्षेत्रात तंत्रज्ञानामुळे मोठे परिवर्तन घडून आले आहे. कृत्रिम बुद्धिमत्ता (AI) ही आधुनिक शिक्षणातील एक प्रभावी संकल्पना बनली आहे. AI च्या मदतीने अध्यापन अधिक परिणामकारक, वैयक्तिक गरजांनुसार आणि वेळेची बचत करणारे झाले आहे. आज अनेक शैक्षणिक संस्था AI आधारित साधनांचा वापर करीत आहेत. परंतु, या तंत्रज्ञानाचा वापर करताना नैतिकता (Ethics) महत्त्वाची ठरते. हि नैतिकता व्यक्तीसापेक्ष बनत आहे. समाजाभिमुख संकल्पना आणि वर्तन आवश्यक आहे. नीतिमूल्ये म्हणजे मानवी वर्तनाला योग्य दिशा देणारी तत्त्वे. शिक्षणात नीतिमूल्यांचे पालन केल्यास समानता, न्याय, आदर, जबाबदारी आणि मानवतेचे संरक्षण होते. AI चा अयोग्य वापर केल्यास विद्यार्थ्यांच्या गोपनीयतेचा भंग, अन्याय, पक्षपात आणि मानवी संवेदनशीलतेचा अभाव निर्माण होऊ शकतो. शिक्षक शिक्षण हे गुणवत्तापूर्ण शिक्षणाचे मूळ आहे. त्यामुळे AI युगात शिक्षक शिक्षणात नीतिमूल्यांचा समावेश करणे अत्यावश्यक आहे.

शिक्षक शिक्षणातील नीतिमूल्ये

शिक्षक हा नीतिमूल्ये दर्शविणारा एक दीपस्तंभ आहे. त्यामुळे शिक्षक शिक्षणातील नीतिमूल्ये म्हणजे शिक्षकांना व्यावसायिक, नैतिक आणि सामाजिक मूल्यांनुसार वागण्यासाठी तयार करण्याचे उद्दिष्ट

निर्धारित करतात. नैतिक शिक्षक हे प्रामाणिक, न्याय्य, सहानुभूतीशील आणि जबाबदार असतात.

परंपरागत शिक्षक शिक्षणातील नीतिमूल्यांमध्ये विद्यार्थ्यांशी समान वागणूक, निष्पक्ष मूल्यमापन, व्यावसायिक प्रामाणिकपणा, समाजाप्रती जबाबदारी या काही मुल्यांचा समावेश झालेला प्रकर्षाने दिसून येतो. AI च्या वापरामुळे शिक्षकांच्या नैतिक भूमिकेत अधिक जबाबदाऱ्या वाढल्या आहेत. ज्यात तंत्रज्ञानाचा समूह प्रसिद्धी माध्यम म्हणून अधिक वापर होताना दिसून येतो.

३. शिक्षणातील कृत्रिम बुद्धिमत्ता (AI)

कृत्रिम बुद्धिमत्ता म्हणजे संगणक प्रणालींना मानवी बुद्धिमत्तेसारखे विचार करण्यास, शिकण्यास आणि निर्णय घेण्यास सक्षम बनविणे होय. एक उत्तम सहकारी म्हणून AI ची मदत होऊ शकेल. शिक्षक शिक्षणात AI चा विविध स्तरावर उपयोग होतो.

शिक्षणातील AI चे उपयोग:

- » बुद्धिमान अध्यापन प्रणाली
- » स्वयंचलित मूल्यमापन
- » वैयक्तिकृत अध्ययन
- » विद्यार्थी कामगिरी विश्लेषण
- » चॅटबॉट्स व आभासी सहाय्यक

हे सर्व उपयोग उपयुक्त असले तरी नैतिकतेशिवाय त्यांचा वापर धोकादायक ठरू शकतो.

४. AI आधारित शिक्षक शिक्षणात नीतिमूल्यांची गरज:

नीतिमूल्ये हि वर्तनाची दिशा ठरवत असतात जी दिशा समाजाविकासात महत्त्वाचे योगदान देते. या वर्तन विकासात नैतिक मुल्यांची नितांत आवश्यकता आहे. कृत्रिम बुद्धिमत्ता हि मानव विकसित आहे जिचा वापर मानवाने योग्यरीत्या केला तर सकारात्मक विकास शक्य आहे. AI चा वापर हा मानवी विकास प्रक्रियेत एक क्रांतीचा मार्ग ठरणार आहे. याची दश आणि दिशा हि त्या वापरकर्त्यांच्या हाती आहे. AI थेट विद्यार्थ्यांच्या शिक्षणावर परिणाम करते. त्यामुळे नैतिक जाणीव असणे गरजेचे आहे. नीतिमूल्यांमुळे:

- » विद्यार्थ्यांची गोपनीयता सुरक्षित राहते
- » सर्व विद्यार्थ्यांना समान संधी मिळते
- » मानवी निर्णय महत्त्वाचा राहतो

» शैक्षणिक प्रामाणिकपणा टिकून राहतो

शिक्षक शिक्षणात नैतिक प्रशिक्षण नसल्यास शिक्षक AI वर अतिविश्वास ठेवू शकतात त्यामुळे नाविन्यता, सर्जनशीलता या घटकांच्या बाबतीत अडचणी येतात.

५. शिक्षक शिक्षणातील AI संबंधित नैतिक समस्या

माहिती गोपनीयता व सुरक्षितता

AI प्रणाली मोठ्या प्रमाणात विद्यार्थ्यांची माहिती गोळा करतात. यामध्ये उपस्थिती, गुण, वर्तन, ऑनलाईन कृती यांचा समावेश असतो. माहिती कोण गोळा करतो?, ती कशी साठवली जाते?, कोणाला तिचा वापर करता येतो? या सारखे प्रश्न शिक्षक या केंद्र स्थानी निर्माण होतात. त्यामुळे शिक्षक यांची जबाबदारी वाढते. माहिती प्रस्फोट च्या या युगात शिक्षकांनी विद्यार्थ्यांची माहिती सुरक्षित ठेवणे हे नैतिक कर्तव्य आहे.

५.२ पक्षपात व भेदभाव

AI प्रणाली ज्या माहितीवर आधारित असतात, त्यामध्ये जर सामाजिक किंवा सांस्कृतिक पक्षपात असेल तर AI चुकीचे निर्णय देऊ शकते. यामुळे काही विद्यार्थ्यांवर अन्याय होतो, सामाजिक विषमता वाढते

शिक्षकांनी AI च्या निर्णयांचा चिकित्सक अभ्यास करणे आवश्यक आहे. निर्णय प्रक्रियेत वस्तुनिष्ठता आणि परीक्षण क्षमता महत्वाची ठरते.

५.३ शैक्षणिक प्रामाणिकपणा

AI साधनांमुळे निबंध, उत्तरे सहज तयार होतात. त्यामुळे नकल आणि अप्रामाणिकपणा वाढण्याचा धोका आहे. शाब्दिक सर्जनाशिला, कल्पना विस्तार यासारख्या महत्त्वपूर्ण घटक दाबले जातात. उचित वापर केल्यास याचा विकासही शक्य आहे यासाठी शिक्षक शिक्षणात खालील बाबी आवश्यक आहेत:

- » AI चा नैतिक वापर शिकवणे
- » विचारक्षम मूल्यमापन पद्धती विकसित करणे

५.४ पारदर्शकता व जबाबदारी

अनेक AI प्रणाली निर्णय कसे घेतात हे स्पष्ट सांगत नाहीत. त्यामुळे गुणांकनावर प्रश्नचिन्ह निर्माण होते आणि शिक्षकांची जबाबदारी कमी होते. म्हणून नैतिक दृष्टिकोनातून अंतिम निर्णय शिक्षकाचाच असावा.

५.५ शिक्षक स्वायत्तता व व्यावसायिक निर्णय

AI शिक्षकांना सूचना देते, पण शिक्षकांचा निर्णय अंतिम असला पाहिजे. AI मुळे शिक्षकांची स्वायत्तता कमी होऊ नये.

६. शिक्षक शिक्षण संस्थांची भूमिका

AI च्या विकास आणि उपयोग श्मातेत शिक्षक शिक्षण संस्था पुढील भूमिका बजावू शकतात

- » अभ्यासक्रमात AI नीतिमूल्यांचा समावेश
- » नैतिक तंत्रज्ञान वापरचे प्रशिक्षण
- » धोरणे व मार्गदर्शक तत्त्वे तयार करणे

७. AI युगातील शिक्षकांची नैतिक जबाबदारी

AI च्या या यांत्रिकी युगात मानवी मूल्ये जिवंत ठेवावी. मानवी भावना आणि त्या भवनाचा त्रिकोण यातून बालमनाचा

विकास आणि जडण घडण महत्वाची आहे. निकोप व्यवस्था आणि मुल्यासंवार्धनासाठी AI युगातील शिक्षकांनी:

- » विद्यार्थ्यांची माहिती सुरक्षित ठेवावी.
- » AI चा न्याय्य वापर करावा.
- » विद्यार्थ्यांना नैतिक AI वापर शिकवावा.
- » मानवी मूल्यांना प्राधान्य द्यावे.

८. अंमलबजावणीतील अडचणी- AI च्या नैतिक वापरासाठी व्यक्तीपरत्वे मते आढळून येतात. स्वार्थ आणि सामाजिक विकास या तराजूच्या तात्विक विचारमंथनातून नैतिकता विकसित होऊ शकेल. मात्र शिक्षकी दृष्टिकोनातून AI च्या अंमलबजावणी साठी पुढील अडचणी दिसून येतात.

- » AI नीतिमूल्यांविषयी मर्यादित जागरूकता
- » प्रशिक्षणाचा अभाव
- » धोरणांचा अभाव

९. शिफारसी

- » शिक्षक शिक्षणात AI नीतिमूल्यांचा समावेश करावा.
- » AI चा नैतिक आणि मुल्यासंवार्धीत वापरासाठी प्रशिक्षण कार्यशाळा आयोजित कराव्यात.
- » AI च्या वापराबाबत स्पष्ट धोरणे तयार करणे आवश्यक आहे.
- » मानवी-केंद्रित शिक्षणावर भर द्यावा.

१०. निष्कर्ष

कृत्रिम बुद्धिमत्ता शिक्षणात क्रांती घडवू शकते, पण नैतिकतेशिवाय तिचा वापर धोकादायक ठरू शकतो. शिक्षक शिक्षणातील नीतिमूले AI चा योग्य, न्याय्य आणि मानवतेला पूरक वापर सुनिश्चित करतात. त्यामुळे AI युगात शिक्षक शिक्षणात नीतिमूल्यांचा समावेश करणे अत्यावश्यक आहे.

संदर्भ :

1. Aiken, M., Epstein, R. (2000). Ethical guidelines for AI in education. International Journal of Artificial Intelligence in Education, 11(3), 1-8.
2. Boddington, P. (2017). Towards a code of ethics for artificial intelligence. Springer. <https://doi.org/10.1007/978-3-319-60648-4>
3. Brynjolfsson, E., Mc-fee, -. (2017). Machine, platform, crowd: Harnessing our digital future. W. W. Norton Company.
4. Holmes, W., Bialik, M., Fadel, C. (2019). Artificial intelligence in education: Promises and implications for teaching and learning. Center for Curriculum Redesign.
5. Luckin, R., Holmes, W., Griffiths, M., Forcier, L. B. (2016). Intelligence unleashed: An argument for AI in education. Pearson Education.
6. OECD. (2019). Artificial intelligence in society. OECD Publishing. <https://doi.org/10.1787/cedfee77-en>
7. UNESCO. (2021). Ethics of artificial intelligence in education: Guidance for policymakers. UNESCO Publishing. <https://unesdoc.unesco.org>
8. UNESCO. (2023). Guidance on generative AI in education and research. UNESCO Publishing.

शिक्षणातील व्यवस्थापन आणि प्रशासनाबद्दलचा आढावा

डॉ. किशोर चैत्राम सोनवणे
सहयोगी प्राध्यापक,
श्री.सुरूपसिंग हिऱ्या नाईक शिक्षणशास्त्र महाविद्यालय,
नवापूर जि. नंदुरबार

सारांश

सदर प्रकरणात तुम्हाला शैक्षणिक प्रशासन आणि व्यवस्थापन या क्षेत्राची, शिक्षण सिद्धांत आणि व्यवहारातील सर्वात महत्त्वाच्या क्षेत्रांपैकी एक म्हणून ओळख करून देतो. काही प्रमुख संकल्पनांची व्याख्या केल्यानंतर, आपण शैक्षणिक प्रशासन आणि व्यवस्थापन या अभ्यास आणि व्यवहार क्षेत्राच्या ऐतिहासिक विकासावर आणि सैद्धांतिक पायावर प्रकाश टाकून आपल्या चर्चेला सुरुवात करतो. प्रशासकीय विचार आणि वैज्ञानिक व्यवस्थापनातील काही अभिजात ग्रंथांच्या योगदानावर प्रकाश टाकून आपण हे करतो, ज्यामुळे शैक्षणिक प्रशासन आणि व्यवस्थापन हे एक अभ्यास क्षेत्र म्हणून विकसित झाले आहे. त्यानंतर, आपण वर्ग आणि शाळांच्या संदर्भात शैक्षणिक प्रशासन आणि व्यवस्थापनाचे महत्त्व स्पष्ट करतो. पुढे, आपण कोणत्याही देशातील शिक्षण आणि राष्ट्रीय विकासाच्या प्रक्रिया यांच्यातील संबंधांवर शैक्षणिक प्रशासन आणि व्यवस्थापनाच्या प्रभावाची चर्चा करतो. शेवटी, आपण शैक्षणिक व्यवस्थापन आणि प्रशासन (E-M²) क्षेत्रातील नवीनतम विचार आणि आव्हानांवर चर्चा करू यात.

मुख्य शब्द:- व्यवस्थापन, प्रशासन, शिक्षण, मानवी, क्षेत्र.

प्रस्तावना

लोकांना सामाजिक जीवनासाठी प्रशिक्षित करण्याच्या प्रक्रियेला शिक्षण म्हणतात. समाजात घडणाऱ्या घडामोडींच्या प्रकाशात शिक्षण आपल्या प्रणालीबद्दल विचार करेल हे अपरिहार्य आहे. सर्व संस्कृती, मग त्या साध्या असोत किंवा गुंतागुंतीच्या, घट्टपणे जोडलेल्या असोत किंवा सैलपणे, बदलांमधून जातात. यामध्ये संस्कृतीच्या बाह्य स्वरूपांमध्ये तसेच सामाजिक नियम, मूल्ये आणि पद्धतींमध्ये बदल समाविष्ट असतात. संशोधन आणि विकास, राजकीय किंवा धार्मिक चळवळींचा उदय, व्यापार किंवा संघर्ष आणि जागतिकीकरणाचे सामाजिक बदलांवरील परिणाम यासह विविध कारणांमुळे बदल होऊ शकतो.

'जागतिकीकरण' या शब्दाला अलीकडे जागतिक अर्थव्यवस्थेच्या भविष्यासाठी उपयुक्त ठरणारी एक प्रक्रिया म्हणून खूप भावनिक महत्त्व प्राप्त झाले आहे. जागतिकीकरणामुळे तंत्रज्ञान आणि संप्रेषणाद्वारे एक

वेगवान स्पर्धात्मक वातावरण निर्माण होत असल्याने, विद्यार्थ्यांना आवश्यक कौशल्ये प्रदान करण्यासाठी शैक्षणिक संस्थांनी या बदलांशी जुळवून घेणे आवश्यक आहे.

प्रशासनाचा अर्थ

संघटनेची उद्दिष्ट्ये साध्य करण्यासाठी मानवी आणि भौतिक संसाधने एकत्रित करण्याची क्षमता म्हणजे प्रशासन होय. ओगुनसाजू (१९९८) यांच्या मते, प्रशासनामध्ये विविध प्रकारच्या जबाबदाऱ्यांचा समावेश असतो. न्वांक्रो (१९८७) यांच्या मते, प्रशासन म्हणजे विशिष्ट ध्येये साध्य करण्यासाठी लोक आणि भौतिक संसाधने, परिस्थिती आणि संधी यांचे पद्धतशीर आणि काळजीपूर्वक संघटन आणि वापर करणे. कॅम्पबेल, ब्रिजेस आणि नायस्ट्रूड (१९८४) यांच्या मते, कोणत्याही संस्थेतील प्रशासनाचे मुख्य कार्य संस्थेची उद्दिष्ट्ये पूर्ण करण्यासाठी व्यक्तींच्या कार्यामध्ये समन्वय साधणे हे आहे. पेरिटोमोडे (१९९१) यांच्या मते, प्रशासनामध्ये कार्यकारी जबाबदाऱ्या पार पाडणे, ध्येय साध्य करण्यासाठी निर्णय किंवा धोरणांची अंमलबजावणी करणे आणि संस्थेच्या दैनंदिन कामकाजाचे व्यवस्थापन करणे यांचा समावेश होतो. बीच (१९७५) या दाव्याला दुजोरा देताना म्हणतात की, प्रशासन हा व्यवस्थापनाचा एक उपसंच आहे, जो अशा कार्यपद्धतींच्या अंमलबजावणीशी संबंधित आहे, ज्याद्वारे कार्यक्रम, योजना आणि उद्दिष्ट्ये स्थापित केली जातात, संप्रेषित केली जातात आणि त्यांच्या संदर्भात कार्यांच्या प्रगतीचे नियमन आणि मूल्यांकन केले जाते. संघटनेची उद्दिष्ट्ये साध्य करण्यासाठी लोक आणि भौतिक संसाधनांचे व्यवस्थापन करण्याच्या प्रक्रियेला प्रशासन असे म्हणतात.

व्यवस्थापनाची संकल्पना

संदर्भानुसार, 'व्यवस्थापन' या शब्दाचे अनेक भिन्न अर्थ असू शकतात. व्यवस्थापनाच्या काही प्रमुख संकल्पना खालीलप्रमाणे आहेत: अर्थव्यवस्थेसाठी एक संसाधन म्हणून व्यवस्थापन: जमीन, श्रम, पैसा आणि उद्योजकतेप्रमाणेच व्यवस्थापन हा उत्पादनाचा एक आवश्यक घटक आहे. केवळ श्रम, भांडवल किंवा भौतिक साधनांमुळे विकासाची हमी दिली जाऊ शकत नाही. परिणाम साधण्यासाठी त्यांना व्यवस्थापनाची उत्प्रेरक म्हणून आवश्यकता असते. त्यामुळे उत्पादन

शक्तीमध्ये व्यवस्थापनाला एक महत्त्वाचे स्थान आहे.

प्रशासन एक समूह: व्यवस्थापन, एक संघ किंवा लोकांचा समूह म्हणून, विशिष्ट ध्येये साध्य करण्यासाठी इतरांच्या कामाचे नेतृत्व आणि मार्गदर्शन करणाऱ्या सर्व लोकांचा समावेश करते. जरी ते वेगवेगळ्या जबाबदाऱ्यांची पदे भूषवत असले तरी, व्यवस्थापक समान मूलभूत कर्तव्ये पार पाडतात. उच्च स्तरावरील व्यवस्थापकांकडे मध्यम-स्तरीय व्यवस्थापकांपेक्षा अधिक अधिकार असतो, आणि त्यांच्याकडे कनिष्ठ व्यवस्थापकांपेक्षा अधिक अधिकार असतो. प्रत्येक संस्थेमध्ये, या प्रकारे अधिकाराची एक साखळी-अधिकार रचना-स्थापित केली जाते. व्यवस्थापन गट विविध प्रकारच्या व्यवस्थापकांनी बनलेला असतो, जसे की व्यावसायिक व्यवस्थापक (व्यवस्थापनात औपचारिकपणे प्रशिक्षित आणि मालकीपासून वेगळे), कौटुंबिक व्यवस्थापक (किंचित औपचारिक प्रशिक्षण असलेले मालक व्यवस्थापक), आणि नागरी सेवक व्यवस्थापक (सार्वजनिक क्षेत्रातील संस्थांमध्ये व्यवस्थापकीय पदे भूषवणारे आयएस अधिकारी). त्यांच्या हातात असलेल्या प्रचंड अधिकार आणि प्रतिष्ठेमुळे, उच्च व्यवस्थापक समकालीन समाजात एक उच्चवर्ग किंवा प्रभावी गट म्हणून उदयास आले आहेत.

अभ्यासाचे क्षेत्र किंवा शैक्षणिक शाखा म्हणून व्यवस्थापन: व्यवस्थापन म्हणजे कालांतराने गोळा केलेल्या माहितीचा एक समूह, जो शिकवला जाऊ शकतो. याचा अर्थ असा की, व्यवस्थापन हे एक संकल्पना आणि व्यवस्थापकीय समस्यांचे निराकरण करण्यासाठी एक मार्गदर्शक तत्त्व म्हणून विकसित झाले आहे. व्यवस्थापनाशी संबंधित शिक्षण आणि प्रशिक्षण देणाऱ्या संस्था व विद्यापीठांमधील प्रवेशासाठी असलेल्या तीव्र स्पर्धेवरून हे दिसून येते की, व्यवस्थापन हे अभ्यासाचे एक अत्यंत लोकप्रिय क्षेत्र बनले आहे.

व्यवस्थापनाच्या व्याख्या

व्यवस्थापनाची एक सामान्यपणे वापरली जाणारी व्याख्या म्हणजे व्यवस्थापन म्हणजे इतरांकडून काम करून घेण्याची कला. ही व्याख्या संक्षिप्त आणि मुद्देसूद असल्यामुळे लोकप्रिय झाली आहे. ती यावर जोर देते की व्यवस्थापन ही खरोखरच एक कला आहे आणि व्यवस्थापक स्वतः काम करण्याऐवजी इतरांच्या कामावर देखरेख ठेवतो. या व्याख्येमुळे ध्येयपूर्तीवरही प्रकाश टाकला जातो. परंतु या व्याख्येमध्ये काही महत्त्वपूर्ण त्रुटी आहेत. सर्वप्रथम, व्यवस्थापनाच्या वैज्ञानिक घटकांचा समावेश नसल्यामुळे, ती खूपच सोपी आणि पुरेशी व्यापक नाही. दुसरे म्हणजे, इतरांना काम सोपवण्यासाठी आवश्यक असलेल्या व्यवस्थापकीय कार्यांचा त्यात उल्लेख नाही. तिसरे म्हणजे, ती व्यवस्थापनाच्या सहभागी आणि वर्तणुकीशी संबंधित घटकांबद्दल काहीही सांगत नाही. चौथे म्हणजे, ती अशी कल्पना देते की, प्रशासक आपल्या कर्मचाऱ्यांकडून व त्यांच्या अनुभवाचा वापर करून कोणतेही काम साध्य करून घेत असतो. व त्यातून चांगले परिणाम मिळवत असतो. पाचवे म्हणजे, ती व्यावसायिक ध्येयांवर जास्त जोर देते आणि व्यवस्थापनाच्या सामाजिक जबाबदाऱ्यांकडे दुर्लक्ष करते. व्यवस्थापकाने व्यक्तींना बळजबरीने, धमक्या देऊन किंवा मन वळवून काम करण्यास भाग पाडणे अपेक्षित नाही. सर्वात शेवटी, ही व्याख्या या वस्तुस्थितीकडे दुर्लक्ष करते की व्यवस्थापनासाठी एका औपचारिक

संघटनात्मक चौकटीची आवश्यकता असते.

व्यवस्थापनाचे घटक

व्यवस्थापन म्हणजे एखाद्या संस्थेला पूर्वनिर्धारित ध्येयांच्या दिशेने निर्देशित करण्याची प्रक्रिया. हे व्यवस्थापनाचे घटक आहेत आणि ते खालीलप्रमाणे आहेत: कार्यप्रदर्शन मूल्यांकन, कार्यप्रदर्शनाशी प्रोत्साहन जोडणे, मानव संसाधन विकास, नियोजन, संघटन, नियमन, निर्णय घेणे, प्रेरणा देणे, नेतृत्व करणे आणि प्रोत्साहन देणे.

व्यवस्थापनातील सर्वात मूलभूत आणि गुंतागुंतीची पायरी म्हणजे नियोजन. यामध्ये मिळवायच्या असलेल्या परिणामांबद्दल, ते परिणाम गाठण्यासाठी उचलल्या जाणाऱ्या पावलांबद्दल आणि ती पावले उचलणाऱ्या व्यक्ती, ठिकाणे, वेळा व पद्धतींबद्दल आगाऊ निर्णय घेणे समाविष्ट आहे. संसाधनांच्या कार्यक्षम वाटपासाठी आणि भविष्यातील शक्यता व आव्हाने ओळखण्यासाठी ते आवश्यक आहे.

संघटन: संघटन म्हणजे संस्थेच्या अखत्यारीतील व्यक्ती आणि क्रियाकलापांना गटांमध्ये विभागण्याची प्रक्रिया. घटनांच्या सर्वात योग्य क्रमाचे पालन करून सर्वोत्तम परिणाम मिळवण्यासाठी, व्यक्ती आणि क्रियाकलापांची रणनीतिकरित्या मांडणी करणे आवश्यक आहे.

नियंत्रण: नियंत्रणाचा अर्थ योजनांच्या प्रगतीवर लक्ष ठेवणे आणि तिच्या अंमलबजावणीदरम्यान उद्भवणाऱ्या कोणत्याही विचलनांचे निराकरण करणे. नियंत्रण प्रक्रियेद्वारे गुणवत्ता, पद्धतींची उपयुक्तता आणि वर्तन या सर्वांची खात्री केली जाते.

निर्णय घेणे म्हणजे कृती आणि परिणाम यांच्यातील संबंधाच्या कल्पनेवर आधारित, ध्येयांचे तर्कशुद्धपणे कृती योजनांमध्ये रूपांतर करणे. प्रत्येक नियोजित ध्येयासाठी एक योग्य कृती योजना असणे आवश्यक आहे, ज्यासाठी वेळ आणि पैसा समर्पित केला जातो. निर्णय घेणे हा सर्व व्यवस्थापनाचा गाभा आहे.

प्रेरणा देणे: जेव्हा व्यक्तींना एका गटात एकत्र आणले जाते, तेव्हा त्यांच्यामध्ये गटासाठी फायदेशीर ठरतील अशा कृती करण्याची आवश्यक इच्छा निर्माण करण्याची एक सतत प्रक्रिया असणे आवश्यक आहे. यालाच प्रेरणा देण्याची प्रक्रिया म्हणतात. प्रेरणा देण्यासाठी आर्थिक आणि गैर-आर्थिक दोन्ही प्रकारच्या प्रोत्साहनांचा वापर केला जातो. इतरांना प्रेरित करण्याची क्षमता व्यवस्थापनाच्या यशासाठी महत्त्वपूर्ण आहे.

नेतृत्व: व्यक्तींच्या समूहाने कार्यक्षमतेने एकत्र काम करून उल्लेखनीय परिणाम साधण्यासाठी नेतृत्वाची नेहमीच आवश्यकता असते. सामान्य लोकांकडून अशी विलक्षण कामे करून घेणे, जी ते स्वतःहून करू शकत नाहीत, हीच नेतृत्वाची प्रक्रिया आहे. एक आदर्श निर्माण करणे, इतरांना प्रेरित करणे, विविध हितसंबंधांना एकत्र आणणे, मनोबल आणि आत्मविश्वास वाढवणे हे सर्व नेतृत्वाचे पैलू आहेत.

लोकांना त्यांच्याकडून काय अपेक्षित आहे? याची जाणीव करून देणे आणि ते त्यानुसार कृती करत आहेत की नाही? हे तपासणे, ही संवादाची उद्दिष्ट्ये आहेत. यासाठी उद्दिष्ट्ये, पद्धती, संबंधित पक्षांची क्षमता आणि इच्छाशक्ती, व्यक्तींचे विचार आणि वर्तणुकीचे नमुने इत्यादींबद्दल स्पष्टता असणे आवश्यक आहे.

कामगिरी मूल्यांकन: व्यक्ती, गट आणि संस्थांची कामगिरी

सुनिश्चित करण्यासाठी कामगिरी मूल्यांकनाच्या प्रभावी पद्धती आवश्यक आहेत. कर्मचाऱ्यांचे बक्षिस आणि विकासाच्या गरजा निश्चित करण्यासाठी, कामगिरी मूल्यांकन प्रक्रियेचा भाग म्हणून त्यांच्या योगदानाचे मूल्यांकन केले जाते. हे संख्यात्मक आणि गुणात्मक दोन्ही स्वरूपात स्वीकारार्ह कामगिरी मानके स्थापित करून, कार्यक्षम मूल्यांकन तंत्रे अवलंबून, विविध व्यवस्थापकीय उद्दिष्टांसाठी कामगिरी मूल्यांकन डेटाचा वापर करून आणि कर्मचाऱ्यांना संस्थेमध्ये त्यांचे वर्तन बदलण्यास प्रोत्साहित करण्यासाठी अभिप्राय देऊन साध्य केले जाऊ शकते.

बक्षिसांना कामगिरीशी जोडणे: कर्मचाऱ्यांना अधिक चांगली कामगिरी करण्यास प्रोत्साहित करण्यासाठी, त्यांना दिली जाणारी बक्षिसे त्यांच्या कामगिरीशी जोडलेली असावीत.

जर असा संबंध नसेल, जसा अनेकदा शैक्षणिक संस्थांमध्ये असतो, तर दर्जा घसरतो आणि कामगिरी शक्य असलेल्या सर्वोच्च पातळीवर पोहोचत नाही.

मानव संसाधन विकास ही कामगारांना स्वतःच्या, त्यांच्या संस्थेच्या आणि समाजाच्या भल्यासाठी त्यांची क्षमता सतत वाढविण्यात मदत करण्याची प्रक्रिया आहे. मानव संसाधन विकासासाठीची पावले नेहमी पर्यवेक्षण आणि कार्यप्रदर्शन पुनरावलोकनांसोबतच उचलली पाहिजेत. जेव्हा पर्यवेक्षणाचे मानव संसाधन विकासाशी एकत्रीकरण केले जाते, तेव्हाच विकासात्मक पर्यवेक्षण शक्य होते. काही मानव संसाधन विकास धोरणांमध्ये करिअर नियोजन, करिअर समुपदेशन, कार्यप्रदर्शन मानके निश्चित करणे, कार्यप्रदर्शन पुनरावलोकने, कार्यप्रदर्शन अभिप्राय, प्रशिक्षण कार्यक्रम इत्यादींचा समावेश होतो.

प्रशासन विरुद्ध व्यवस्थापन

व्यवस्थापन आणि प्रशासन यांच्यात फारसा फरक नसला तरी, दुसरीकडे, प्रशासन हे सामाजिक व्यवस्थेतील जीवनाला मार्गदर्शन करणे आणि त्याचे नियमन करण्याशी संबंधित आहे. याउलट, व्यवस्थापन म्हणजे संघटनात्मक उद्दिष्टे साध्य करण्यासाठी गट किंवा लोकांसोबत आणि त्यांच्याद्वारे काम करण्याची क्रिया. निर्णय-प्रक्रियेला दिशा देण्यासाठी धोरण, नियम आणि कायदे स्थापित करणे हेच प्रशासन आहे. कायदे आणि नियम व्यवस्थापनाद्वारे अंमलात आणले जातात.

एखाद्या संस्थेची मूलभूत उद्दिष्टे आणि सर्वसमावेशक धोरणे निश्चित करणे ही प्रशासनाची जबाबदारी आहे, जी एक निर्णायक (विचार करण्याची) क्रिया आहे. दुसरीकडे, अशी उद्दिष्टे साध्य करण्याच्या दिशेने मानवी प्रयत्नांचे व्यवस्थापन करणे हे एक कार्यकारी (कृती करण्याचे) कार्य आहे. प्रसिद्ध अमेरिकन व्यवस्थापन तज्ञ हेच मत मांडतात.

अशी शक्यता आहे की ऑलिव्हर शेल्टन हे व्यवस्थापन आणि प्रशासन यांच्यात फरक करणारे पहिले व्यक्ती होते. ते प्रतिपादन करतात की, प्रशासन ही व्यवसायातील अशी भूमिका आहे जी कंपनीचे धोरण ठरवणे, वित्त, उत्पादन आणि वितरण यांचे समन्वय साधणे, संघटनात्मक रचना निश्चित करणे आणि मुख्य कार्यकारी अधिकाऱ्यावर (CEO) अंतिम नियंत्रण ठेवणे यांसारख्या गोष्टींशी संबंधित आहे. दुसरीकडे,

व्यवस्थापन हे व्यवसायातील असे कार्य आहे जे कंपनीसमोर ठेवलेली विशिष्ट उद्दिष्टे साध्य करण्यासाठी कंपनीचा वापर करणे आणि प्रशासनाने निश्चित केलेल्या मर्यादित धोरणांची अंमलबजावणी करणे यांच्याशी संबंधित आहे.

प्रशासन उद्दिष्ट निश्चित करते, तर व्यवस्थापन ते साध्य करण्यासाठी कार्य करते. फ्लोरेन्स लँड्सबर्ग, थिओ हायमन, जी.ई. मिलवर्ड, डी.ई. मॅकफार्लँड, डब्ल्यू.आर. स्पीगल, ओरवे टेड आणि शुल्झ यांसारख्या इतर अमेरिकन विद्वानांचीही अशीच मते आहेत. त्यांचा युक्तिवाद आहे की व्यवस्थापन दैनंदिन कामकाजावर देखरेख ठेवणे आणि धोरणांची अंमलबजावणी करण्यावर लक्ष केंद्रित करते, तर प्रशासनमध्ये धोरणांची निर्मिती समाविष्ट असते. म्हणून, या दृष्टिकोनानुसार, व्यवस्थापनापेक्षा प्रशासन श्रेष्ठ आहे.

निष्कर्ष

शैक्षणिक प्रशासन आणि व्यवस्थापन हे एक उपयोजित अभ्यास क्षेत्र आहे, ज्यामध्ये पूर्वनिर्धारित शैक्षणिक उद्दिष्टे साध्य करण्यासाठी संसाधनांचा कार्यक्षम आणि प्रभावी वापर सुनिश्चित करण्याच्या हेतूने व्यवस्थापनाचे विविध सिद्धांत शिक्षणाला लागू केले जातात. या शोधनिबंधाने हे देखील दाखवून दिले आहे की, व्यवस्थापनाचे विविध अभिजात आणि समकालीन सिद्धांत आहेत, ज्यांची माहिती शिक्षणतज्ञ, शैक्षणिक प्रशासक आणि शिक्षण प्रदान करण्याशी संबंधित इतर भागधारक किंवा घटकांना असणे आवश्यक आहे, जेणेकरून शैक्षणिक प्रणाली आणि संस्थांचे योग्य व्यवस्थापन करता येईल. पुढे, लेखकांनी शाळा, वर्गखोली आणि राष्ट्रीय विकास कार्यक्रमांमध्ये शैक्षणिक प्रशासन आणि व्यवस्थापनाचे महत्त्व स्पष्टपणे अधोरेखित केले आहे. शेवटी, या अध्यायात अभ्यास क्षेत्र म्हणून शैक्षणिक प्रशासनाच्या नवीनतम विचारसरणी आणि मर्यादा स्पष्टपणे मांडल्या आहेत. त्यामुळे, हा अध्याय सर्वसमावेशक नसला तरी, त्याने या क्षेत्रातील व्यक्तींना, तसेच संभाव्य विद्वान आणि व्यावसायिकांना शैक्षणिक प्रशासनाच्या उत्पत्ती, विकास आणि कमकुवतपणावर प्रकाश टाकून, शिक्षण आणि विकासातील शैक्षणिक प्रशासन आणि व्यवस्थापनाच्या भविष्यातील भूमिका आणि दिशेचा पुनर्विचार करण्यास प्रवृत्त केले आहे.

संदर्भ:-

१. बॉटले, एम. (२००६). 'शिक्षणातील नेतृत्वाच्या अभ्यासातील आणि सरावातील संदर्भ: एक ऐतिहासिक दृष्टिकोन. जर्नल ऑफ एज्युकेशनल डिमिनिस्ट्रेशन अँड हिस्ट्री, ३८ (२), १६९-१६३.
२. बर्जेस, डी. आणि न्यूनट, पी. (संपादक). (२०१५). शैक्षणिक प्रशासन आणि नेतृत्व: सैद्धांतिक पाया. न्यूयॉर्क: रूटलेज.
३. ड्रकर, पी.एफ. (२००७). २१ व्या शतकासाठी व्यवस्थापनापुढील आव्हाने. ऑक्सफर्ड: एल्सेवियर, लिनार्क हाऊस, जॉर्डन हिल.
४. भटनागर, एस.एस., गुप्ता-पी.के. (२००५), एज्युकेशनल मॅनेजमेंट, आर. लाल बुक डेपो-मेरठ २५०००१.
५. भास्करराव दिगुमार्टी आणि श्रीधर. डी. (२००६), स्कूल टीचर इफेक्टिव्हनेस, डिस्कव्हरी पब्लिशिंग हाऊस-नवी दिल्ली.
६. गुंटर, एच.एम. (२०१२). 'इंग्लंडमधील शैक्षणिक प्रशासनाचे क्षेत्र'. ब्रिटिश जर्नल ऑफ एज्युकेशनल स्टडीज ६० (४). ३३७-३५६.

व्यवस्थापन, प्रशासन आणि नेतृत्व: एक आढावा

डॉ संजय जिभाऊ अहिरे,

श्री.सुरूपसिंग हिच्या नाईक शिक्षणशास्त्र महाविद्यालय,
नवापूर जि. नंदुरबार

सारांश

व्यवस्थापन, प्रशासन आणि नेतृत्व यांची व्याख्या वेगवेगळ्या विद्वानांनी वेगवेगळ्या प्रकारे केली आहे. अनेक विद्वान या तीन संज्ञांना समान मानतात, तर काही इतरांचा असा विश्वास आहे की या तीन संकल्पना भिन्न आहेत. लेखांमधील साहित्याच्या समीक्षेवर आधारित हा शोधनिबंध व्यवस्थापन, प्रशासन आणि नेतृत्व यांच्यातील फरक निश्चित करण्याचा प्रयत्न करतो. जरी व्यवस्थापन, प्रशासन आणि नेतृत्व हे शब्द अदलाबदलीने वापरले गेले असले आणि ते समान मानले जात असले तरी; या अभ्यासात असे आढळून आले की या तीन संकल्पना पूर्णपणे भिन्न आहेत. निष्कर्षावरून असे दिसून आले की व्यवस्थापन हे सध्याच्या संस्थात्मक व्यवस्था कार्यक्षमतेने आणि प्रभावीपणे राखण्याशी संबंधित आहे, तर नेतृत्व लोकांच्या कृतींना इच्छित उद्दिष्टे साध्य करण्याच्या दिशेने प्रभावित करण्यावर लक्ष केंद्रित करते. दुसरीकडे, प्रशासन ही संस्थात्मक ध्येये आणि उद्दिष्टे कार्यक्षमतेने साध्य करण्यासाठी इतरांसोबत आणि त्यांच्या माध्यमातून काम करण्याची प्रक्रिया असल्याचे आढळले. सर्वसाधारणपणे, हा अभ्यास सूचित करतो की व्यवस्थापन, प्रशासन आणि नेतृत्व या तीन संकल्पनांची भूमिका अद्वितीय आहे. म्हणून संशोधक शिफारस करतो की उच्च शिक्षण संस्थांनी असे योगदान देणारे वातावरण निर्माण केले पाहिजे, जिथे नेते, व्यवस्थापक आणि प्रशासक संस्थात्मक विकासासाठी त्यांच्या विशिष्ट भूमिका पार पाडतील.

मुख्य शब्द: व्यवस्थापन, प्रशासन, नेतृत्व, फरक, योगदानपूर्ण वातावरण

१. प्रस्तावना

व्यवस्थापन, प्रशासन आणि नेतृत्व या संकल्पनांची व्याख्या वेगवेगळ्या विद्वानांनी वेगवेगळ्या प्रकारे केली आहे (अल्गाहतनी, २०१४; बुश, २००७; व्हर्जिल, २०१२; रिकेट्स, २००९). तरीही, अनेक विद्वान या तीन संज्ञांना समान आणि एकमेकांवर अवलंबून असलेल्या मानतात (अल्गाहतनी, २०१४; बुश, २००७; व्हर्जिल, २०१२). व्यवस्थापन, प्रशासन आणि नेतृत्व या तीनही संकल्पनांमध्ये विशिष्ट भूमिकांचा समावेश आहे. जरी व्यवस्थापक, प्रशासक आणि

नेते यांच्यात संबंध असले, कारण ते शैक्षणिक संस्थेची उद्दिष्टे साध्य करण्यासाठी विशिष्ट अधिकारांचा वापर करून त्यांच्या अधीनस्थांवर प्रभाव टाकतात (अल्गाहतनी, २०१४), तरीही हा अभ्यास या तिन्ही संकल्पना भिन्न आहेत अशी भूमिका घेतो. हा शोधनिबंध साहित्यकृतींमध्ये व्यवस्थापन, प्रशासन आणि नेतृत्व यांची व्याख्या कशी केली आहे, याचा शोध घेण्याचा प्रयत्न करतो. व्यवस्थापक, प्रशासक आणि नेते यांच्यासाठी आवश्यक असलेल्या विशिष्ट गुणांमधील मूलभूत फरक, जे साहित्यातून समोर येतात, ते देखील या लेखात सादर केले आहेत. या साहित्य समीक्षेचा उद्देश व्यवस्थापन, प्रशासन आणि नेतृत्व यांच्यातील फरक शोधणे हा होता. या अभ्यासाला आकार देणारा मूलभूत संशोधन प्रश्न होता: व्यवस्थापन, प्रशासन आणि नेतृत्व यांच्यात काय फरक आहे? या लेखात, व्यवस्थापन, प्रशासन आणि नेतृत्व यांच्यातील फरक शोधण्यासाठी काही संबंधित अभ्यासांचे पुनरावलोकन केले गेले. संशोधकाने छापील स्वरूपात किंवा इंटरनेटवर प्रकाशित झालेली, विशेषत: जर्नल लेखांमधील संबंधित माहिती गोळा करण्यासाठी आणि तिचे विश्लेषण करण्यासाठी बाह्य डेस्क संशोधन पद्धती आणि तंत्रांचा वापर केला.

२.० निष्कर्ष

अनेक लेखांचे पुनरावलोकन केल्यानंतर, लेखांच्या प्रकाशनांमधून अनेक मुद्दे समोर आले. त्यांचे वर्गीकरण व्यवस्थापन, प्रशासन आणि नेतृत्व यांच्या व्याख्या आणि स्वरूपाच्या आधारावर केले आहे, जे त्यांच्यातील फरकांचा आधार बनतात. या अभ्यासात, व्यवस्थापन, प्रशासन आणि नेतृत्व यांच्या प्रमुख व्याख्या अनुक्रमे प्रथम, द्वितीय आणि तृतीय क्रमांकावर हाताळल्या आहेत. त्यानंतर, व्यवस्थापन, प्रशासन आणि नेतृत्व यांचे स्वरूप, जे त्यांच्यातील फरकांचा आधार बनते, ते शेवटी हाताळले आहे.

२.१ व्यवस्थापन

अनेक लेखांनी व्यवस्थापनाची संकल्पना परिभाषित केली आहे. अल्गाहतनी (२०१४) यांनी व्यवस्थापनाची व्याख्या संघटनात्मक उद्दिष्टे साध्य करण्यासाठी वापरली जाणारी प्रक्रिया अशी केली आहे. संशोधकाच्या मते, व्यवस्थापन म्हणजे कार्यकारी, प्रशासकीय आणि

पर्यवेक्षकीय पदांद्वारे एखाद्या गटाला किंवा संस्थेला दिशा देणे. अल्गाहतनी (२०१४) यांच्या मते, व्यवस्थापन ही एक कार्य-केंद्रित प्रक्रिया आहे, ज्यामध्ये कर्मचाऱ्यांची संख्या वाढवणे, उच्च क्षमता असलेल्या व्यक्तींना मार्गदर्शन करणे आणि नैतिकता व शिस्त राखत संघर्ष सोडवणे यांचा समावेश असतो. अल्गाहतनी (२०१४) यावर जोर देतात की व्यवस्थापक त्यांच्या सहाय्यक, संसाधने, संरचना आणि प्रणाली यांचे औपचारिक निर्देशन आणि नियंत्रणावर लक्ष केंद्रित करतात. विद्यापीठांसारख्या संस्था आपली अल्प-मुदतीची उद्दिष्टे साध्य करण्यासाठी, जोखीम टाळण्यासाठी आणि संस्थात्मक कार्यक्षमता सुधारण्यासाठी मानकीकरण स्थापित करण्याकरिता व्यवस्थापकांना नियुक्त करतात. व्हर्जिल (२०१२) यांच्या मते, व्यवस्थापन ही पूर्वानुमान, संघटन, समन्वय, प्रशिक्षण आणि देखरेख-मूल्यांकन यांसारख्या कार्यांद्वारे संस्थात्मक उद्दिष्टे निश्चित करण्याची आणि साध्य करण्याची प्रक्रिया मानली जाते. अशा प्रकारे, व्यवस्थापन ही सध्याच्या संघटनात्मक व्यवस्था कार्यक्षमतेने आणि परिणामकारकतेने टिकवून ठेवण्याची प्रक्रिया आहे. ध्येये आणि उद्दिष्टे पूर्ण करण्यासाठी संघटनात्मक प्रणालींची योजना आखण्यासाठी, तयार करण्यासाठी आणि निर्देशित करण्यासाठी व्यवस्थापन कौशल्यांचा वापर केला जातो.

२.२ प्रशासन

व्युत्पत्तीनुसार, 'प्रशासन' हा शब्द 'ड' आणि 'मिनिस्ट्रेट' या दोन लॅटिन शब्दांपासून बनला आहे, ज्याचा अर्थ 'सेवा करणे किंवा व्यवस्थापन करणे' असा आहे. लॅटिन शब्द 'डमिनिस्ट्रेट' म्हणजे लोकांची काळजी घेणे किंवा त्यांची देखरेख करणे, व्यवहार व्यवस्थापित करणे. अनेक विद्वानांनी प्रशासनाची व्याख्या वेगवेगळ्या प्रकारे केली आहे. उदाहरणार्थ, बिजांडी इत्यादी (२०१२) यांनी प्रशासन म्हणजे नियोजन, संघटन, कर्मचारी व्यवस्थापन, निर्देशन, समन्वय, अहवाल आणि अर्थसंकल्प असे संकल्पित केले आहे. शब्दशः, 'प्रशासन' या शब्दाचा अर्थ सार्वजनिक किंवा खाजगी बाबींचे व्यवस्थापन करणे असा आहे. प्रशासन म्हणजे पूर्वनिर्धारित उद्दिष्टे साध्य करण्यासाठी मानवी आणि भौतिक संसाधनांची जुळवाजुळव करणे (जिप्सन इत्यादी, २०११). मासिता (२०१४) यांच्या मते, प्रशासन ही एक अशी प्रक्रिया आहे, ज्यामध्ये संघटनात्मक उद्दिष्टे कार्यक्षमतेने साध्य करण्यासाठी इतरांसोबत आणि त्यांच्या माध्यमातून काम केले जाते. मासिता (२०१४) असे निरीक्षण करतात की प्रशासक काही विशिष्ट उद्दिष्टे कार्यक्षमतेने पूर्ण करण्यासाठी जबाबदार असतात. अशा प्रकारे, प्रशासन ही एक अशी प्रक्रिया आहे, ज्यामध्ये संघटनात्मक उद्दिष्टे कार्यक्षमतेने साध्य करण्यासाठी इतरांसोबत आणि त्यांच्या माध्यमातून काम केले जाते.

२.३ नेतृत्व

विद्वानांकडे नेतृत्वाची कोणतीही निश्चित व्याख्या नाही (लोपेझ, २०१५), परंतु अनेक विद्वानांनी त्याची वेगवेगळ्या प्रकारे व्याख्या केली आहे. उदाहरणार्थ, अल्गाहतनी (२०१४) नेतृत्वाची व्याख्या अशी करतात की, समान ध्येय प्राप्त करण्यासाठी आणि एक दृष्टिकोन विकसित करण्यासाठी व्यक्तींच्या गटावर प्रभाव टाकण्याची प्रक्रिया म्हणजे नेतृत्व. नेते प्रेरणा आणि स्फूर्तीवर लक्ष केंद्रित करतात. नेते

त्यांच्या कर्मचाऱ्यांमध्ये आपला दृष्टिकोन अनुसरण्यासाठी, दीर्घकालीन ध्येये गाठण्यासाठी उत्साह निर्माण करण्याचा प्रयत्न करतात, ते संस्थात्मक ध्येये साध्य करण्यासाठी जोखीम पत्करतात आणि सध्याच्या स्थितीला आव्हान देतात (अल्गाहतनी, २०१४). व्हर्जिल (२०१२) देखील नेतृत्वाचे वर्णन काही व्यक्ती आणि गटांवर प्रभाव टाकण्याची, त्यांच्या प्रयत्नांना संघटनात्मक उद्दिष्टे पूर्ण करण्याच्या दिशेने निर्देशित करण्याची नेत्याची क्षमता असे करतात. बुश (२००७) नेतृत्वाकडे इतरांच्या कृतींवर प्रभाव टाकून इच्छित उद्दिष्टे साध्य करण्याची क्रिया म्हणून पाहतात. लेखक असे स्पष्ट करतात की, नेता ती व्यक्ती आहे जी इतरांची ध्येये, प्रेरणा आणि कृतींना आकार देते.

बुश (२००७) यांनी नेतृत्वाची अनेक प्रतिमाने देखील मांडली आहेत, ज्यात व्यवस्थापकीय, सहभागी, परिवर्तनकारी, आंतरवैयक्तिक, व्यवहारवादी, उत्तर-आधुनिक, आकस्मिकता, नैतिक आणि निर्देशात्मक प्रतिमानांचा समावेश आहे. विविध लेखकांच्या (अल्गाहतनी, २०१४; बॉल, २००८; बुश, २००७; रिकेट्स, २००९; व्हर्जिल, २०१२) नेतृत्वाच्या व्याख्येच्या विश्लेषणातून असे दिसून येते की, नेतृत्व ही एक प्रक्रिया आहे ज्यामध्ये ध्येय निश्चिती आणि पूर्तता, गट क्रियाकलाप, इतरांच्या वर्तनावर प्रभाव टाकणे यांचा समावेश असतो आणि ती गट संदर्भात घडते.

लोपेझ (२०१४) नमूद करतात की, नेत्यामध्ये अनेक वैशिष्ट्ये असतात. लोपेझ (२०१४) नेतृत्वाला एक गुणधर्म म्हणून पाहतात, कारण प्रत्येक व्यक्ती स्वतःचे काही गुण घेऊन येते, जसे की प्रामाणिकपणा, आत्मविश्वास, निर्णायकता इत्यादी. नेतृत्वाला एक क्षमता म्हणूनही पाहिले जाते, कारण नेत्यामध्ये अशी काही कामे करण्याची क्षमता असली पाहिजे जी इतरांना करण्यास अवघड वाटू शकतात, जसे की लोकांसमोर बोलणे, किंवा खेळात उत्कृष्ट कामगिरी करणे, किंवा इतरांबद्दल अपार करुणा दाखवणे. नेतृत्वाला एक कौशल्य म्हणूनही पाहिले जाते, कारण नेता कोणतेही कार्य सुरुवातीपासून शेवटपर्यंत पूर्ण करण्यास सक्षम असला पाहिजे. नेतृत्वाला एक वर्तन म्हणूनही पाहिले जाते; मुख्यत्वे कारण ते दिलेल्या परिस्थितीत नेत्याच्या वृत्तीचा अंदाज वर्तवते. अशा प्रकारे, नेतृत्व ही एक प्रक्रिया आहे, ज्यामध्ये एक व्यक्ती व्यक्तींच्या समूहाला एका समान संस्थात्मक ध्येयाची पूर्तता करण्यासाठी प्रभावित करते.

३.० व्यवस्थापन, प्रशासन आणि नेतृत्व यांमधील फरक.

या समीक्षणातून अनेक फरक समोर आले. अल-गहतानी (२०१४) यांच्या मते, व्यवस्थापक आणि नेते यांच्यातील मुख्य फरक म्हणजे ध्येये साध्य करण्याचा त्यांचा दृष्टिकोन. अल-गहतानी नमूद करतात की व्यवस्थापक औपचारिक अधिकाराद्वारे आपले नियंत्रण ठेवतात, तर नेते आपली दूरदृष्टी वापरतात आणि प्रेरणा व प्रोत्साहनाद्वारे आपल्या अनुयायांना एकत्र आणतात. जरी अल-गहतानी (२०१४) यांनी हा मुख्य फरक सांगितला असला तरी, त्या लेखकाने एका बाजूला व्यवस्थापन आणि नेतृत्व, आणि दुसऱ्या बाजूला प्रशासनाची संकल्पना यांमधील फरकाकडे दुर्लक्ष केले. बिजांडी इत्यादी (२०१२) नमूद करतात की, ध्येये आणि उद्दिष्टे साध्य करण्याच्या उद्देशाने संस्थात्मक प्रणालींचे नियोजन, उभारणी आणि मार्गदर्शन करण्यासाठी व्यवस्थापन

कौशल्यांचा वापर केला जातो, तर नेतृत्व कौशल्ये संघातील खेळाडूंना व्यवस्थापनाची साधने वापरून ध्येय, उद्दिष्टे आणि लक्ष्ये साध्य करण्यासाठी प्रेरित करून, त्यांना कार्ययोजनेवर लक्ष केंद्रित करण्यास मार्गदर्शन करतात.

व्हर्जिल (२०१२) यांनीही मुख्य फरकांकडे लक्ष वेधले आहे, जे या वस्तुस्थितीवर भर देतात की व्यवस्थापन हे एक करिअर आहे, तर नेतृत्व ही एक आंतरिक प्रेरणा आहे. व्हर्जिल (२०१२) यावर जोर देतात की लोक नैसर्गिकरित्या स्वतःच्या आवडीने नेत्याचे अनुसरण करतात, तर व्यवस्थापकाचे आज्ञापालन करणे आवश्यक असते. अल्गाहतनी (२०१४) आणि रिकेट्स (२००९) या दोघांनीही असे स्पष्ट केले आहे की व्यवस्थापनाच्या जबाबदाऱ्या सामान्यतः नेतृत्वाच्या काही जबाबदाऱ्यांपेक्षा अधिक कार्य-केंद्रित असतात. रिकेट्स (२००९) यांच्या मते, नेतृत्व हे एक बहु-दिशात्मक प्रभावाचे नाते आहे, तर व्यवस्थापन हे एक एक-दिशात्मक अधिकाराचे नाते आहे. बार्गाऊ (२०१५) यांनी उद्धृत केल्यानुसार, कोटरमन (२००६) यांनी व्यवस्थापन आणि नेतृत्व यातील मुख्य फरक स्पष्टपणे मांडले आहेत.

तक्ता : कार्यस्थळावरील व्यवस्थापन आणि नेतृत्व प्रक्रियेतील फरकांची तुलना (कोटरमन, २००६, बार्गाऊ, २०१५ द्वारे उद्धृत).

प्रक्रिया	व्यवस्थापन	नेतृत्व
दृष्टीची स्थापना	योजना आणि बजेट प्रक्रियेच्या पायऱ्या विकसित करतो आणि वेळापत्रक निश्चित करतो दृष्टी आणि ध्येयांबद्दल अलिप्त वृत्ती दाखवतो	दिशा निश्चित करतो आणि दूरदृष्टी विकसित करतो धोरणात्मक योजना विकसित करतो आणि दूरदृष्टी साध्य करतो दूरदृष्टी आणि ध्येयांबद्दल अत्यंत उत्कट वृत्ती दाखवतो
मानव विकास आणि नेटवर्किंग	संघटन आणि कर्मचारी रचना राखते जबाबदारी सोपवते अधिकारी नियुक्त करते दृष्टिकोनाची अंमलबजावणी करते दृष्टी अंमलात आणण्यासाठी धोरण आणि प्रक्रिया स्थापित करते कमी भावना प्रदर्शित करत कर्मचाऱ्यांच्या निवडी मर्यादित करते	संस्थेला सरेखित करते दृष्टी, ध्येय आणि दिशा संप्रेषित करते दृष्टिकोन समजून घेणाऱ्या आणि स्वीकारणाऱ्या युती, संघ आणि भागीदाऱ्यांच्या निर्मितीवर प्रभाव टाकते प्रेरित, उच्च भावना प्रदर्शित करते पर्याय वाढवते
दृष्टीची अंमलबजावणी	नियंत्रण प्रक्रिया ओळखलेल्या समस्या समस्या सोडवते परिणामांवर लक्ष ठेवते समस्या सोडवण्यासाठी कमी जोखमीचा दृष्टिकोन अवलंबणे	प्रेरित करतो आणि प्रोत्साहन देतो बदलातील अडथळांवर मात करण्यासाठी कर्मचाऱ्यांना ऊर्जा देतो मूलभूत मानवी गरजा पूर्ण करतो समस्या सोडवण्यासाठी उच्च जोखमीचा दृष्टिकोन अवलंबतो
दृष्टिकोन परिणाम	व्यवस्थापकाची दूरदृष्टी, सुव्यवस्था आणि पूर्वानुमेयता नेतृत्व आणि इतर भागधारकांना सातत्याने अपेक्षित परिणाम प्रदान करते	हे नवीन उत्पादने किंवा कामगार संबंध सुधारण्यासाठीचे दृष्टिकोन यांसारख्या उपयुक्त आणि महत्त्वपूर्ण बदलांना प्रोत्साहन देते.

दुसरीकडे, प्रशासन आणि व्यवस्थापन यांच्यात फरक आहे. सॅमकेंगे (२०१३) यांच्या मते, प्रशासनाला एक निर्णायक कार्य मानले जाते, तर व्यवस्थापन हे एक कार्यकारी कार्य आहे. व्यवस्थापनाला घ्यायचे असलेले निर्णय प्रशासनाद्वारे निश्चित केले जातात. सॅमकेंगे (२०१३) पुढे नमूद करतात की, प्रशासनातील प्रमुख घटक नियोजन आणि संघटन आहेत, तर व्यवस्थापनासाठी प्रमुख घटक प्रेरणा आणि नियंत्रण कार्ये आहेत. कर्मचाऱ्यांमध्ये आवश्यक असलेल्या कौशल्ये आणि गुणांच्या बाबतीतही प्रशासन आणि व्यवस्थापन यांच्यात फरक आहे.

ज्याप्रमाणे प्रशासक प्रशासकीय गुणांवर अवलंबून असतो, त्याचप्रमाणे व्यवस्थापकाला तांत्रिक क्षमता आणि मानवी संबंध व्यवस्थापनाची कौशल्ये आवश्यक असतात. सॅमकेंज (२०१३) असेही निरीक्षण करतात की व्यवस्थापन आणि प्रशासन काहीवेळा संस्थेशी संबंधित असतात. त्यामुळे प्रशासक सामान्यतः सरकारी आणि शैक्षणिक संस्थांमध्ये आढळतात, तर व्यवस्थापक व्यावसायिक उद्योगांमध्ये आढळतात. जरी काही विशिष्ट परिस्थितीत हे खरे असले तरी, विद्यापीठांसारख्या शैक्षणिक संस्था व्यवस्थापक आणि प्रशासक यांच्यात स्पष्टपणे फरक करतात. उदाहरणार्थ, सॅमकेंज (२०१३) झिम्बाब्वे आणि दक्षिण आफ्रिकेतील विद्यापीठांचा उल्लेख करतात, जिथे प्रशासक आणि व्यवस्थापक ही पदे आहेत.

४.० चर्चा

व्यवस्थापन, प्रशासन आणि नेतृत्व हे शब्द जरी अदलाबदलीने वापरले जात असले तरी, साहित्य अभ्यासातून असे दिसून येते की या तीनही संकल्पना पूर्णपणे भिन्न आहेत. उपलब्ध साहित्यावरून असे दिसून येते की व्यवस्थापक आणि नेते यांच्यातील मुख्य फरक म्हणजे ध्येये साध्य करण्याचा त्यांचा दृष्टिकोन. व्यवस्थापक औपचारिक अधिकाराद्वारे आपले नियंत्रण ठेवतात, तर नेते आपल्या दूरदृष्टीचा वापर करतात. हे साहित्यातून समोर आलेल्या निष्कर्षांशी सुसंगत आहे. उदाहरणार्थ, अल्गाहतनी (२०१४) यांनी यावर जोर दिला आहे की व्यवस्थापक औपचारिक अधिकाराद्वारे आपले नियंत्रण ठेवतात, तर नेते आपल्या दूरदृष्टीचा आणि प्रेरणेचा वापर करून आपल्या अनुयायांना एकत्र आणतात. असेही आढळून आले की व्यवस्थापक आणि नेते ध्येये साध्य करण्यासाठी वेगवेगळे दृष्टिकोन वापरतात. अल्गाहतनी (२०१४) यांच्या मते, व्यवस्थापक औपचारिक अधिकाराद्वारे आपले नियंत्रण ठेवतात, तर नेते आपल्या दूरदृष्टीचा आणि प्रेरणेचा वापर करून आपल्या अनुयायांना एकत्र आणतात. जरी अल्गाहतनी (२०१४) यांनी हा मुख्य फरक सांगितला असला तरी, त्या लेखकाने व्यवस्थापन आणि नेतृत्व यांच्यातील फरक आणि प्रशासनाची संकल्पना याकडे दुर्लक्ष केले आहे. असेही आढळून आले की, ध्येये आणि उद्दिष्ट्ये साध्य करण्याच्या उद्देशाने संस्थात्मक प्रणालींचे नियोजन, उभारणी आणि मार्गदर्शन करण्यासाठी व्यवस्थापन कौशल्यांचा वापर केला जातो, तर नेतृत्व कौशल्ये संघातील खेळाडूंना व्यवस्थापनाची साधने वापरण्यासाठी प्रेरित करून, ध्येये आणि उद्दिष्ट्ये साध्य करण्यासाठी कार्ययोजनेवर लक्ष केंद्रित करण्यास मार्गदर्शन करतात. हे बिजांडी इत्यादी (२०१२) यांच्या निष्कर्षांशी जुळते, जे या वस्तुस्थितीकडे लक्ष वेधतात की ध्येये

आणि उद्दिष्टे साध्य करण्याच्या उद्देशाने संस्थात्मक प्रणालींचे नियोजन, उभारणी आणि मार्गदर्शन करण्यासाठी व्यवस्थापन कौशल्यांचा वापर केला जातो, तर नेतृत्व कौशल्ये संघातील खेळाडूंना व्यवस्थापनाची साधने वापरण्यासाठी प्रेरित करून, ध्येये आणि उद्दिष्टे साध्य करण्यासाठी कार्ययोजनेवर लक्ष केंद्रित करण्यास मार्गदर्शन करतात.

५.० निष्कर्ष

अंतिम विश्लेषणात, विविध अभ्यासांच्या निष्कर्षांवरून असे दिसून आले आहे की, नेतृत्वामध्ये लोकांना इच्छित उद्दिष्टे साध्य करण्याच्या दिशेने त्यांच्या कृतींवर प्रभाव टाकणे समाविष्ट आहे. नेतृत्व कौशल्यांचा उपयोग दिशा निश्चित करून, लोकांना एकत्र आणून आणि प्रेरणा देऊन संभाव्य बदलावर लक्ष केंद्रित करण्यासाठी केला जातो. तथापि, व्यवस्थापन हे सध्याच्या संस्थात्मक व्यवस्था कार्यक्षमतेने आणि प्रभावीपणे टिकवून ठेवण्याशी संबंधित आहे. व्यवस्थापन कौशल्यांचा उपयोग ध्येये आणि उद्दिष्टे साध्य करण्यासाठी संस्थात्मक प्रणालींचे नियोजन, निर्मिती आणि निर्देशन करण्यासाठी केला जातो. निष्कर्षांवरून असे सूचित होते की, दुसरीकडे प्रशासन हे कनिष्ठ स्तरावरील कर्तव्यांशी संबंधित नाही, तर ती एक व्यापक संज्ञा म्हणून पाहिली जाऊ शकते, ज्यात नेतृत्व आणि व्यवस्थापन या दोन्हींचा समावेश होतो. प्रशासन ही इतरांसोबत आणि त्यांच्या माध्यमातून कार्यक्षमतेने संस्थात्मक उद्दिष्टे साध्य करण्याची प्रक्रिया असल्याचे आढळले आणि प्रशासक विशिष्ट उद्दिष्टे कार्यक्षमतेने साध्य करण्यासाठी जबाबदार असतात. संशोधक उच्च शिक्षण संस्थांना असे आवाहन करतो की त्यांनी एक सहयोगी वातावरण निर्माण करावे, ज्या अंतर्गत नेते, व्यवस्थापक आणि प्रशासक कोणत्याही संघर्षाशिवाय आपली अनिवार्य कर्तव्ये पार पाडतील.

संदर्भ

१. अल्गाहतनी, ए. (२०१४). नेतृत्व आणि व्यवस्थापन वेगळे आहेत का? एक आढावा. जर्नल ऑफ मॅनेजमेंट पॉलिसीज अँड प्रॅक्टिस, २(३), ७१-८२. वेळ: १०.१५६४०/jmpp.v2n3a4

२. बॉल, एस. (२००८). संशोधनातील शिक्षणतज्ञांचे नेतृत्व. एज्युकेशनल मॅनेजमेंट डिमिनिस्ट्रेशन अँड लीडरशिप, ३५(४), ४४९-४७७. Doi: 10.1177/1741143207081058.
३. बागाऊ, एम.ए. (२०१५). नेतृत्व विरुद्ध व्यवस्थापन. रोमानियन इकॉनॉमिक अँड बिझनेस रिव्यू १०(२), १८१-१८८. येथून पुनर्प्राप्त: <http://www.rebe.rau.ro/RePEc/rau/journal/SU15>
४. बिजांडी, एम. एस., अमीनउद्दीन, बी.ए., ताजुला रिपिन, बी.एस., आणि रोसेलान, बी. बी. (२०१२). व्यवस्थापन आणि नेतृत्व कौशल्यांमधील फरकांचा उच्च शिक्षण संस्थांमधील परिणामकारकतेवर होणारा परिणाम. आंतरराष्ट्रीय शिक्षण आणि व्यवस्थापन नवोपक्रम परिषद, ३०(१), ७२-७६. येथून पुनर्प्राप्त: <http://www.ipedr.com/vol30/15>
५. बुश, टी. (२००७). शैक्षणिक नेतृत्व आणि व्यवस्थापन: सिद्धांत, धोरण आणि सराव. साऊथ आफ्रिकन जर्नल ऑफ एज्युकेशन, २७(३), ३९१-४०६. येथून पुनर्प्राप्त: <http://www.ajol.info>
६. जिप्सन, एस.व्ही.पी., आणि सदानंदन, जी. (२०११). सार्वजनिक प्रशासन: सिद्धांत आणि सराव. युनिव्हर्सिटी ऑफ कॅलिफोर्निया स्कूल ऑफ डिस्टन्स एज्युकेशन, कॅलिफोर्निया युनिव्हर्सिटी. पी.ओ., मलप्पुरम, केरळ,
७. भारत - ६७३ ६३५. येथून पुनर्प्राप्त: <http://www.universityofcalicut.in>
८. लोपेझ, आर. (२०१४). नेतृत्व आणि व्यवस्थापन यांच्यातील संबंध: शैक्षणिक दृष्टिकोन आणि त्यांचा संघटनात्मक वाढीशी असलेला संबंध. जर्नल ऑफ बिझनेस स्टडीज
९. क्वार्टरली, ६(१), ९८-११२. येथून प्राप्त: <http://jbsq.org/wp-content>
१०. मसिताह, एस. (२०१४). शैक्षणिक प्रशासनाचा शोध घेणे: नेतृत्व आणि व्यवस्थापन यांच्यातील संबंध. इंटरनॅशनल जर्नल ऑफ अकॅडमिक रिसर्च इन बिझनेस अँड सोशल सायन्सेस जानेवारी, ४ (१), ५२५-५३८. डीओआय: १०.६००७/IJ-RBSS/v4-i1/557

राष्ट्रीय शैक्षणिक धोरण २०२० – आदिवासी विद्यार्थ्यांची आर्थिक साक्षरता : गरज, संधी आणि आव्हाने

अनिता निवृत्ती रूपवते,
संशोधक विद्यार्थी,

साने गुरुजी विद्याप्रबोधिनी कॉम्प्रेहेन्सिव कॉलेज ऑफ एज्युकेशन खिरोदा ता. रावेर जि. जळगाव
कवयित्री बहिणाबाई चौधरी उत्तर महाराष्ट्र विद्यापीठ, जळगाव संलग्नित

डॉ. वैशाली जगन्नाथ कोरडे,

संशोधन मार्गदर्शक, सहाय्यक प्राध्यापक, गंगामाई शिक्षणशास्त्र महाविद्यालय, (धुळे) नगांव

डॉ. सुर्यवंशी प्रतिभा डी.

सहयोगी प्राध्यापक, साने गुरुजी विद्याप्रबोधिनी कॉम्प्रेहेन्सिव कॉलेज ऑफ एज्युकेशन खिरोदा ता. रावेर जि. जळगाव

गोषवारा

भारताच्या सामाजिक संरचनेत आदिवासी समाजाचा मोठा आणि संवेदनशील घटक आहे. या समुदायाची आर्थिक स्थिती, रोजगार संधी, शैक्षणिक पातळी आणि तांत्रिक सहभाग हे अनेक दशकांपासून आव्हानात्मक राहिलेले घटक आहेत. अशा परिस्थितीत राष्ट्रीय शैक्षणिक धोरण 2020 (NEP 2020) शिक्षणाला कौशल्याधारित, बहुआयामी व सर्वसमावेशक बनविण्याच्या दिशेने महत्त्वपूर्ण पाऊल टाकते. या धोरणात financial literacy, डिजिटल सक्षमतेची आवश्यकता, कौशल्यविकास, उद्योजकता, जीवनकौशल्ये आणि मूल्याधिष्ठित शिक्षण यावर भर दिला आहे. आदिवासी विद्यार्थ्यांच्या आर्थिक साक्षरतेची पातळी उंचावणे हा या धोरणातील एक महत्त्वाचा सामाजिक उद्देश मानला जाऊ शकतो. आदिवासी विद्यार्थ्यांच्या कौटुंबिक, सामाजिक व आर्थिक पार्श्वभूमीमुळे त्यांना आर्थिक संकल्पना आणि व्यवहारांची समज मिळण्यात अनेक अडथळे निर्माण होतात. मर्यादित उत्पन्नाचे स्रोत, वित्तीय संस्थांबाबत अपुरी माहिती, डिजिटल पेमेंट प्रणालीविषयी अनभिज्ञता आणि शैक्षणिक संसाधनांचा अभाव ही प्रमुख कारणे आहेत. NEP 2020 च्या भक्कम चौकटीत आर्थिक साक्षरतेचा समावेश केल्याने विद्यार्थ्यांच्या ज्ञान, कौशल्य व व्यवहारक्षमतेत सकारात्मक बदल घडविण्याची क्षमता आहे. या संशोधन विषयाचा उद्देश छद्म २०२० नंतरच्या शैक्षणिक वातावरणात आदिवासी विद्यार्थ्यांमध्ये आर्थिक साक्षरता विकसित करण्यासाठी उद्भवणाऱ्या गरजा, उपलब्ध संधी आणि प्रत्यक्ष अंमलबजावणीतील आव्हाने यांचे विश्लेषण करणे हा आहे. धोरणातील मातृभाषा-आधारित शिक्षण, डिजिटल शिक्षणाचा प्रसार, उद्योजकतेवर भर, कौशल्यविकास मॉड्यूल, तसेच लवचिक अभ्यासक्रम रचना ही आदिवासी विद्यार्थ्यांच्या आर्थिक सक्षमीकरणाची नवीन दारे उघडतात. त्याचबरोबर डिजिटल दरी, प्रशिक्षित शिक्षकांची अनुपलब्धता, सांस्कृतिक विविधता, गरीबी आणि शैक्षणिक पायाभूत सुविधांची कमतरता ही आव्हाने अद्यापही पाय रोखून आहेत. संशोधनातून असे दिसून येते की NEP 2020 च्या प्रभावी अंमलबजावणीसाठी स्थानिक गरजांनुसार अध्यापन-अभ्यास

पद्धती विकसित करणे, समुदाय सहभाग वाढविणे, डिजिटल साधनांची उपलब्धता सुनिश्चित करणे आणि शिक्षकांचे विशेष प्रशिक्षण आवश्यक आहे. आर्थिक साक्षरतेद्वारे आदिवासी विद्यार्थ्यांचे सामाजिक-आर्थिक उन्नयन, स्वावलंबन आणि निर्णयक्षमता वाढवणे शक्य असून NEP 2020 हा या परिवर्तनाचा महत्त्वपूर्ण मार्गदर्शक ठरतो.

मुख्य संबोध: आर्थिक साक्षरता, राष्ट्रीय शैक्षणिक धोरण २०२०, आदिवासी शिक्षण, डिजिटल सक्षमता, कौशल्यविकास

१. प्रस्तावना

भारताची सामाजिक व शैक्षणिक रचना विविधतेने नटलेली आहे. या विविधतेत आदिवासी समाज हा एक महत्त्वपूर्ण घटक असून त्यांच्या सामाजिक, सांस्कृतिक आणि आर्थिक परिस्थितीत विशेष भिन्नता दिसून येते. ऐतिहासिकदृष्ट्या मुख्य प्रवाहापासून दूर राहिलेल्या या समाजात शैक्षणिक संधींचा अभाव, आर्थिक साधनांची मर्यादा, तांत्रिक साधनांपासून दुरावा आणि सामाजिक असमानता या समस्या सातत्याने दिसून येतात. या सर्व पार्श्वभूमीवर आर्थिक साक्षरता ही आदिवासी विद्यार्थ्यांसाठी केवळ शैक्षणिक कौशल्य नसून त्यांच्या संपूर्ण जीवनमानात परिवर्तन घडविणारे साधन ठरते. आर्थिक ज्ञान, बचतीचे तत्त्व, उत्पन्न नियोजन, डिजिटल व्यवहारांची समज आणि उद्योजकतेचे मूलभूत तत्त्व यांचा परिचय केवळ वैयक्तिक विकासासाठी नव्हे तर समाजाच्या आर्थिक सबलीकरणासाठीही अत्यावश्यक आहे.

या पार्श्वभूमीवर राष्ट्रीय शैक्षणिक धोरण 2020 (NEP 2020) हे भारतीय शिक्षण व्यवस्थेत नव्या परिवर्तनाची सुरुवात करणारे सर्वसमावेशक धोरण म्हणून उदयास आले. कौशल्याधारित शिक्षण, बहुआयामी अभ्यासक्रम, जीवनकौशल्यांवर भर, डिजिटल शिक्षणाचा प्रसार, मातृभाषा - आधारित अध्यापन आणि मूल्याधिष्ठित शिक्षण या घटकांचा समावेश करून NEP 2020 शिक्षण व्यवस्थेत मूलभूत बदल घडवते. विशेषतः वित्तीय साक्षरता आणि उद्योजकता शिक्षण हे घटक विद्यार्थ्यांना वास्तव जीवनाशी जोडणारे, समस्या सोडविण्यास सक्षम करणारे आणि स्वावलंबन वाढविणारे आहेत. आदिवासी विद्यार्थ्यांसाठी हे घटक अधिक महत्त्वाचे ठरतात, कारण आर्थिक व्यवहारांची समज

आणि कौशल्ये त्यांच्या सामाजिक-आर्थिक प्रगतिच्या पायाभरणीत निर्णायक भूमिका बजावतात.

NEP 2020 च्या माध्यमातून आदिवासी विद्यार्थ्यांना डिजिटल साधनांचा वापर, ऑनलाइन शिक्षण, स्थानिक गरजांवर आधारित अभ्यासक्रम आणि प्रात्यक्षिकाधारित शिक्षण यांचा लाभ मिळू शकतो. शासकीय उपक्रम आणि योजनांमध्ये पारदर्शकता, बँकिंग प्रणालीचा वापर, डिजिटल पेमेंट्स, बचत व गुंतवणूक यांसारख्या व्यवहारांमध्ये सहभाग वाढविण्यासाठी आर्थिक साक्षरता अत्यावश्यक आहे. या दृष्टीकोनातून छएझ २०२० आदिवासी विद्यार्थ्यांना आर्थिक प्रवाहात सहभागी करून घेण्याची महत्त्वपूर्ण संधी प्रदान करते.

परंतु, या संधीसोबत अनेक आव्हानेही उभी आहेत. डिजिटल दरी, प्रशिक्षित शिक्षकांची कमतरता, अभ्यासक्रमातील असमतोल, स्थानिक भाषांतील संसाधनांचा अभाव आणि सामाजिक संरचनेतील अडथळे या मुद्द्यांवर लक्ष केंद्रित करणे आवश्यक आहे. या सर्व घटकांच्या संयोगातून आदिवासी विद्यार्थ्यांची आर्थिक साक्षरता विकसित होण्याच्या प्रक्रियेचा अभ्यास करणे ही काळाची गरज आहे. म्हणूनच छएझ २०२० नंतरच्या शैक्षणिक वातावरणात आदिवासी विद्यार्थ्यांच्या आर्थिक साक्षरतेचा विकास हा संशोधनाचा महत्त्वपूर्ण विषय ठरतो.

उद्दिष्टे :

१. राष्ट्रीय शैक्षणिक धोरण २०२० नंतरच्या शैक्षणिक वातावरणात आदिवासी विद्यार्थ्यांच्या आर्थिक साक्षरतेच्या विकासाची गरज ओळखणे.
२. राष्ट्रीय शैक्षणिक धोरण २०२० नंतरच्या शैक्षणिक वातावरणात आदिवासी विद्यार्थ्यांच्या आर्थिक साक्षरतेच्या विकासाच्या संधींचा शोध घेणे
३. राष्ट्रीय शैक्षणिक धोरण २०२० नंतरच्या शैक्षणिक वातावरणात आदिवासी विद्यार्थ्यांच्या आर्थिक साक्षरतेच्या विकासातील आव्हानांचा अभ्यास करणे
४. राष्ट्रीय शैक्षणिक धोरण २०२० नंतरच्या शैक्षणिक वातावरणात आदिवासी विद्यार्थ्यांच्या आर्थिक साक्षरतेच्या विकासासाठी उपाययोजना सुचविणे.

२. आदिवासी विद्यार्थ्यांमध्ये आर्थिक साक्षरतेची गरज

भारतातील आदिवासी समाज आर्थिक, सामाजिक आणि शैक्षणिकदृष्ट्या अनेक मर्यादांशी सामना करत आहे. बदलत्या आर्थिक व्यवस्थेत, डिजिटल व्यवहारांच्या वाढत्या वापरामध्ये आणि सरकारी योजनांच्या प्रभावी अंमलबजावणीत आर्थिक साक्षरता ही आवश्यक जीवनकौशल्य बनली आहे. आदिवासी विद्यार्थ्यांनी आर्थिक संकल्पना, बचतीचे तत्त्व, डिजिटल व्यवहारांची सुरक्षितता, बँकिंग पद्धती आणि उद्योजकतेची मूलभूत माहिती आत्मसात केल्यास त्यांचे सामाजिक-आर्थिक सबलीकरण अधिक वेगाने होऊ शकते. त्यामुळे आर्थिक साक्षरता ही केवळ शैक्षणिक गरज नसून आदिवासी विद्यार्थ्यांच्या भविष्यातील स्वावलंबनाची अत्यावश्यक कडी ठरते.

- » **सामाजिक-आर्थिक मागासलेपण:** आदिवासी समाज प्रामुख्याने दुर्गम, वनक्षेत्र आणि कमी रोजगार उपलब्ध असलेल्या भागांत राहतो. मर्यादित उत्पन्न, अस्थिर

रोजगार, कर्जबाजारीपणा आणि शासकीय योजनांबद्दल अपर्याप्त माहिती ही त्यांच्यासमोरील प्रमुख समस्या आहेत. आर्थिक साक्षरता ही या समुदायाला आर्थिक निर्णयक्षमता वाढविण्यास, बचत पद्धती समजून घेण्यास आणि आर्थिक सुरक्षिततेकडे वाटचाल करण्यास मदत करते.

- » शैक्षणिक अंतर आणि मुख्य प्रवाहापासून दुरावा : आदिवासी विद्यार्थ्यांना गुणवत्तापूर्ण शिक्षणाची उपलब्धता कमी असल्याने त्यांच्या जीवनकौशल्यांमध्येही अंतर निर्माण झाले आहे. NEP 2020 शिक्षण, कौशल्य आणि रोजगार यांची सांगड घालण्यावर भर देते; त्यामुळे आर्थिक शिक्षण हे शाळास्तरापासूनच आवश्यक आहे.
- » आर्थिक तंत्रज्ञानातील वेगाने होणारे बदल: UPI, डिजिटल पेमेंट्स, ऑनलाइन बँकिंग, ई-वॉलेट्स इत्यादींचा प्रसार वाढल्याने आर्थिक व्यवहारांमध्ये मोठा बदल झाला आहे. आदिवासी विद्यार्थ्यांना हे तंत्रज्ञान वापरणे शिकविणे, सुरक्षित व्यवहारांची माहिती देणे आणि आर्थिक फसवणुकीपासून संरक्षण करणे अत्यावश्यक आहे.
- » सरकारी योजनांचा लाभ मिळविण्यास मदत: पीएम जन धन योजना, शिष्यवृत्ती योजना, उद्योजकता प्रोत्साहन योजना इत्यादींचा लाभ घेण्यासाठी मूलभूत आर्थिक ज्ञान आवश्यक आहे. आर्थिक साक्षरता नसल्यास विद्यार्थ्यांना व त्यांच्या कुटुंबांना या सर्व योजनांचा पुरेपूर फायदा मिळत नाही.

३. NEP 2020 मुळे उपलब्ध झालेल्या संधी

राष्ट्रीय शैक्षणिक धोरण २०२० (NEP 2020) हे भारतीय शिक्षण व्यवस्थेत कौशल्याधारित, सर्वसमावेशक आणि विद्यार्थीकेंद्रित दृष्टीकोन आणणारे प्रगत धोरण आहे. या धोरणामुळे आदिवासी विद्यार्थ्यांसाठी शैक्षणिक, सामाजिक आणि आर्थिक प्रगतीची नवीन दारे उघडली आहेत. मातृभाषेतील शिक्षण, डिजिटल साधनांचा विस्तार, जीवनकौशल्ये, उद्योजकता शिक्षण आणि लवचिक अभ्यासक्रम या घटकांमुळे आर्थिक

साक्षरता वाढण्यास मोठी मदत होते. बदलत्या आर्थिक आणि तांत्रिक जगात आदिवासी विद्यार्थ्यांना समाविष्ट करून त्यांचे आर्थिक स्वावलंबन आणि सामाजिक उन्नती साध्य करण्यासाठी NEP 2020 अनेक महत्त्वपूर्ण संधी उपलब्ध करून देते.

- » **कौशल्याधारित शिक्षण प्रणालीचा विस्तार :** NEP 2020 शिक्षणाला केवळ पुस्तकांपुरते मर्यादित न ठेवता प्रत्यक्ष जीवनातील कौशल्यांशी जोडते. आर्थिक साक्षरता, गणितीय विचार, समस्या सोडविण्याची क्षमता, बजेट नियोजन, बचत तत्त्वे आणि बँकिंग व्यवहार यांसारखी कौशल्ये अभ्यासक्रमात समाविष्ट करण्यात आली आहेत. आदिवासी विद्यार्थ्यांसाठी ही संधी अत्यंत उपयुक्त आहे कारण त्यांना आर्थिक जगाचा प्रत्यक्ष अनुभव घेण्याची, आर्थिक निर्णयक्षमता वाढविण्याची आणि भविष्यातील

- रोजगार अवसारांसाठी स्वतःला सज्ज करण्याची संधी मिळते. कौशल्याधारित शिक्षणामुळे विद्यार्थी आर्थिकदृष्ट्या सक्षम आणि स्वावलंबी बनण्याच्या दिशेने वाटचाल करतात.
- » **मातृभाषा आणि स्थानिक भाषांतील शिक्षण:** NEP 2020 नुसार प्राथमिक शिक्षण मातृभाषा किंवा स्थानिक भाषेत देण्यावर भर दिला आहे. आदिवासी विद्यार्थ्यांसाठी ही संधी अत्यंत महत्त्वाची आहे, कारण आर्थिक साक्षरतेसारख्या संकल्पना मातृभाषेत शिकवल्यास समज अधिक सखोल होते. व्याजदर, बचत, डिजिटल पेमेंट, कर्ज व्यवस्थापन अशा संकल्पना परिचित भाषेत शिकल्याने विद्यार्थ्यांचा आत्मविश्वास वाढतो. स्थानिक जीवनाशी निगडित उदाहरणे देऊन आर्थिक शिक्षणाला अधिक वास्तववादी दिशा देता येते. परिणामी, आर्थिक ज्ञानाचा प्रत्यक्ष वापर करण्याची क्षमता विद्यार्थ्यांमध्ये विकसित होते.
- » **डिजिटल शिक्षण आणि खूड साधनांचा प्रसार:** NEP 2020 मध्ये डिजिटल शिक्षण, ICT तंत्रज्ञान, ऑनलाइन कोर्सेस, DIKSH- प्लॅटफॉर्म आणि ई-कॉंटेंट उपलब्धतेवर विशेष भर देण्यात आला आहे. आदिवासी विद्यार्थ्यांना आर्थिक साक्षरतेसाठी उपलब्ध केलेली डिजिटल साधने जसे की व्हिडिओ, निमेशन, सिम्युलेशन, प्रात्यक्षिक सॉफ्टवेअर त्यांच्या समज वाढविण्यास मदत करतात. डिजिटल पेमेंट, नेटबँकिंग किंवा गझख व्यवहाराची सुरक्षितता यासंबंधीचे प्रशिक्षणही यामुळे सुलभ होते. डिजिटल साधने आर्थिक शिक्षण अधिक आकर्षक, समजण्यास सोपे आणि सहभागाधारित बनवतात. यामुळे विद्यार्थी आधुनिक आर्थिक व्यवस्थेत सहज सहभागी होऊ शकतात.
- » **उद्योजकता आणि व्यवसाय कौशल्यांवर भर:** NEP 2020 मध्ये सहाय्या इयत्तेपासून उद्योजकता शिक्षणावर भर देण्यात आला आहे. आदिवासी विद्यार्थ्यांसाठी हा विशेष लाभदायी घटक आहे, कारण अनेक आदिवासी कुटुंबे हातमाग, वनउत्पादने, हस्तकला किंवा शेतीशी संबंधित व्यवसाय करतात. उद्योजकता शिक्षणामुळे व्यवसाय नियोजन, खर्च- नफा समज, विपणन, बचत आणि गुंतवणूक यांसारख्या आर्थिक कौशल्यांचा विकास होतो. ही शिक्षणप्रक्रिया विद्यार्थ्यांना आपल्या परंपरागत कौशल्यांचा आधुनिक पद्धतीने विकास करून आर्थिक स्वावलंबन साध्य करण्यास प्रोत्साहित करते. त्यामुळे त्यांची उत्पन्ननिर्मिती क्षमता प्रभावीपणे वाढते.
- » **लवचिक आणि बहुआयामी अभ्यासक्रम रचना:** NEP 2020 अभ्यासक्रमाला कठोर चौकटीतून बाहेर काढून अधिक लवचिक आणि बहुआयामी बनवते. विद्यार्थी आपल्या आवडीनुसार विषयांची निवड करू

शकतात, आर्थिक साक्षरता, व्यवसाय अध्ययन किंवा जीवनकौशल्ये यांसारखे विषय पूरक स्वरूपात शिकू शकतात. ही लवचिकता आदिवासी विद्यार्थ्यांना त्यांच्या परिस्थितीनुसार योग्य विषय निवडण्याची संधी देते. आर्थिक शिक्षणाला कला, विज्ञान, आणि व्यावसायिक विषयांशी जोडल्याने शिक्षण अधिक उपयोगी आणि व्यावहारिक बनते. बहुआयामी अभ्यासक्रम विद्यार्थ्यांना व्यापक दृष्टिकोन देतो, ज्यामुळे ते आधुनिक आर्थिक आणि सामाजिक बदलांना अधिक चांगल्या प्रकारे समजून घेऊ शकतात.

- » **समावेशक शिक्षण आणि विशेष समर्थन धोरणे :** NEP 2020 सामाजिकदृष्ट्या मागास आणि आदिवासी समुदायांसाठी विशेष समर्थन प्रणाली उभारण्यावर भर देते. शैक्षणिक सवलती, शिष्यवृत्ती, मार्गदर्शन केंद्रे, ब्रिज कोर्सेस, शैक्षणिक संसाधन केंद्रे आणि स्किल - हब्स यामुळे आर्थिक साक्षरतेच्या शिकण्यातील अडथळे कमी होतात. समावेशक धोरणांमुळे आदिवासी विद्यार्थ्यांना शिक्षणात टिकून राहायला, संकल्पना समजून घ्यायला आणि आर्थिक ज्ञानाचा व्यवहारात वापर करायला प्रोत्साहन मिळते. या प्रकारच्या समर्थनामुळे त्यांच्या आत्मविश्वासात वाढ होते आणि आर्थिकदृष्ट्या सक्षम व भविष्यासाठी सज्ज अशी पिढी तयार होते.

४. आर्थिक साक्षरतेच्या विकासातील प्रमुख आव्हाने

आर्थिक साक्षरता ही आदिवासी विद्यार्थ्यांच्या सर्वांगीण विकासासाठी अत्यावश्यक आहे; परंतु तिच्या प्रभावी अंमलबजावणीत अनेक संरचनात्मक, सामाजिक आणि तांत्रिक अडथळे दिसून येतात. डिजिटल साधनांची मर्यादित उपलब्धता, प्रशिक्षित शिक्षकांचा अभाव, भाषिक विविधता, सामाजिक-आर्थिक असमानता आणि स्थानिक संदर्भानुसार सामग्रीचा अभाव ही प्रमुख आव्हाने मानली जातात. या अडथळ्यांमुळे आर्थिक संकल्पना विद्यार्थ्यांपर्यंत योग्य पद्धतीने पोहोचत नाहीत. या विभागात आर्थिक साक्षरतेच्या विकासातील सहा प्रमुख आव्हानांचे विश्लेषण केले आहे.

- » **डिजिटल दरी आणि तांत्रिक साधनांचा अभाव :** आदिवासी भागात इंटरनेट, स्मार्टफोन, संगणक किंवा खूड लॅपची उपलब्धता मर्यादित असते. परिणामी डिजिटल आर्थिक साधनांचा वापर, ई-कॉंटेंट, व्हिडिओ मॉड्यूलस, डिजिटल पेमेंट्स किंवा ऑनलाइन बँकिंगसंबंधीचे शिक्षण विद्यार्थ्यांपर्यंत पोहोचण्यात अडथळे येतात. डिजिटल अंतरामुळे आर्थिक साक्षरतेतील आवश्यक कौशल्ये विकसित होण्याचा वेग मंदावतो.
- » **प्रशिक्षित शिक्षकांची कमतरता:** आर्थिक साक्षरतेसाठी शिक्षकांना वित्तीय संकल्पना, डिजिटल व्यवहार आणि प्रात्यक्षिक अध्यापन पद्धतींचे ज्ञान आवश्यक आहे. परंतु आदिवासी क्षेत्रात प्रशिक्षित किंवा विशेष प्रशिक्षण घेतलेले शिक्षक कमी प्रमाणात उपलब्ध आहेत.

शिक्षकांना आर्थिक विषयातील आत्मविश्वास कमी असल्यास विद्यार्थ्यांमध्येही संकल्पना नीट रुजत नाहीत.

- » **भाषिक आणि सांस्कृतिक तफावत:** अनेक आर्थिक संकल्पना तांत्रिक आणि गुंतागुंतीच्या स्वरूपाच्या असल्याने त्या विद्यार्थ्यांच्या मातृभाषेत उपलब्ध नसतात. सांस्कृतिक दृष्टिकोन वेगळा असल्याने उदाहरणे आणि शिकवण्याची पद्धत विद्यार्थ्यांच्या जीवनाशी जुळत नाही. परिणामी आर्थिक ज्ञानाचे स्पष्टीकरण, समज आणि व्यवहारिक उपयोगात मर्यादा निर्माण होतात.
- » **गरीबी आणि आर्थिक दबाव :** अनेक आदिवासी कुटुंबांची आर्थिक परिस्थिती अत्यंत कमकुवत असल्याने विद्यार्थी लवकर रोजगाराकडे वळतात किंवा शिक्षणात सातत्य राखू शकत नाहीत. आर्थिक ताणामुळे बचत, गुंतवणूक किंवा नियोजन यांसारख्या कौशल्यांचा सराव करण्याची संधीही मर्यादित होते. त्यामुळे आर्थिक साक्षरता प्रभावीपणे विकसित होत नाही.
- » **अभ्यासक्रमातील मर्यादा आणि अपुरे स्रोत:** अनेक वेळा आर्थिक साक्षरतेसाठी अभ्यासक्रमात पुरेसा वेळ किंवा स्थान दिले जात नाही. स्थानिक संदर्भानुसार तयार केलेली शैक्षणिक सामग्री उपलब्ध नसल्यामुळे संकल्पना विद्यार्थ्यांच्या दैनंदिन जीवनाशी जोडल्या जात नाहीत. प्रात्यक्षिक उपक्रमांच्या अभावामुळे शिक्षण केवळ सैद्धांतिक पातळीवर राहते.
- » **पालकांच्या सहभागाचा अभाव :** आदिवासी क्षेत्रातील अनेक पालकांना आर्थिक संकल्पनांची माहिती नसल्याने ते आपल्या मुलांना आर्थिक शिक्षणात मार्गदर्शन करू शकत नाहीत. शिक्षणाबाबत जागरूकता कमी असल्याने विद्यार्थ्यांना घरातील प्रोत्साहन मिळत नाही. पालकांचा सहभाग कमी असल्यास आर्थिक साक्षरतेची अंमलबजावणी शालेय मर्यादेतच अडकून राहते.

५. आर्थिक साक्षरता सुधारण्यासाठी उपाययोजना

आदिवासी विद्यार्थ्यांमध्ये आर्थिक साक्षरता वाढविण्यासाठी शैक्षणिक, तांत्रिक आणि सामाजिक स्तरांवर समन्वित प्रयत्नांची गरज आहे. NEP 2020 च्या चौकटीत कौशल्याधारित शिक्षण, डिजिटल सक्षमता आणि समावेशक शैक्षणिक धोरणांना महत्त्व दिले आहे. तथापि, आर्थिक साक्षरतेच्या प्रभावी अंमलबजावणीसाठी स्थानिक संदर्भात अध्यापन सामग्री तयार करणे, शिक्षकांचे विशेष प्रशिक्षण, समुदाय सहभाग, डिजिटल सुविधा आणि प्रात्यक्षिक शिक्षण पद्धतींचा वापर आवश्यक ठरतो. या उपाययोजनांद्वारे आदिवासी विद्यार्थ्यांची आर्थिक समज वाढून त्यांची सामाजिक-आर्थिक प्रगती अधिक परिणामकारक होऊ शकते.

- » **स्थानिक संदर्भावर आधारित अभ्यासक्रम विकसित करणे :** आर्थिक संकल्पना आदिवासी विद्यार्थ्यांच्या दैनंदिन जीवनाशी संबंधित उदाहरणांद्वारे शिकविल्यास समज अधिक सुलभ होते. स्थानिक व्यवसाय, वनउत्पादने,

पारंपरिक आर्थिक पद्धती आणि कुटुंबीय व्यवहार यांवर आधारित सामग्री तयार केल्यास विद्यार्थ्यांना आर्थिक संकल्पना वास्तवाशी जोडता येतात. स्थानिक भाषेत उपलब्ध केलेल्या मॉड्यूलसमुळे शिकण्याची गुणवत्ता वाढते.

- » **शिक्षकांना विशेष प्रशिक्षण उपलब्ध करणे:** आर्थिक साक्षरता प्रभावी करण्यासाठी शिक्षकांना वित्तीय संकल्पना, डिजिटल व्यवहार आणि प्रात्यक्षिक अध्यापन पद्धतींचे प्रशिक्षण दिले पाहिजे. शिक्षक सक्षम असल्यास विद्यार्थ्यांचे मार्गदर्शन अधिक प्रभावी होते. नियमित कार्यशाळा, ऑनलाइन प्रशिक्षण आणि अध्ययन सामग्री उपलब्ध करून शिक्षकांची कौशल्यवृद्धी करता येते, ज्यामुळे आर्थिक साक्षरतेचे शिक्षण अधिक गुणवत्तापूर्ण बनते.
- » **डिजिटल साधनांची उपलब्धता वाढविणे:** आयसीटी लॅब, इंटरनेट कनेक्टिव्हिटी, शैक्षणिक टॅब्लेट्स आणि वित्तीय साक्षरतेवरील डिजिटल मॉड्यूलस उपलब्ध करून देणे अत्यावश्यक आहे. व्हिडिओ, निमेशन, सिम्युलेशन आणि डिजिटल पेमेंट प्रात्यक्षिकांद्वारे शिकविल्यास विद्यार्थ्यांची समज अधिक दृढ होते. डिजिटल साधनांमुळे विद्यार्थ्यांना आधुनिक आर्थिक तंत्रज्ञानाशी परिचित होण्याची संधी मिळते.
- » **समुदाय आणि पालकांचा सहभाग वाढविणे:** पालक व समुदायातील सदस्यांना आर्थिक प्रक्रियेची समज देण्यासाठी कार्यशाळा, जनजागृती मोहीमा आणि संवादी कार्यक्रम आयोजित करणे आवश्यक आहे. पालक आर्थिक संकल्पना समजून घेतल्यास ते आपल्या मुलांना प्रोत्साहित करू शकतात. समुदाय सहभाग वाढल्यास आर्थिक शिक्षणासाठी अनुकूल वातावरण निर्माण होते आणि विद्यार्थ्यांना घरीही मार्गदर्शन मिळते.
- » **प्रात्यक्षिकाधारित शिक्षण पद्धतींचा वापर :** विद्यार्थी बँक, बजेट तयार करणे, बाजारभेट, डिजिटल पेमेंट सराव, बचत प्रकल्प आणि समूह उपक्रम यांसारख्या प्रात्यक्षिक पद्धतींमुळे आर्थिक संकल्पना विद्यार्थ्यांना प्रत्यक्ष अनुभवातून शिकता येतात. अशा क्रियाकलापांमुळे आर्थिक निर्णयक्षमता, आत्मविश्वास आणि व्यवहारिक कौशल्ये विकसित होतात. ही पद्धत सैद्धांतिक ज्ञानाला वास्तवाशी जोडते.
- » **शिष्यवृत्ती आणि शैक्षणिक समर्थन प्रणाली:** आर्थिक परिस्थिती कमजोर असल्यामुळे अनेक विद्यार्थी शिक्षणात सातत्य राखू शकत नाहीत. शिष्यवृत्ती, आर्थिक मदत, ब्रिज कोर्सेस, मार्गदर्शन केंद्रे आणि शैक्षणिक संसाधनांची उपलब्धता वाढविणे प्रभावी ठरते. या समर्थन प्रणालीमुळे विद्यार्थ्यांवरील आर्थिक ताण कमी होतो आणि ते आर्थिक साक्षरतेवर अधिक लक्ष केंद्रित करू शकतात.

६. निष्कर्ष

NEP 2020 ने भारतीय शिक्षण व्यवस्थेत कौशल्याधारित, सर्वसमावेशक, लवचिक आणि विद्यार्थीकेंद्री दृष्टीकोन आणला आहे. आर्थिक साक्षरता हा या धोरणाचा एक महत्त्वाचा घटक असून आदिवासी विद्यार्थ्यांसाठी तो सामाजिक-आर्थिक परिवर्तनाचे शक्तिशाली साधन ठरू शकतो. आर्थिक शिक्षणामुळे विद्यार्थ्यांची निर्णय क्षमता वाढते, रोजगार आणि उद्योजकतेच्या संधी विस्तारतात, तसेच आर्थिक सुरक्षितता आणि स्थैर्य मिळते.

तथापि प्रत्यक्ष अंमलबजावणीत डिजिटल दरी, शिक्षक प्रशिक्षणाची कमतरता, सांस्कृतिक तफावत, गरीबी आणि कुटुंबीय अडथळे ही प्रमुख आव्हाने आहेत. या सर्व आव्हानांवर मात करण्यासाठी स्थानिक संदर्भात आधारित अभ्यासक्रम, खडबड सुविधा, प्रात्यक्षिक उपक्रम, समुदाय सहभाग आणि शिक्षकांची क्षमता वाढविणे अत्यावश्यक आहे.

या सर्व प्रयत्नांमुळे NEP 2020 च्या माध्यमातून आदिवासी विद्यार्थ्यांची आर्थिक साक्षरता केवळ वाढणार नाही, तर त्यांच्या आर्थिक स्वायत्ततेकडे, समाजातील सहभागाकडे आणि शाश्वत विकासाकडे

मोठे पाऊल पडेल.

संदर्भ

१. कोल्हे, एस. टी. (२०१८). आर्थिक साक्षरता: संकल्पना आणि व्यवहार. पुणे: डायमंड पब्लिकेशन.
२. देशमुख, पी. आर. (२०१६). भारतीय अर्थव्यवस्था आणि सामाजिक विकास. मुंबई: श्रेयस पब्लिकेशन.
३. पाटील, वि. का. (२०१९). आदिवासी समाज : इतिहास, संस्कृती आणि विकास. पुणे: विशाल पब्लिकेशन.
४. गायकवाड, एस. जी. (२०१७). शैक्षणिक परिवर्तन आणि नवी शिक्षणनीती. नागपूर: संदीप पब्लिकेशन.
५. पवार, र. म. (२०२०). ग्रामीण विकास आणि आर्थिक सक्षमीकरण. मुंबई: फडके प्रकाशन.
६. कदम, श. प्र. (२०१५). शिक्षणशास्त्र : तत्त्वे आणि व्यवहार. पुणे: नित्यनूतन प्रकाशन.
७. खरात, एच. पी. (२०२१). डिजिटल भारत आणि आर्थिक व्यवहार. औरंगाबाद : उत्सव पब्लिकेशन.
८. शिंदे, जी. आर. (२०१८). आदिवासी शिक्षण: समस्या आणि उपाय. नाशिक: गुरू प्रकाशन.

राष्ट्रीय शैक्षणिक धोरण २०२० ची प्रमुख धोरणे आणि दिशा

श्री. प्रशांत बळीराम लवंगे
संशोधक, अनुदानित आदिवासी माध्यमिक
आश्रमशाळा खडकी बु ॥
तालुका - चाळीसगाव, जिल्हा - जळगाव

प्रा.डॉ.पंकजकुमार शांताराम नन्नवरे
मार्गदर्शक, विभाग प्रमुख (शिक्षणशास्त्र)
बी.पी.आर्ट्स, एस.एम.ए.सायन्स, के.के.सी. कॉमर्स कॉलेज, चाळीसगाव

डॉ. सुनिता नेमाडे
सह - मार्गदर्शक

सारांश -

नवीन शैक्षणिक धोरणाचा मसुदा तयार करण्यासाठी केंद्र सरकारच्या मनुष्यबळ विकास मंत्रालयाने २४ जून २०१७ रोजी प्रसिद्ध अनुशास्त्रज्ञ डॉ. कस्तुरी रंगन यांच्या अध्यक्षतेखाली १२ सदस्यांची समिती नेमली होती. या समितीत वसुधा कामत, मंजुळा भार्गव, राम शंकर कुरील, टी. व्ही. कातीमणी, कृष्ण मोहन त्रिपाठी, माझा असिफ, एम. के. श्रीधर, शकीलाटी श्यामसु, मंजूर भार्गव, के. रामचंद्रन अनुराग, बेहर लीना चंद्रन वाडिया हे सदस्य होते. समितीने वेगवेगळ्या घटकांकडून आलेल्या सूचनांनुसार अहवाल सादर केला. हा अहवाल प्रसिद्ध करून त्यावर सूचना मागविण्यात आल्या. यातील मसुद्यात केंद्रीय मंत्रिमंडळाने २९ जुलै २०२० रोजी मंजुरी दिली. राष्ट्रीय शैक्षणिक धोरण २०२० सर्वांना उच्च दर्जाचे शिक्षण प्रदान करून राष्ट्राला सातत्याने न्याय व चैतन्यमय ज्ञानी समाजामध्ये परावर्तित करण्याचा थेट योगदान देते. राष्ट्रीय शैक्षणिक धोरण २०२० मधील महत्त्वपूर्ण बाबी शालेय शिक्षणामध्ये प्रारंभिक बाल्यावस्थेतील शिक्षण पायाभूत साक्षरता, अंक ज्ञान, अभ्यासक्रम व अध्यापन शास्त्र, वैश्विक प्रवेश, न्याय व सर्व समावेशक शिक्षण, शिक्षक, शालेय अनुशासन, शालेय विनिमय या मुद्द्यांचा समावेश होतो. उच्च शिक्षणात नवीन संरचना, उदारमतवादी शिक्षण, अनुशासन विनिमय यांचा समावेश होतो. शिक्षक शिक्षणामध्ये चार वर्षांचा 'बॅचलर ऑफ एज्युकेशन' हा अभ्यासक्रम निश्चित करण्यात आलेला आहे. पेशाविषयक शिक्षणामध्ये व्यावसायिक शिक्षण व उच्च शिक्षणाचा विभाज्य घटक म्हणून उपयोग करण्यात आलेला आहे.

प्रास्ताविक -

नवीन शैक्षणिक धोरण हे भारतात अमुलाग्र बदल घडविणारे धोरण ठरणार आहे. या धोरणाचे मुख्य धोरणे व दिशा पुढील प्रमाणे आहेत :

१. नवीन संरचना -

राष्ट्रीय शैक्षणिक धोरण २०२० मध्ये ५+३+३+४ हा आकृतीबंध ठरविण्यात आला आहे. यात पायाभूत टप्पा पाच वर्षे, तीन वर्षे बालवाडी व दोन वर्षांचे प्राथमिक शिक्षण. सदर धोरण प्रारंभिक वर्षांच्या महत्त्वावर भर देते. सन २०२५ पर्यंत तीन ते सहा वयोगटातील सर्व मुलांना प्रारंभिक दर्जेदार निगा व शिक्षण दिले जात असल्याची दक्षता

घेणे हे या धोरणाचे उद्दिष्ट आहे. याकरता गुंतवणुकीत लाक्षणिक वाढ करून नवनवीन उपक्रम राबवण्याचा या धोरणाच्या उद्दिष्टात समावेश आहे. पूर्व तयारीचा टप्पा तीन वर्षे तिसरी ते पाचवी यामध्ये प्रारंभिक भाषा व गणित याकडे विशेष लक्ष पुरवले जाईल. सन २०२५ पर्यंत इयत्ता पाचवी पुढील इयत्तेतील प्रत्येक विद्यार्थ्यास पायाभूत साक्षरता व अंक ज्ञान आत्मसात होत असल्याचे दक्षता घेणे, मध्यम टप्पा तीन वर्षे याचा सहावी ते आठवी व माध्यमिक टप्पा चार वर्षे यात नववी ते बारावी नंतर उच्च शिक्षणात अनेक बदल अपेक्षित आहेत. बारावीनंतर चार वर्षांचा अभ्यासक्रम असेल. यात एक वर्षांचा डिप्लोमा, दोन वर्षांची पदवी, तीन वर्षात पदवीत्तर पदवी व चौथ्या वर्षात बीएड अभ्यासक्रम पूर्ण करता येईल. भविष्यवेधी शिक्षण असेल. यात विद्यार्थ्यांना केवळ एका शाखेचे शिक्षण न देता विज्ञान, वाणिज्य, कला असे विविध विषय निवडण्याची मुभा असेल, विद्यार्थ्यांनी मध्येच शिक्षण सोडले तर त्यांना प्रमाणपत्र किंवा डिप्लोमा घेऊन बाहेर पडण्याचा पर्याय मिळेल.

२. भाषा -

राष्ट्रीय शैक्षणिक धोरण २०२० मध्ये बालकाला मातृभाषेतून शिक्षण देण्याची तरतूद करण्यात आली आहे. त्याचबरोबर स्थानिक भाषांना प्राधान्य देण्यात आले. विद्यार्थी इतर भाषांपेक्षा मातृभाषेतून लवकर व सहज शिकतात, या धोरणात त्याच गोष्टीवर भर देण्यात आला. या धोरणात बहुभाषिकतेवर भर देण्यात आला आहे. ज्यामध्ये विद्यार्थ्यांना तीन भाषा शिकण्याची शिफारस केली आहे या तीन भाषांमध्ये किमान दोन भारतीय भाषा जसे मातृभाषा, स्थानिक भाषा आणि इतर भारतीय भाषा आणि इंग्रजी यांचा समावेश असावा. शिक्षणाचे माध्यम मातृभाषा आणि स्थानिक भाषा असावी तसेच पहिली ते पाचवी पर्यंतच्या मराठी इंग्रजी माध्यमाच्या शाळांमध्ये हिंदी तिसरी भाषा अनिवार्य करण्यात आली आहे.

३. शिक्षण -

राष्ट्रीय शैक्षणिक धोरण २०२० मध्ये काय शिकायचे यासोबत कसे शिकायचे यावर भर देण्यात आलाय व्यावसायिक शिक्षणावर जास्त भर या धोरणात देण्यात आला आहे. उच्च शिक्षणात व्यावसायिक शिक्षणावर विभाज्य घटक म्हणून ठरवलेला आहे या धोरणात प्रवेश

क्षमता गुणवत्ता परवडणारी क्षमताने जबाबदारी यावर भर देण्यात आला आहे.

४. शिक्षक -

राष्ट्रीय शैक्षणिक धोरण २०२० मध्ये शिक्षक अधिक सक्षम व प्रशिक्षित करण्यावर भर देण्यात आला आहे. शिक्षक हा फक्त शिकवण्याच्या भूमिकेत नाही तर तो मार्गदर्शकाच्या भूमिकेत असावा यावर भर देण्यात आला या धोरणाची शिक्षक प्रशिक्षण कार्यक्रमाने मान्यता प्रक्रियेचे मानकीकरण करण्याचा प्रयत्न करते जेणेकरून सर्व शिक्षक त्यांच्या प्रशिक्षणात विशिष्ट पातळीची क्षमता आणि गुणवत्ता पूर्ण करतील. विद्यार्थी केंद्रित अध्यापन शिक्षकांना त्यांचे लक्ष विद्यार्थी केंद्रित अध्यापनाकडे वळविण्यास प्रेरित करतील शिक्षक भरतीचा गुणवत्ता कार्यकाळ सेवाशर्ती सक्षमीकरण हे असायला हवे. या धोरणात शिक्षक व मुख्याध्यापक यांच्या सतत व्यावसायिक विकासावर आणि गतिशीलतेवर भर दिला जाईल.

५. तंत्रज्ञान -

राष्ट्रीय शैक्षणिक धोरण २०२० मध्ये तंत्रज्ञानावर जास्त भर देण्यात आला आहे. वर्गातील शिक्षण प्रक्रिया सुधारण्यासाठी शिक्षकांचा व्यावसायिक विकास करण्यासाठी, वंचित गटांना मिळणाऱ्या शिक्षणाच्या संधी वाढवण्यासाठी आणि शैक्षणिक नियोजन प्रशासन व व्यवस्थापन सूत्रबद्ध करण्यासाठी शिक्षणाच्या सर्व स्तरावर योग्य पद्धतीने तंत्रज्ञान समाविष्ट करणे हे या धोरणाचे वैशिष्ट्य आहे. ऑनलाइन शिक्षण वर्चुअल लॅब आणि इतर डिजिटल साधनांचा वापर वाढेल. त्यामुळे विद्यार्थ्यांना अधिक सुलभतेने शिक्षण मिळेल.

६. उच्च शिक्षण -

राष्ट्रीय शैक्षणिक धोरण २०२० मध्ये उच्च शिक्षणात अनेक सुधारणा करण्यात आल्या. संशोधनाला प्रोत्साहन, आंतरराष्ट्रीय शिक्षण संस्थांचे संयोग यावर भर देण्यात आला आहे. उच्च शिक्षणात नवीन संरचना उदारमतवादी, शिक्षण अनुशासन व विनिमय या मुद्द्यांचा समावेश करण्यात आला आहे.

७. मूल्यांकन पद्धती -

राष्ट्रीय शैक्षणिक धोरण २०२० मध्ये मूल्यांकनासाठी सतत व समग्र दृष्टिकोन वापरला जाईल. फक्त परीक्षांच्या आधारावरच नाही तर कौशल्य आणि क्षमता यांचाही विचार केला जाईल. या धोरणात अंतर्गत परीक्षा पद्धतीत मोठे बदल करण्यात आले आहेत. ज्यात घोळपट्टीला महत्त्व न देता संकल्पना समजून घेण्यावरून उच्चस्तरीय कौशल्यावर लक्ष केंद्रित केले जाईल. इयत्ता तिसरी, पाचवी, आठवीमध्ये विद्यार्थ्यांच्या वर्गाचे मूल्यांकन केले जाईल. इयत्ता दहावी आणि बारावीच्या बोर्ड परीक्षा अधिक लवचिक बनवल्या जातील. यात बहुपर्यायी प्रश्न आणि वस्तुनिष्ठ प्रश्नांचा समावेश असेल.

८. शिक्षणाचे सार्वत्रिकरण -

राष्ट्रीय शैक्षणिक धोरण २०२० मध्ये सर्वांना समान संधी देण्यात आलेल्या आहेत. या धोरणात शिक्षणाच्या सार्वत्रिकरणावर भर देण्यात आला आहे व त्यात स्पष्टता व्यापकता देखील आहे. सर्वांना उच्च शिक्षण देऊन भारताचा कायापालट करण्यासाठी थेट योगदान देणारी भारतीय नियतिमत्ता रुजलेली शैक्षणिक प्रणाली तयार करणे या धोरणाचे

ध्येय आहे.

९. उदारमतवादी धोरण -

विज्ञान, कला, मानवतावाद, गणित, व्यावसायिक क्षेत्रांचा एकात्मिक व सखोल अनुभव मिळवण्यासाठी पदवी पूर्ण स्तरावरील व्यापक स्वरूपाचे उदारमतवादी कलाशिक्षण अमलांत आणण्यात येईल. यामध्ये कल्पनाविलास व लवचिक अभ्यासक्रमाची रचना, अभ्यासाचे कल्पक संयोजन, व्यावसायिक शिक्षणाचे एकीकरण, शिक्षण घेताना कोणत्याही क्षणी शिक्षण थांबता येईल तसेच इच्छा झाल्यास पुन्हा जेथून शिक्षण थांबले आहे तेथून पुढील शिक्षण पुन्हा सुरु करण्याची मिभा असेल.

१०. अनुशासन -

संस्थांची अनुशासन शैक्षणिक प्रशासकीय व आर्थिक स्वायत्तेवर असेल. प्रत्येक उच्च शिक्षण संस्था एका स्वतंत्र मंडळाकडून प्रशासित असतील.

११. विनिमय -

आर्थिक विश्वसनीयता साध्य करण्यासाठी संस्थांचे विनिमयन सुटसुटीत परंतु शिस्तबद्ध पद्धतीचे असेल आणि स्वारस्यसंगर्ष टाळण्याच्या हेतूने तसेच जनहितार्थाच्या उद्देशाने करायचे शाळांचे प्रमाणित उभारणी, वित्त पुरवठा, प्रमाणन (एक्रेडिटेशन) व विनिमय स्वातंत्र्य सामित्यांकडून करण्यात येईल.

१२. देशाविषयी शिक्षण -

सर्वच प्रकारचे पेशा विषयक व्यावसायिक शिक्षण उच्च शिक्षण प्रणालीचा विभाज्य भाग स्वातंत्र्य तांत्रिक विद्यापीठ आरोग्य शास्त्र विद्यापीठे विविध व कृषी विद्यापीठात किंवा क्षेत्रातील किंवा तत्सामीटर क्षेत्रातील संस्था बंद करण्यात येते.

१३. व्यावसायिक शिक्षण

व्यावसायिक शिक्षण सर्व प्रकारच्या शिक्षणाचा अविभाज्य घटक असेल. सन २०२५ पर्यंत सर्व शिकणाऱ्या विद्यार्थ्यांपैकी किमान ५० टक्के विद्यार्थ्यांना व्यावसायिक शिक्षणाचा लाभ मिळावा हा या धोरणाचे उद्दिष्ट आहे.

१४. नॅशनल रिसर्च फाउंडेशन -

संपूर्ण देशभर संशोधन व नवकल्पना या गोष्टींचा प्रसार वेगाने व्हावा या हेतूने नवीन संस्थेची स्थापना करण्यात येईल.

१५. प्रौढ शिक्षण -

युवकांमध्ये व प्रौढांमध्ये शंभर टक्के साक्षरता साध्य करणे हे या धोरणाचे उद्दिष्ट आहे.

१६. शिक्षणासाठी वित्त पुरवठा -

सार्वजनिक शिक्षणाचा विस्तार व पुनर्जीवन करण्यासाठी मोठ्या प्रमाणावर सार्वजनिक क्षेत्रातून गुंतवणूक करण्यात येईल.

राष्ट्रीय शैक्षणिक धोरण NEP २०२० च्या मुख्य दिशा

१. शिक्षणाचे लोकशाहीकरण -

शिक्षण हे तळागाळातील सर्वांपर्यंत पोहोचविणे ही या धोरणाची मुख्य दिशा आहे. आजही जर तुम्ही बघितलं तर तांडा, शेती, डोंगर, दर्यात राहणाऱ्या लोकांपर्यंत शिक्षण हे पोचलेलं नाही. राष्ट्रीय शैक्षणिक धोरण २०२० चे मुख्य उद्देश्य तोच आहे की या सर्व लोकांपर्यंत शिक्षण

पोहोचवणे म्हणजे शिक्षणाचे लोकशाहीकरण करणे होय.

२. लवचिक अभ्यासक्रम -

विद्यार्थ्यांच्या गरजांनुसार अभ्यासक्रमात बदल करण्याची सोय पारंपरिक शिक्षण पद्धतीत चकोरीबद्ध शिक्षण त्यात कला, वाणिज्य आणि विज्ञान या तीन शाखा ठरलेला होता परंतु नवीन शैक्षणिक धोरणात विद्यार्थ्यांना लवचिक अभ्यासक्रम ठेवून त्यांच्या आवडीनुसार त्याला अभ्यासक्रम निवडता येणार आहे.

३. सर्जनशील व सर्जनशील व गंभीर विचार -

विद्यार्थ्यांमध्ये नवनिर्मितीची क्षमता विकसित करणे. विद्यार्थी जर स्वतः नवनिर्मित विचार क्षमता निर्माण करत असेल तर त्याच्यातून सर्जनशील विचारांची निर्मिती होते व हेच राष्ट्र घडवण्यासाठी महत्त्वपूर्ण बाब आहे आणि म्हणून विद्यार्थ्यांमध्ये सर्जनशील विचार व गंभीर विचार रुजवणे ही या शैक्षणिक धोरणाची मुख्य दिशा आहे.

संशोधनाची गरज -

भारत स्वतंत्र झाल्यावर भारतामध्ये विविध असे शैक्षणिक धोरण आखण्यात आले. भारतामध्ये शिक्षणाचा विकास व्हावा, शिक्षणाचे सार्वत्रिकरण व्हावे, सर्वांना शिक्षण मिळावे यासाठी विविध आयोगाची स्थापना करण्यात आली. कोठारी कमिशन १९८४ मध्ये सुद्धा विविध शैक्षणिक धोरण आखण्यात आली मात्र आता १९८६ च्या शैक्षणिक धोरणामध्ये अमुलाग्र असा बदल करून राष्ट्रीय शैक्षणिक धोरण २०२० स्थापन करण्यात आले आहे. सदरील धोरणामध्ये अमुलाग्र असा बदल करून नवीन असे धोरण आखण्यात आलेले आहे. एवढी शैक्षणिक धोरणे असताना सुद्धा नवीन शैक्षणिक धोरण स्थापन करण्याची काय गरज आहे ? याच्यातून काय साध्य होणार आहे ? हा अभ्यास करण्यासाठी सदरील संशोधनाची गरज आहे.

संशोधनाचे महत्त्व -

सदरील संशोधनामध्ये छद्म २०२० ची प्रमुख उद्दिष्टे त्यांची दिशा यांचा उहापोह करण्यात आलेला आहे सदरील संशोधनामध्ये या नवीन शैक्षणिक धोरणामध्ये जी नवीन नवीन ध्येय ठरवण्यात आली धोरण ठरवण्यात आली याच्यावर चर्चा करण्यात आलेली आहे. धोरणे व दिशा समजून घेण्यासाठी सदर संशोधन हे महत्त्वपूर्ण आहे.

संशोधनाची उद्दिष्टे -

- » राष्ट्रीय शैक्षणिक धोरण २०२० ची प्रमुख धोरणांचा अभ्यास करणे.
- » राष्ट्रीय शैक्षणिक धोरण २०२० च्या प्रमुख दिशांचा अभ्यास करणे.

संशोधनाची व्याप्ती -

सदरील संशोधन हे चाळीसगाव तालुकात व्यापलेले आहे.

संशोधनाची मर्यादा -

सदरील संशोधन हे चाळीसगाव तालुक्यातील अनुदानित आदिवासी आश्रम शाळा खडकी बुद्रुक, तालुका - चाळीसगाव, जिल्हा - जळगाव पुरते मर्यादित आहे.

जनसंख्या -

सदरील संशोधनाची जनसंख्या ही चाळीसगाव तालुक्यातील सर्व शिक्षक ही जनसंख्या आहे

न्यादर्श -

सदरील संशोधनासाठी संशोधकांनी न्यादर्श म्हणून १५ शिक्षकांची निवड केली आहे.

संशोधन पद्धती -

सदर संशोधनासाठी संशोधकांनी सर्वेक्षण संशोधन पद्धतीचा वापर केलेला आहे.

संशोधनाची साधने -

सदरील संशोधनासाठी संशोधकाने संशोधन साधन म्हणून चाचणीचा वापर केलेला आहे.

सांख्यिकीय विश्लेषण -

मुद्दे	शेकडेवारी
धोरणे	७०%
दिशा	८०%

संशोधनाचे निष्कर्ष -

- » राष्ट्रीय शैक्षणिक धोरण २०२० या शैक्षणिक धोरणाची ७० टक्के शिक्षकांना माहिती आहे.
- » राष्ट्रीय शैक्षणिक धोरण २०२० या शैक्षणिक धोरणाच्या दिशांची ८० टक्के शिक्षकांना माहिती आहे.

शिफारशी -

- » शासनाने सदर संशोधनाच्या प्रती प्रत्येक शाळेवर वाटाव्यात.
- » सदरील संशोधनाच्या प्रतींचे वाचन व माहिती प्रशिक्षणातून शिक्षकांना देण्यात यावी.
- » सदरील संशोधनाच्या सदरील शैक्षणिक धोरणाच्या प्रती मुख्याध्यापकांना शाळांवर वाटप करून पाठवण्यात याव्यात.
- » सदरील संशोधनाची माहिती वृत्तपत्रांमधून देण्यात यावी.

सारांश -

थोडक्यात २०२० चे उद्देश्य भारताचे शिक्षण प्रणाली अधिक व्यापक, आधुनिक कौशल्य आधारित आणि जागतिक दर्जाचे बनवणे असा आहे.

संदर्भ -

१. अन्नदाते एस. (२०२३). अध्यापन व संशोधन अभियोग्यता संपूर्ण
२. मार्गदर्शन.पुणे : के. सागर पब्लिकेशन्स.
३. शिरगावे डी. (२०२३). सेट / नेट शिक्षणशास्त्र. पुणे : निराली प्रकाशन.
४. <http://www.google.com/search>.
५. [http://www.education.gov.in/sites/upload\\$files](http://www.education.gov.in/sites/upload$files).

सामाजिक सहभागाचा शैक्षणिक गुणवत्तेवरील प्रभाव

सौ. माधवी विशाल चिंबळकर

जिल्हा परिषद प्राथमिक शाळा, कातवडी, तालुका मुळशी, जिल्हा पुणे

प्रा. डॉ. रंजना राजेश सोनवणे

प्राध्यापिका, के.सी.ई. सोसायटीचे शिक्षणशास्त्र आणि शारीरिक शिक्षणशास्त्र महाविद्यालय, जळगाव

प्रस्तावना :-

प्राथमिक शिक्षण हा विद्यार्थ्यांच्या शैक्षणिक आणि सामाजिक विकासाचा आधार आहे. सामाजिक सहभाग हा प्राथमिक शिक्षणाचा एक महत्त्वाचा घटक आहे, जो विद्यार्थ्यांना समाजाशी जोडण्यास आणि त्यांच्या शिक्षणाचा व्यावहारिक अनुभव घेण्यास मदत करतो. यामुळे विद्यार्थ्यांना समाजातील समस्यांची जाणीव होते आणि त्यांचे समाधान करण्यासाठी प्रेरित केले जाते.

शिक्षणावर सामाजिक सहभागाचा प्रभाव पडत असतो, त्यामुळे विद्यार्थ्यांची शाळेतील उपस्थिती, गुणवत्ता आणि शिकण्याची आवड, नाविन्य वाढते. विद्यार्थ्यांमध्ये सामाजिक - भावनिक कौशल्ये विकसित होतात, लोकशाही मूल्यांची रुजवणूक होते. शालेय अभ्यासक्रम हा समाजाच्या गरजांनुसार तयार करण्यात आलेला असतो. म्हणूनच शिक्षणातील सामाजिक सहभागामुळे एक सशक्त, न्यायपूर्ण आणि एकात्मिक समाज निर्माण होतो.

शिक्षण हे केवळ पुस्तकी ज्ञानापुरते मर्यादित नसून ते समाजाच्या जडणघडणीचा पाया आहे. शिक्षणाला सामाजिक सहभागाची जोड मिळाल्यास ते अधिक प्रभावी आणि परिवर्तन घडविणारे ठरते. शाळा, कुटुंब आणि समाज यांच्या एकत्रित प्रयत्नांतूनच खऱ्या अर्थाने विद्यार्थी आणि समाजाचा सर्वांगीण विकास होतो.

थोडक्यात, शिक्षण आणि सामाजिक सहभाग या एकाच नाण्याच्या दोन बाजू आहेत. सामाजिक सहभाग शिक्षणाला केवळ माहिती देण्याऐवजी, ते एक अर्थपूर्ण आणि परिवर्तन घडविणारे माध्यम बनवतो. यामुळे विद्यार्थी केवळ शिकत नाहीत, तर ते समाजाचे सक्रिय, जबाबदार आणि सुजाण नागरिक बनतात. म्हणूनच, एक सशक्त, प्रगतीशील आणि समताधिष्ठित समाज निर्माण करण्यासाठी शिक्षणात सामाजिक सहभागाला अनन्यसाधारण महत्त्व आहे.

शिक्षणातील सामाजिक सहभाग :-

शिक्षणातील सामाजिक सहभाग म्हणजे शाळा, विद्यार्थी, शिक्षक, पालक आणि समुदाय यांच्यात एक मजबूत नाते निर्माण करणे, या सर्वांना शिक्षणाच्या प्रक्रियेत सक्रियपणे जोडणे होय. यात सामाजिक न्याय, समानता, सर्वसमावेशकता यांना प्रोत्साहन देणे, विद्यार्थ्यांमध्ये

सामाजिक जबाबदारीची जाणीव करणे. समाजाच्या गरजा आणि शिक्षणाची उद्दिष्टे यांच्यात समन्वय साधणे या सर्व बाबींचा समावेश होतो. त्यामुळे विद्यार्थ्यांचा सर्वांगीण विकास होतो आणि पर्यायाने देशाच्या विकासाला हातभार लागतो.

शिक्षणातील सामाजिक सहभागाचे पैलू :

१. **शाळा-समुदाय जोडणी :** शाळा आणि समाजातील अंतर कमी करणे, जेणेकरून शिक्षण हे केवळ वर्गापुरते मर्यादित न राहता समाजाशी जोडले जाईल.
२. **सर्वसमावेशकता :** सर्व सामाजिक-आर्थिक पार्श्वभूमीच्या, विशेष गरजा असलेल्या आणि दुर्बल घटकांना शिक्षणाच्या समान संधी उपलब्ध करून देणे.
३. **पालकांचा सहभाग :** पालकांना शाळेच्या निर्णय प्रक्रियेत आणि विद्यार्थ्यांच्या शिकण्यात सक्रियपणे सहभागी करून घेणे.
४. **सामाजिक न्याय आणि समानता :** शिक्षणातून सामाजिक न्याय प्रस्थापित करणे, ज्यामुळे संपत्ती, लिंग किंवा वंश यावर आधारित भेदभावाला फाटा मिळेल.
५. **नागरिक सहभाग :** विद्यार्थ्यांना समाजातील समस्या समजून घेऊन त्यात सकारात्मक योगदान देण्यासाठी सक्षम बनवणे.
६. **सामुदायिक संसाधनांचा वापर :** समुदायातील कौशल्ये, ज्ञान आणि संसाधने शिक्षणासाठी वापरणे.

जसे की - प्रौढ शिक्षण, व्यावसायिक प्रशिक्षण इत्यादि.

शिक्षणातील सामाजिक सहभागाचे महत्त्व :

- » शैक्षणिक गुणवत्ता सुधारते.
- » विद्यार्थ्यांमध्ये नेतृत्व आणि सहकार्याची भावना वाढते.
- » सामाजिक एकता आणि सामंजस्य वाढते.
- » विद्यार्थ्यांचा आत्मविश्वास आणि प्रेरणा वाढते.

थोडक्यात, शिक्षणातील सामाजिक सहभाग म्हणजे शिक्षण प्रक्रिया अधिक व्यापक, न्यायपूर्ण आणि समाजाभिमुख बनवणे, जेणेकरून ते समाजाच्या आणि विद्यार्थ्यांच्या सर्वांगीण विकासाचे एक प्रभावी साधन बनेल.

शिक्षणातील सामाजिक सहभागाचे फायदे :-

१. शैक्षणिक गुणवत्तेत वाढ :-

- » विद्यार्थ्यांची उपस्थिती आणि गळती कमी :-
जेव्हा पालक आणि समाजातील सदस्य शाळेच्या कार्यात सहभागी होतात, तेव्हा विद्यार्थ्यांची उपस्थिती वाढते आणि गळतीचे प्रमाण कमी होते. शाळांची देखभाल सुधारते.
- » शिकण्याचे सकारात्मक वातावरण : सामाजिक सहभागामुळे सकारात्मक वर्तन आणि आंतरवैयक्तिक कौशल्ये विकसित होतात, ज्यामुळे शिकण्यासाठी अनुकूल वातावरण तयार होते.

२. सामाजिक आणि भावनिक विकास :

- » कौशल्य विकास : शिक्षक, मित्र आणि कुटुंबासोबत च्या परस्परसंवादातून विद्यार्थ्यांची संवाद कौशल्ये, इतरांबद्दल आदर आणि मैत्रीची भावना विकसित होते.
- » सामूहिक भावना : शाळा ही समाजाचा एक भाग आहे, ही भावना विद्यार्थ्यांमध्ये रुजते, ज्यामुळे सामुदायिक जबाबदारीची जाणीव निर्माण होते.

३. लोकशाही आणि सामाजिक सुधारणा :

- » लोकशाही मूल्यांची रुजवणूक : शिक्षण हे लोकशाही मूल्यांना प्रोत्साहन देते. सामाजिक सहभागामुळे नागरिक निर्णयक्षम बनतात आणि लोकशाही प्रक्रियेत सक्रिय होतात.
- » समाज बदलाचे साधन : शिक्षणामुळे समाजात धर्मनिरपेक्षता, आरोग्य आणि सामाजिक न्याय यांसारख्या मूल्यांची वाढ होते, ज्यामुळे समाजाचे परिवर्तन घडते.

४. अभ्यासक्रम आणि संसाधनांची परिणामकारकता :

- » अभ्यासक्रमाची प्रासंगिकता: समाजाच्या सहभागामुळे अभ्यासक्रम आणि शिक्षण साहित्य स्थानिक गरजांनुसार अधिक उपयुक्त बनते, ज्यामुळे ते अधिक प्रभावी ठरते.
- » संसाधनांचा योग्य वापर: सामुदायिक सहभागामुळे मर्यादित संसाधनांचा योग्य वापर होतो आणि शिक्षणाचे उद्दिष्ट साध्य होते.
- » समाजाची जबाबदारी आणि सहभाग :
- » 'आपलेपणाची' भावना : जेव्हा समाज शिक्षणात सक्रियपणे सहभागी होतो, तेव्हा 'आपली शाळा' ही भावना निर्माण होते. यामुळे शाळांच्या व्यवस्थापनात आणि विकासात समुदायाचा सहभाग वाढतो.
- » समस्यांवर मात : शिक्षणासमोरील अडथळे (उदा. गरिबी, लिंगभेद) दूर करण्यासाठी समाज एकत्रितपणे काम करू शकतो, ज्यामुळे सर्वाना शिक्षणाची संधी मिळते.

शैक्षणिक गुणवत्तेतील पुढील बाबींवर सामाजिक सहभागाचा परिणाम होतो :-

- » शिकण्याचे सकारात्मक वातावरण
- » सामाजिक आणि भावनिक विकास
- » कौशल्य विकास

- » सामूहिक भावना
- » लोकशाही आणि सामाजिक सुधारणा
- » लोकशाही मूल्यांची रुजवणूक
- » समाज सुधारणा

शिक्षणात सामाजिक सहभाग खालील माध्यमातून घेतला जाऊ शकतो :-

शाळा व्यवस्थापन समित्या

- » पालक, शिक्षक आणि समुदायाचे प्रतिनिधी असतात.
- » शाळांच्या विकासासाठी निर्णय घेतले जातात.

ग्रामसभा/वार्ड सभा

- » समुदायातील समस्यांची चर्चा आणि शाळांच्या विकासासाठी निर्णय.
- » शाळांना संसाधने उपलब्ध करून देणे.

शिक्षक-पालक संवाद

- » नियमित बैठका आणि संवाद.
- » विद्यार्थ्यांच्या प्रगती आणि समस्यांवर चर्चा.

समुदाय सेवा कार्यक्रम

- » विद्यार्थ्यांना सामाजिक सेवा करण्यासाठी प्रोत्साहन.
- » उदाहरण: स्वच्छता अभियान, वृक्षारोपण, रक्तदान.

शाळा-कॉर्पोरेट संवाद

- » व्यवसायिक संस्थांकडून शाळांना संसाधने आणि मार्गदर्शन.
- » इंटर्नशिप आणि कौशल्य विकास कार्यक्रम.

सांस्कृतिक कार्यक्रम

- » समुदायातील विविध सांस्कृतिक कार्यक्रम शाळांमध्ये आयोजित करणे.
- » विद्यार्थ्यांना सांस्कृतिक विविधता समजून घेण्यास मदत.

शिक्षण मेळावे

- » शिक्षणाच्या नवीन पद्धती आणि संसाधनांबद्दल चर्चा.
- » पालक आणि शिक्षकांना मार्गदर्शन.

शिक्षणात सामाजिक सहभागाचे वेगवेगळ्या घटकांना वेगवेगळे फायदे आहेत :-

विद्यार्थ्यांसाठी फायदे :-

१. आत्मविश्वास वाढतो : सामाजिक सहभागामुळे विद्यार्थ्यांना त्यांच्या क्षमता आणि कौशल्यांवर विश्वास वाढतो.
२. सामाजिक कौशल्ये विकसित होतात : संवाद, सहकार्य, नेतृत्व यांसारखी कौशल्ये विकसित होतात.
३. समाजाशी जोडले जाणे : विद्यार्थ्यांना त्यांच्या समुदायाची जाणीव होते आणि ते समाजाचा भाग बनतात.
४. व्यावहारिक अनुभव : शिक्षणाचा व्यावहारिक अनुभव घेण्यास मदत होते.

शाळांसाठी फायदे :-

१. शाळा-समुदाय संबंध मजबूत होतात :- सामाजिक सहभागामुळे शाळा आणि समुदायामध्ये चांगले संबंध निर्माण होतात.
२. शैक्षणिक गुणवत्ता सुधारते :- समुदायाचा सहभाग

असल्याने शाळांच्या कार्यात सुधारणा होते.

३. **संसाधने उपलब्ध होतात :-** समुदायाकडून शाळांना संसाधने आणि समर्थन मिळते.

समाजासाठी फायदे :-

१. **सामाजिक एकता :-** सामाजिक सहभागामुळे समाजात एकता आणि समरसता वाढते.
२. **सामाजिक समस्यांचे समाधान :-** समुदायातील समस्यांचे निराकरण करण्यासाठी सहभाग वाढतो.
३. **सामाजिक जागरूकता :-** समाजातील विविध वर्गांमध्ये जागरूकता निर्माण होते.

सामाजिक सहभागाचा शैक्षणिक गुणवत्तेवर दोन प्रकारे प्रभाव पडतो. :-

- » सामाजिक सहभाग जर योग्य प्रकारचा असेल तर शैक्षणिक गुणवत्तेवर सकारात्मक प्रभाव पडलेला दिसून येतो.
- » काही वेळेस राजकीय अथवा समाजाच्या अवाजवी हस्तक्षेपामुळे शैक्षणिक गुणवत्तेवर नकारात्मक प्रभाव पडलेला दिसून येतो.

सकारात्मक प्रभाव :-

विद्यार्थ्यांची उपस्थिती वाढते :

- » पालक आणि समुदायाचा सहभाग असल्याने विद्यार्थ्यांची शाळेत नियमित उपस्थिती वाढते.

शिक्षकांची कार्यक्षमता सुधारते :

- » शिक्षकांना समुदायाकडून समर्थन मिळते, ज्यामुळे शिक्षण प्रक्रिया सुधारते.

शाळेची संसाधने वाढतात :

- » समुदायाकडून शाळांना पुस्तके, उपकरणे आणि इतर संसाधने मिळतात.

पालक-शिक्षक संवाद वाढतो :

- » पालक आणि शिक्षकांमध्ये चांगला संवाद निर्माण होतो, ज्यामुळे विद्यार्थ्यांच्या प्रगतीवर लक्ष ठेवले जाते.

शैक्षणिक कार्यक्रमांना समर्थन :

- » समुदाय शाळांच्या शैक्षणिक कार्यक्रमांना आर्थिक आणि सामाजिक समर्थन देतो.

नकारात्मक प्रभाव (जर सहभाग योग्य नसेल तर)

- » अवास्तव अपेक्षा :
- » समुदायाकडून अवास्तव अपेक्षा असल्यास शिक्षकांवर दबाव वाढतो.

राजकीय हस्तक्षेप :

- » काही वेळा सामाजिक सहभागामुळे शाळांच्या निर्णयांमध्ये राजकीय हस्तक्षेप होऊ शकतो.

असमानता :

- » काही समुदायांकडे संसाधने अधिक असतात, ज्यामुळे असमानता निर्माण होऊ शकते.

सामाजिक सहभाग प्रभावी करण्यासाठी उपाय :-

- » शाळा व्यवस्थापन समित्या मजबूत करणे.

- » पालक-शिक्षक संवाद नियमित करणे.
- » समुदायाला शाळांच्या उद्दिष्टांबद्दल जागरूक करणे.
- » संसाधनांचा योग्य वापर होत आहे याची खात्री करणे.

सामाजिक सहभागाची प्रभावितता वाढविण्यासाठी उपाय :-

१. **शिक्षकांची भूमिका :-** शिक्षकांनी सामाजिक सहभागाला प्रोत्साहन देणे आणि विद्यार्थ्यांना त्यांच्या समुदायाशी जोडण्यास मदत करणे.
२. **पाठ्यक्रम :-** पाठ्यक्रमामध्ये सामाजिक सहभागाचा समावेश करणे आणि विद्यार्थ्यांना सामाजिक समस्यांची जाणीव करून देणे.
३. **समुदायाची भूमिका :** समुदायाने शाळांशी सहकार्य करणे आणि विद्यार्थ्यांना सामाजिक सहभागासाठी प्रोत्साहन देणे.

निष्कर्ष :-

प्राथमिक शिक्षणातील सामाजिक सहभाग हा विद्यार्थ्यांच्या शैक्षणिक आणि सामाजिक विकासाचा एक महत्त्वाचा घटक आहे. सामाजिक सहभागामुळे विद्यार्थ्यांना समाजाशी जोडले जाणे, सामाजिक कौशल्ये विकसित होणे, आणि व्यावहारिक अनुभव घेण्यास मदत होते. शिक्षक, पाठ्यक्रम, आणि समुदायाने सामाजिक सहभागाला प्रोत्साहन देणे आणि विद्यार्थ्यांना त्यांच्या समुदायाशी जोडण्यास मदत करणे आवश्यक आहे.

सारांश :-

सदर अभ्यासातून जिल्हा परिषद प्राथमिक शाळेतील विद्यार्थ्यांच्या गुणवत्तेवर सामाजिक सहभागाचा सकारात्मक परिणाम होतो, याचे विश्लेषण केले आहे. सामाजिक सहभागाचा शाळेच्या विकासावर, पर्यायाने अंतिमतः गुणवत्तेवर सकारात्मक परिणाम होतो. तसेच शालेय विकासातून त्या भागाचीही गुणवत्ता सुधारण्यास मदत होते. सामाजिक सहभागाचा विचार करताना तो केवळ आर्थिक स्वरूपाचा नसून त्यात श्रमबळ, भौतिक सुविधा, सहकार्य आणि अन्य विविध प्रकारांचा समावेश होतो. प्रत्येक विद्यार्थ्यांचा सर्वांगीण विकास करावयाचा असेल तर शासनाकडून येणाऱ्या मदतीवर अवलंबून न राहता समाजाचे सर्वतोपरी सहकार्य घेणे अत्यंत गरजेचे आहे. पालकांच्या आर्थिक उत्पन्नाचा, शाळेतील संसाधनांचा विद्यार्थ्यांच्या शैक्षणिक प्रगतीवर परिणाम होत असतो. त्यामुळे सामाजिक सहभागातून विद्यार्थ्यांच्या शैक्षणिक गरजा पूर्ण करता आल्या आणि उत्कृष्ट शालेय संसाधनातून त्यांच्याकरीता उत्कृष्ट, आनंददायी शैक्षणिक वातावरण निर्मिती करता आली तर त्याचा त्यांच्या गुणवत्तेवर निश्चितच चांगला परिणाम होईल, हे सदर संशोधनातून लक्षात येते. यामुळे भविष्यातील शैक्षणिक धोरणातही सामाजिक सहभागाकरिता विशेष तरतुदीची योजना करण्यास सदर अभ्यासाची मदतच होईल असे लक्षात येते.

संदर्भ :-

1. The impact of socio - economic status on academic achievement, Javeria munir <https://www.researchgate.net/publication/371350334> The Impact of Socio-economic Status on Academic Achievement
2. Family structure, economic status, and educational

- attainment, Journal of population of economics <https://link.springer.com/doi/10.1007/s001480050065>
3. <https://sanshodhanchetana.com/issues/sep2018/21.pdf>
 4. लोकसहभागातून करावयाची शालेय कामे,
<https://mahateach.blogspot.com/2018/02/blog-post%16.html>
 5. What is Education's impact on social and civic engagement, -llison Hendrik,
<https://simplystakeholders.com/civic-engagement-education/>

शिक्षक शिक्षणातील मूल्ये आणि जीवनकौशल्ये

श्री मनोज प्रकाश भारळे

सहाय्यक प्राध्यापक

गंगामाई शिक्षणशास्त्र महाविद्यालय नगाव ता. जि. धुळे

सारांश

शिक्षक शिक्षणातील मूल्ये आणि जीवनकौशल्ये अत्यंत महत्त्वाची आहेत. शिक्षकांची गुणवत्ता, कार्यक्षमता आणि नैतिक दिशा यावर त्याचा प्रभाव पडतो. मूल्ये म्हणजे मानवी वर्तनास दिशा देणाऱ्या श्रद्धा, तत्त्वे आणि आदर्श, तर जीवनकौशल्ये म्हणजे दैनंदिन आव्हाने हाताळण्यास मदत करणाऱ्या मानस-सामाजिक क्षमता.

शिक्षक शिक्षणात नैतिक, सामाजिक, व्यावसायिक, लोकशाही, सांस्कृतिक आणि आध्यात्मिक मूल्यांचा समावेश असावा. संवाद कौशल्ये, चिकित्सक विचार, निर्णय क्षमता, भावनिक बुद्धिमत्ता, आंतरवैयक्तिक कौशल्ये आणि ताणतणाव व्यवस्थापन कौशल्ये यांसारखी जीवनकौशल्ये शिक्षकांसाठी आवश्यक आहेत.

शिक्षक शिक्षणात मूल्ये आणि जीवनकौशल्ये समाविष्ट करण्याचे उद्दिष्ट नैतिक व सामाजिकदृष्ट्या जबाबदार शिक्षक घडवणे, भावनिक परिपक्वता वाढवणे, व्यावसायिक निष्ठा निर्माण करणे आणि लोकशाही व मानवी मूल्यांचा विकास करणे हे आहे.

शिक्षक शिक्षण संस्थांनी अभ्यासक्रम एकत्रीकरण, अध्यापन पद्धती, अध्यापन सराव व इंटर्नशिप आणि शिक्षक प्रशिक्षकांची भूमिका यावर भर द्यावा. अनुभवाधारित शिक्षण, चिंतनशील पद्धती, सह-अभ्यासक्रम व समुदाय सहभाग आणि नैतिक द्वंद्यांची चर्चा यांसारख्या रणनीती वापरून मूल्ये आणि जीवनकौशल्ये समाविष्ट करावीत.

अभ्यासक्रमाचा भार, परीक्षा-केंद्रित मूल्यांकन, मूल्यांचे मोजमाप कठीण, प्रशिक्षित शिक्षक प्रशिक्षकांचा अभाव आणि सामाजिक व माध्यमांचा नकारात्मक प्रभाव यांसारख्या आव्हानांना सामोरे जावे लागते. अभ्यासक्रम सुधारणा, शिक्षक प्रशिक्षकांचे प्रशिक्षण, गुणात्मक मूल्यमापन, समुदायाधारित शिक्षण आणि चिंतनशील व अनुभवाधारित अध्यापन यांसारख्या उपाययोजना करून या आव्हानांवर मात करता येईल.

शिक्षक शिक्षणात मूल्ये आणि जीवनकौशल्ये समाविष्ट केल्यास न्याय्य, मानवी आणि लोकशाही समाजाची निर्मिती शक्य होईल.

१. प्रस्तावना

शिक्षक शिक्षण हे कोणत्याही शैक्षणिक व्यवस्थेचे कणा आहे,

कारण त्यावर भविष्यातील शिक्षकांची गुणवत्ता, कार्यक्षमता आणि नैतिक दिशा अवलंबून असते. समकालीन शैक्षणिक वातावरणात शिक्षकांना केवळ विषयज्ञान देणारे व्यक्ती म्हणून न पाहता, शिक्षण सुलभ करणारे, मार्गदर्शक, समुपदेशक आणि सामाजिक परिवर्तनाचे वाहक म्हणून पाहिले जाते. या विस्तारित भूमिकेसाठी मूल्यांची भक्कम पायाभरणी आणि विकसित जीवनकौशल्यांची आवश्यकता असते.

जागतिकीकरण, तंत्रज्ञानातील प्रगती, सांस्कृतिक विविधता आणि सामाजिक-आर्थिक आव्हाने यांमुळे आधुनिक समाज झपाट्याने बदलत आहे. या बदलांचा विद्यार्थ्यांच्या वृत्ती, वर्तन आणि शिक्षणाबाबतच्या अपेक्षांवर मोठा परिणाम झाला आहे. परिणामी शिक्षकांना वर्गातील विविधता, विद्यार्थ्यांच्या भावनिक व वर्तणुकीच्या समस्या, शैक्षणिक ताणतणाव, नैतिक द्वंद्वे आणि व्यावसायिक जबाबदाऱ्या अशा अनेक आव्हानांना सामोरे जावे लागते.

या पार्श्वभूमीवर शिक्षक शिक्षणाने केवळ तांत्रिक प्रशिक्षणापुरते मर्यादित न राहता शिक्षकांच्या सर्वांगीण विकासावर भर देणे आवश्यक आहे. मूल्ये आणि जीवनकौशल्ये ही अशा सर्वांगीण विकासाची मध्यवर्ती तत्त्वे आहेत. ती शिक्षकांचा स्वभाव, व्यावसायिक ओळख आणि प्रत्यक्ष शैक्षणिक परिस्थितींना प्रभावीपणे प्रतिसाद देण्याची क्षमता घडवतात. त्यामुळे शिक्षक शिक्षणात मूल्ये आणि जीवनकौशल्यांचे एकत्रीकरण करणे ऐच्छिक नसून गुणवत्तापूर्ण शिक्षण आणि सामाजिक प्रगतीसाठी अत्यावश्यक आहे.

२. मूल्यांची संकल्पनात्मक चौकट

२.१ मूल्यांचा अर्थ

मूल्ये म्हणजे मानवी वर्तनास दिशा देणाऱ्या, निर्णय प्रक्रियेवर परिणाम करणाऱ्या स्थिर श्रद्धा, तत्त्वे आणि आदर्श होत. मूल्यांच्या आधारे व्यक्ती योग्य-अयोग्य, स्वीकारार्ह-अस्वीकारार्ह आणि इष्ट-अनिष्ट यामधील भेद करते. मूल्ये व्यक्तीच्या व्यक्तिमत्त्वात खोलवर रुजलेली असतात आणि वृत्ती, कृती व संबंध घडवण्यात महत्त्वाची भूमिका बजावतात.

शिक्षणाच्या संदर्भात मूल्ये अध्यापन पद्धती आणि व्यावसायिक आचरणाला नैतिक दिशा देणारे मार्गदर्शक तत्त्व म्हणून कार्य करतात.

शिक्षकांच्या बाबतीत मूल्ये विद्यार्थ्यांशी वागणूक, संघर्ष निवारण, अधिकारांचा वापर आणि नैतिक मानदंडांचे पालन यांवर प्रभाव टाकतात. शिक्षकांची मूल्ये वर्गशिक्षित, मूल्यमापन पद्धती, समावेशकता आणि आंतरवैयक्तिक संबंधांत प्रतिबिंबित होतात.

२.२ मूल्यांचे शैक्षणिक महत्त्व

शिक्षण ही मूलतः नैतिक आणि सामाजिक प्रक्रिया असल्यामुळे मूल्ये अध्यापन व्यवसायाच्या केंद्रस्थानी असतात. शिक्षक सतत अशा निर्णयप्रक्रियेत सहभागी असतात ज्यामध्ये नैतिक परिणाम असतात, उदा. मूल्यमापनातील न्याय, शिस्तीच्या उपाययोजना आणि विद्यार्थ्यांना समान वागणूक.

मूल्याधारित शिक्षक सकारात्मक शालेय संस्कृती घडवतात आणि विद्यार्थ्यांमध्ये विश्वास, आदर आणि जबाबदारीची भावना निर्माण करतात. मूल्यांवर भर देणारे शिक्षक शिक्षण कार्यक्रम सामाजिक संवेदनशील, नैतिकदृष्ट्या जबाबदार आणि व्यावसायिकदृष्ट्या कटिबद्ध शिक्षक घडवण्यास मदत करतात.

३. शिक्षक शिक्षणाशी संबंधित मूल्यांचे प्रकार

३.१ नैतिक मूल्ये

नैतिक मूल्ये अध्यापन व्यवसायाची नैतिक पायाभरणी करतात. यामध्ये प्रामाणिकपणा, सचोटी, प्रामाणिकता, जबाबदारी, आत्मशिक्षित आणि न्याय यांचा समावेश होतो. नैतिक मूल्यांचे पालन करणारे शिक्षक विद्यार्थी, पालक आणि सहकाऱ्यांचा विश्वास संपादन करतात.

ही मूल्ये शिक्षकांना नैतिक निर्णय घेण्यास, व्यावसायिक मर्यादा पाळण्यास आणि पारदर्शक व जबाबदार वर्तन करण्यास मार्गदर्शन करतात. तसेच शिक्षकांना विद्यार्थ्यांसाठी आदर्श व्यक्ती म्हणून उभे राहण्यास मदत करतात.

३.२ सामाजिक मूल्ये

सहकार्य, सहिष्णुता, सहानुभूती, विविधतेचा आदर आणि सामाजिक न्याय ही सामाजिक मूल्ये बहुविध समाजात अत्यंत महत्त्वाची आहेत. शिक्षकांना विविध सांस्कृतिक, भाषिक आणि सामाजिक-आर्थिक पार्श्वभूमीतील विद्यार्थ्यांसोबत कार्य करावे लागते.

सामाजिक मूल्यांमुळे शिक्षक समावेशक वर्गरचना निर्माण करतात, परस्पर आदर वाढवतात आणि सहकारी शिक्षणाला प्रोत्साहन देतात. तसेच भेदभाव, छळ आणि सामाजिक विषमता यांसारख्या समस्यांना सामोरे जाण्यास मदत होते.

३.३ व्यावसायिक मूल्ये

व्यावसायिक मूल्ये शिक्षकांकडून अपेक्षित आचरणमानदंड ठरवतात. यामध्ये अध्यापनावरील निष्ठा, वेळेचे पालन, उत्तरदायित्व, विद्यार्थ्यांप्रती समर्पण, सहकाऱ्यांचा आदर आणि सतत व्यावसायिक विकास यांचा समावेश होतो.

मजबूत व्यावसायिक मूल्ये असलेले शिक्षक आपल्या व्यवसायाबद्दल जबाबदारीची भावना ठेवतात आणि अध्यापनातील उत्कृष्टतेसाठी प्रयत्नशील राहतात.

३.४ लोकशाही मूल्ये

समता, अभिव्यक्ती स्वातंत्र्य, सहभाग, न्याय आणि मानवी हक्कांचा आदर ही लोकशाही मूल्ये लोकशाही समाजातील शिक्षणासाठी मूलभूत आहेत. शिक्षक विद्यार्थ्यांमध्ये लोकशाही नागरिकत्व विकसित करण्यात महत्त्वाची भूमिका बजावतात.

लोकशाही मूल्यांचे पालन करणारे शिक्षक वर्गात संवाद, चिकित्सक विचार आणि सक्रिय सहभागाला प्रोत्साहन देतात.

३.५ सांस्कृतिक व आध्यात्मिक मूल्ये

सांस्कृतिक व आध्यात्मिक मूल्ये सांस्कृतिक वारशाची जाणीव, अंतःशिक्षित, भावनिक समतोल आणि नैतिक संवेदनशीलता वाढवतात. ही मूल्ये कट्टरतेशिवाय वैयक्तिक विकास आणि सामाजिक सलोखा साधण्यास मदत करतात.

४. जीवनकौशल्यांची संकल्पनात्मक समज

४.१ जीवनकौशल्यांचा अर्थ

जीवनकौशल्ये म्हणजे दैनंदिन जीवनातील आव्हाने आणि गरजा प्रभावीपणे हाताळण्यास मदत करणाऱ्या मानस-सामाजिक क्षमता होत. यामध्ये संज्ञानात्मक, भावनिक आणि आंतरवैयक्तिक कौशल्यांचा समावेश होतो.

ही कौशल्ये शिक्षकांना व्यावसायिक जबाबदाऱ्या पार पाडणे, ताणतणाव व्यवस्थापन, प्रभावी संवाद आणि सुदृढ संबंध राखण्यास सक्षम करतात.

४.२ अध्यापन व्यवसायातील जीवनकौशल्यांचे महत्त्व

अध्यापन व्यवसायात विद्यार्थ्यांशी, पालकांशी, सहकाऱ्यांशी आणि प्रशासनाशी सातत्याने संवाद साधावा लागतो. जीवनकौशल्यांमुळे शिक्षक भावनिक स्थैर्य राखू शकतात, आव्हानांना सकारात्मक प्रतिसाद देतात आणि व्यावसायिक प्रेरणा टिकवून ठेवतात.

५. शिक्षकांसाठी आवश्यक प्रमुख जीवनकौशल्ये

५.१ संवाद कौशल्ये

» स्पष्ट अभिव्यक्ती, सक्रिय ऐकणे आणि अशाब्दिक संकेत समजून घेणे.

५.२ चिकित्सक विचार व समस्या निवारण कौशल्ये

» वर्गातील जटिल परिस्थितींचे विश्लेषण आणि योग्य उपाययोजना.

५.३ निर्णय क्षमता

» न्याय्य, सुसंगत आणि नैतिक निर्णय घेण्याची क्षमता.

५.४ भावनिक बुद्धिमत्ता

» स्वतःच्या व विद्यार्थ्यांच्या भावना समजून घेणे व नियंत्रित करणे.

५.५ आंतरवैयक्तिक कौशल्ये

» सहकार्य, नेतृत्व आणि संघर्ष निवारण.

५.६ ताणतणाव व्यवस्थापन कौशल्ये

» मानसिक आरोग्य आणि व्यावसायिक कार्यक्षमता टिकवणे.

६. शिक्षक शिक्षणात मूल्ये व जीवनकौशल्यांची गरज

६.१ शिक्षक आदर्श व्यक्ती म्हणून

» शिक्षकांचे वर्तन विद्यार्थ्यांवर खोल परिणाम करते.

६.२ विद्यार्थ्यांचा सर्वांगीण विकास

- » बौद्धिक, भावनिक, सामाजिक आणि नैतिक विकास.
- ६.३ वर्गव्यवस्थापन
- » संयम, सहानुभूती आणि प्रभावी संवाद.
- ६.४ सामाजिक व नैतिक जबाबदारी
- » सामाजिक परिवर्तनात शिक्षकांची भूमिका.
- ७. शिक्षक शिक्षणात मूल्ये व जीवनकौशल्ये समाविष्ट करण्याची उद्दिष्टे
- » नैतिक व सामाजिकदृष्ट्या जबाबदार शिक्षक घडवणे
- » भावनिक परिपक्वता वाढवणे
- » व्यावसायिक निष्ठा निर्माण करणे
- » लोकशाही व मानवी मूल्यांचा विकास
- » समस्या निवारण व सामना करण्याची क्षमता
- » चिंतनशील व आजीवन शिक्षणास प्रोत्साहन
- ८. शिक्षक शिक्षण संस्थांची भूमिका
- ८.१ अभ्यासक्रम एकत्रीकरण
- » मूल्ये आणि जीवनकौशल्ये सर्व अभ्यासक्रमात समाविष्ट करणे.
- ८.२ अध्यापन पद्धती
- » चर्चा, वादविवाद, भूमिका सादरीकरण, प्रकरण अभ्यास.
- ८.३ अध्यापन सराव व इंटर्नशिप
- » सिद्धांत व प्रत्यक्ष अनुभव यांचा समन्वय.
- ८.४ शिक्षक प्रशिक्षकांची भूमिका
- » आदर्श आचरण व व्यावसायिकता.
- ९. मूल्ये व जीवनकौशल्ये समाविष्ट करण्याच्या रणनीती
- ९.१ अनुभवाधारित शिक्षण
- » प्रत्यक्ष अनुभवातून मूल्यांचे आत्मसातकरण.
- ९.२ चिंतनशील पद्धती
- » दैनंदिनी लेखन व आत्ममूल्यमापन.

- ९.३ सह-अभ्यासक्रम व समुदाय सहभाग
- » सामाजिक जबाबदारीचा विकास.
- ९.४ नैतिक द्वंद्वींची चर्चा
- » नैतिक निर्णय क्षमता वाढवणे.
- १०. अंमलबजावणीतील आव्हाने
- » अभ्यासक्रमाचा भार
- » परीक्षा-केंद्रित मूल्यांकन
- » मूल्यांचे मोजमाप कठीण
- » प्रशिक्षित शिक्षक प्रशिक्षकांचा अभाव
- » सामाजिक व माध्यमांचा नकारात्मक प्रभाव
- ११. सुधारणा उपाय
- » अभ्यासक्रम सुधारणा
- » शिक्षक प्रशिक्षकांचे प्रशिक्षण
- » गुणात्मक मूल्यमापन
- » समुदायाधारित शिक्षण
- » चिंतनशील व अनुभवाधारित अध्यापन

१२. निष्कर्ष

मूल्ये आणि जीवनकौशल्ये प्रभावी शिक्षक शिक्षणाची मूलभूत तत्वे आहेत. बदलत्या आणि गुंतागुंतीच्या जगात शिक्षकांनी केवळ विषयज्ञान नव्हे तर नैतिक मूल्ये आणि जीवनकौशल्ये आत्मसात करणे अत्यावश्यक आहे. अशा शिक्षकांमुळे न्याय्य, मानवी आणि लोकशाही समाजाची निर्मिती शक्य होते.

संदर्भ

1. Aggarwal, J. C. (2010). Teacher and Education in a Developing Society
2. NCERT. (2012). Value Education and Life Skills
3. UNESCO. (2015). Education for Sustainable Development
4. WHO. (1997). Life Skills Education for Children and Adolescents

‘मूल्याधारित शिक्षक शिक्षणाच्या दृष्टीने माध्यमिक शाळेतील विद्यार्थ्यांच्या मानसिक आरोग्य संवर्धनासाठी ITEP आधारित शैक्षणिक विश्लेषण’

श्री. मच्छिंद्र शिवाजीराव जाधव

संशोधक, शासकिय माध्यमिक आश्रमशाळा, दोधेश्वर ता.सटाणा जि. नाशिक

स्वाती वसंतराव चव्हाण

मार्गदर्शक सहा.प्राध्यापक, के.सी.ई.सी.शिक्षणशास्त्र व शारीरिक शिक्षणशास्त्र महाविद्यालय,जळगाव ता.जि. जळगाव

गोषवारा

आजच्या शिक्षणव्यवस्थेत माध्यमिक शाळेतील विद्यार्थ्यांचे मानसिक आरोग्य हा प्रश्न हळूहळू केंद्रस्थानी येत आहे. अभ्यासक्रमाचा ताण, मूल्यमापनाची सततची प्रक्रिया, स्पर्धा आणि सामाजिक अपेक्षा यामुळे अनेक विद्यार्थी भावनिक अस्थैर्य, चिंता आणि आत्मविश्वासाच्या अभावाला सामोरे जात आहेत. या परिस्थितीत शाळेतील वातावरण आणि विशेषतः शिक्षकांचा दृष्टिकोन विद्यार्थ्यांच्या मानसिक आरोग्यासाठी निर्णायक ठरतो.

या संशोधन लेखामध्ये राष्ट्रीय शिक्षक शिक्षण परिषद (NCTE) यांनी सुरू केलेल्या एकात्मिक शिक्षक शिक्षण कार्यक्रमाच्या (ITEP) संदर्भात मूल्याधारित शिक्षक शिक्षणाचा अभ्यास करण्यात आला आहे. शिक्षक शिक्षणाच्या प्रक्रियेत मूल्यजाणीव, भावनिक संवेदनशीलता आणि आत्मचिंतन यांचा समावेश झाल्यास त्याचा भावी शिक्षकांच्या व्यावसायिक भूमिकेवर कसा परिणाम होतो, याचा सैद्धांतिक अभ्यास या लेखात मांडण्यात आला आहे. खडबडू अंतर्गत दिले जाणारे शाळा-अनुभव, प्रत्यक्ष अध्यापन, योग, आत्मपरिक्षण आणि सहकार्यात्मक उपक्रम हे घटक शिक्षकांच्या मानसिक सजगतेला आकार देतात, असा या अभ्यासाचा निष्कर्ष आहे.

अभ्यासातून असे स्पष्ट होते की जे शिक्षक मूल्याधिष्ठित विचारसरणीने आणि भावनिक समजुतीने अध्यापन करतात, ते माध्यमिक शाळेतील विद्यार्थ्यांना सुरक्षित, विश्वासाहर्ष आणि समर्थ शिक्षणवातावरण देऊ शकतात. अशा वातावरणात विद्यार्थ्यांचे मानसिक आरोग्य बळकट होण्यास मदत होते. म्हणूनच शिक्षक शिक्षणामध्ये मूल्यशिक्षण आणि मानसिक आरोग्य या दोन्ही घटकांचा समन्वय साधणे हे केवळ आवश्यकच नाही, तर दीर्घकालीन शैक्षणिक गुणवत्तेसाठी अपरिहार्य ठरते.

की-वर्ड्स

मूल्यशिक्षण, माध्यमिक शाळेतील विद्यार्थी, मानसिक आरोग्य, खडबडू, शिक्षक शिक्षण.

१. प्रस्तावना (Introduction)

आजच्या काळात शिक्षण म्हणजे केवळ पुस्तकी ज्ञान मिळवणे

किंवा परीक्षा उत्तीर्ण होणे एवढ्यापुरते मर्यादित राहिलेले नाही. शिक्षण ही माणसाला घडविणारी, त्याला विचार करायला शिकवणारी आणि समाजाशी जोडणारी प्रक्रिया आहे. व्यक्तीच्या आयुष्यात मानसिक आरोग्य, भावनिक स्थैर्य, मूल्यदृष्टी आणि सामाजिक जाणीव या बाबींना जसे महत्त्व आहे, तसेच शिक्षणालाही त्या दिशेने वळणे आवश्यक झाले आहे. राष्ट्राची खरी ताकद ही केवळ आर्थिक प्रगतीत किंवा तांत्रिक यशात नसून, त्या राष्ट्रातील नागरिक कितपत संवेदनशील, जबाबदार आणि मूल्यनिष्ठ आहेत यावर अवलंबून असते (NCERT, २०१९). त्यामुळे शिक्षणाचा विचार करताना तो केवळ बौद्धिक पातळीवर न करता मानवी पातळीवर करणे आवश्यक ठरते.

माध्यमिक शाळेतील विद्यार्थी हा आयुष्याच्या एका अशा टप्प्यावर असतो जिथे त्याच्यात अनेक बदल घडत असतात. शारीरिक वाढ, भावनिक अस्थिरता, स्वतःची ओळख शोधण्याची धडपड, अभ्यासाचा ताण आणि भविष्यातील अनिश्चितता हे सगळे घटक एकाच वेळी त्याच्या मनावर परिणाम करत असतात. अभ्यासात अपयशाची भीती, मित्रांशी तुलना, पालकांच्या अपेक्षा आणि समाजमाध्यमांचा वाढता प्रभाव यामुळे अनेक विद्यार्थ्यांमध्ये तणाव, चिंता आणि आत्मविश्वासाची कमतरता दिसून येते (WHO, २०२१). अशा परिस्थितीत शाळा ही केवळ शिकवणारी संस्था न राहता विद्यार्थ्यांना मानसिक आधार देणारे सुरक्षित स्थान असणे गरजेचे ठरते.

या संपूर्ण प्रक्रियेत शिक्षकांची भूमिका अत्यंत महत्त्वाची आहे. शिक्षक हा विद्यार्थ्यांच्या आयुष्यातील एक मार्गदर्शक, निरीक्षक आणि अनेकदा विश्वासू व्यक्ती असतो. शिक्षक कसे वागतात, विद्यार्थ्यांशी कसा संवाद साधतात, चुका कशा प्रकारे स्वीकारतात आणि मूल्यांबाबत स्वतः कसे उदाहरण देतात याचा विद्यार्थ्यांच्या मनावर खोलवर परिणाम होत असतो (Bandura, १९७७). त्यामुळे शिक्षक शिक्षण ही प्रक्रिया फक्त अध्यापन तंत्र शिकवणारी नसून, शिक्षकांना संवेदनशील, समजूतदार आणि भावनिकदृष्ट्या सजग बनवणारी असणे आवश्यक ठरते.

याच पार्श्वभूमीवर राष्ट्रीय शिक्षक शिक्षण परिषद (NCTE) यांनी सुरू केलेला चार वर्षांचा एकात्मिक शिक्षक शिक्षण कार्यक्रम (ITEP) हा शिक्षक शिक्षणातील एक महत्त्वाचा बदल म्हणून पाहिला जातो

(NCTE, २०२३). या कार्यक्रमात विषयज्ञानासोबतच मूल्यशिक्षण, सामाजिक जाणीव, समावेशक दृष्टिकोन आणि व्यावसायिक नैतिकता यांवर भर देण्यात आलेला आहे. ITEP चा उद्देश शिक्षकांना केवळ अभ्यासक्रम शिकवणारे शिक्षक न बनवता, विद्यार्थ्यांच्या भावनिक गरजा समजून घेणारे आणि त्यांच्या मानसिक आरोग्याच्या संवर्धनात सकारात्मक भूमिका बजावणारे शिक्षक घडविणे हा आहे.

मूल्याधारित शिक्षक शिक्षणामुळे शिक्षकांमध्ये आत्मपरीक्षणाची सवय, सहानुभूती, नैतिक निर्णयक्षमता आणि सामाजिक बांधिलकी विकसित होते (Rogers, १९६९; Kohlberg, १९८१). अशा शिक्षकांच्या वर्गात विद्यार्थ्यांना स्वीकार, सुरक्षितता आणि विश्वासाचे वातावरण अनुभवायला मिळते, जे त्यांच्या मानसिक आरोग्यासाठी पोषक ठरते (UNESCO, २०२०). त्यामुळे शिक्षक शिक्षण आणि विद्यार्थ्यांचे मानसिक आरोग्य या दोन गोष्टी वेगवेगळ्या न मानता, एकमेकांशी जोडलेल्या प्रक्रिया म्हणून पाहणे अधिक योग्य ठरते.

या संशोधन लेखामध्ये ITEP च्या चौकटीतून मूल्याधारित शिक्षक शिक्षणाचा विचार करण्यात आला आहे. माध्यमिक शाळेतील विद्यार्थ्यांच्या मानसिक आरोग्य संवर्धनासाठी शिक्षक शिक्षण कशा प्रकारे उपयुक्त ठरू शकते, शिक्षकांच्या भूमिका कशा बदलतात आणि मूल्य व संवेदनशीलतेचा शिक्षणप्रक्रियेत कसा समावेश करता येतो, याचा अभ्यास या लेखात करण्यात आलेला आहे. भावना आणि मूल्ये ज्या हृदयाशी संबंधित आहे तसेच विचार आणि विवेक यांचा मनाशी समन्वय साधणारे शिक्षक शिक्षण आजच्या शैक्षणिक वास्तवात किती आवश्यक आहे, हे अधोरेखित करणे हा या लेखाचा मुख्य उद्देश आहे.

२. मूल्यशिक्षणाची संकल्पना (Concept of Value Education)

मूल्यशिक्षण म्हणजे विद्यार्थ्यांना काही ठरावीक नैतिक नियम पाठ करायला लावणे किंवा काय करावे-काय करू नये याच्या सूचना देणे एवढ्यापुरती प्रक्रिया नाही. मूल्यशिक्षण ही अशी शिक्षणप्रक्रिया आहे जी विद्यार्थ्यांच्या विचारपद्धती, भावना, वर्तन आणि निर्णय घेण्याची क्षमता घडवते. या प्रक्रियेत विद्यार्थ्यांना स्वतंत्रपणे विचार करण्याची, योग्य-अयोग्य ओळखण्याची आणि स्वतःच्या कृतीची जबाबदारी स्वीकारण्याची सवय लागते (Dewey, १९३८).

माध्यमिक शाळेतील विद्यार्थी हा मानसिक आणि भावनिक बदलांच्या टप्प्यावर असतो. या वयात शैक्षणिक स्पर्धा, अपेक्षांचा दबाव, सामाजिक तुलना आणि आत्मओळखीचे प्रश्न यांमुळे विद्यार्थ्यांमध्ये तणाव, अस्वस्थता आणि संप्रभ्रम निर्माण होऊ शकतो. अशा परिस्थितीत मूल्यशिक्षण विद्यार्थ्यांच्या मानसिक आरोग्यास आधार देणारी भूमिका बजावते. मूल्यशिक्षणामुळे विद्यार्थ्यांना स्वतःच्या भावना ओळखता येतात, त्या योग्य पद्धतीने व्यक्त करता येतात आणि कठीण परिस्थितीत संतुलित प्रतिक्रिया देण्याची क्षमता विकसित होते (WHO, २०२१).

राष्ट्रीय शिक्षक शिक्षण परिषद (NCTE) ने सुचविलेल्या ITEP चौकटीत मूल्यशिक्षणाला शिक्षक शिक्षणाचा महत्त्वाचा घटक मानले आहे. या चौकटीत शिक्षक शिक्षणाचा उद्देश केवळ विषयज्ञान आणि अध्यापन कौशल्ये विकसित करणे नसून, भावी शिक्षकांना मूल्यजाणीव

असलेले आणि मानसिकदृष्ट्या सजग व्यक्ती म्हणून घडविणे हा आहे (NCTE, २०२३). शिक्षक स्वतः भावनिकदृष्ट्या स्थिर आणि मूल्याधिष्ठित असतील, तरच ते माध्यमिक शाळेतील विद्यार्थ्यांना सुरक्षित आणि विश्वासपूर्ण शिक्षण वातावरण देऊ शकतात.

ITEP आधारित मूल्यशिक्षणामध्ये सहानुभूती, सहकार्य, न्याय, समानता, मानवी हक्क आणि सामाजिक जबाबदारी यांसारख्या मूल्यांवर भर दिला जातो. ही मूल्ये केवळ अभ्यासक्रमापुरती मर्यादित न राहता शिक्षकांच्या वर्तनातून आणि शाळेतील दैनंदिन व्यवहारातून विद्यार्थ्यांपर्यंत पोहोचतात. अशा प्रत्यक्ष अनुभवातून विद्यार्थी मूल्यांचा स्वीकार करतात आणि त्याचा त्यांच्या मानसिक आरोग्यावर सकारात्मक परिणाम दिवून येतो (Rogers, १९६९).

मूल्यशिक्षणामध्ये भावनिक जाणीव, सौंदर्यदृष्टी, आरोग्यविषयक समज, वैज्ञानिक दृष्टिकोन आणि जीवनाकडे पाहण्याची सकारात्मक भूमिका यांचा समावेश होतो. या सर्व घटकांचा एकत्रित परिणाम विद्यार्थ्यांच्या व्यक्तिमत्त्व विकासावर होतो. विशेषतः माध्यमिक शाळेतील विद्यार्थ्यांसाठी मूल्यशिक्षण हे आत्मविश्वास वाढविणे, तणाव कमी करणे आणि जीवनातील अडचणींना सामोरे जाण्याची मानसिक ताकद देणारे प्रभावी साधन ठरते (Kohlberg, १९८१).

ITEP चौकटीतील अनुभवाधारित शिक्षण, क्षेत्रकार्य, चर्चा, समूहकार्य आणि आत्मचिंतनात्मक उपक्रम यांमुळे मूल्यशिक्षण प्रत्यक्ष कृतीतून शिकवले जाते. त्यामुळे भावी शिक्षकांना मूल्यशिक्षण हे स्वतंत्र विषय म्हणून न पाहता माध्यमिक शाळेतील विद्यार्थ्यांच्या मानसिक आरोग्य संवर्धनाशी जोडलेली शिक्षणदृष्टी म्हणून स्वीकारता येते. अशा प्रकारे मूल्यशिक्षण ही प्रक्रिया विद्यार्थ्यांच्या मानसिक आरोग्यासाठी दीर्घकालीन आणि शाश्वत आधार निर्माण करते (UNESCO, २०२०).

३. मूल्यशिक्षण आणि माध्यमिक शाळेतील विद्यार्थ्यांचे मानसिक आरोग्य (Value Education and Mental Health of Secondary School Students)

माध्यमिक शाळेतील विद्यार्थी हा आयुष्याच्या अशा टप्प्यावर असतो जिथे त्याच्या विचारांमध्ये, भावनांमध्ये आणि वागण्यात झपाट्याने बदल होत असतात. अभ्यासाचा ताण, स्पर्धा, पालकांच्या अपेक्षा, मित्रांचा प्रभाव आणि स्वतःबद्दल निर्माण होणारे प्रश्न या सर्वांचा एकत्रित परिणाम विद्यार्थ्यांच्या मानसिक आरोग्यावर होतो. अनेक वेळा ही अस्वस्थता थेट दिसून येत नाही, पण ती विद्यार्थ्यांच्या वर्तनातून, अभ्यासातील अनास्थेतून किंवा नातेसंबंधांतील तणावातून व्यक्त होत असते (WHO, २०२१).

अशा परिस्थितीत मूल्यशिक्षण हे विद्यार्थ्यांसाठी मानसिक आधार देणारे शिक्षणघटक ठरते. मूल्यशिक्षणामुळे विद्यार्थ्यांना स्वतःला समजून घेण्याची, भावना ओळखण्याची आणि त्या योग्य पद्धतीने हाताळण्याची सवय लागते. सहानुभूती, संयम, सहकार्य आणि जबाबदारी यांसारखी मूल्ये विद्यार्थ्यांमध्ये रुजल्यास त्यांना तणावपूर्ण परिस्थितीतही संतुलन राखता येते. त्यामुळे मूल्यशिक्षण हे मानसिक आरोग्य सुधारण्याचे नव्हे, तर मानसिक अडचणी निर्माण होऊ नयेत यासाठीचे एक प्रतिबंधात्मक साधन म्हणून कार्य करते (UNESCO, २०२०).

NCTE-ITEP चौकटीत शिक्षक शिक्षणाला या दृष्टीने महत्त्व

दिलेले दिसते. ITEP अंतर्गत भावी शिक्षकांना केवळ विषय शिकवण्याचे प्रशिक्षण दिले जात नाही, तर विद्यार्थ्यांच्या भावनिक गरजा ओळखण्याची, त्यांच्याशी संवाद साधण्याची आणि विश्वासाचे वातावरण निर्माण करण्याची सवय लावली जाते (NCTE, २०२३). शिक्षक जेव्हा संवेदनशील आणि मूल्यजाणीव असलेले असतात, तेव्हा वर्गात भीतीपेक्षा स्वीकार, दबावापेक्षा समज आणि स्पर्धेपेक्षा सहकार्य वाढते. असे वातावरण विद्यार्थ्यांच्या मानसिक आरोग्यास पोषक ठरते.

मूल्यशिक्षणामुळे विद्यार्थ्यांचे नातेसंबंध अधिक सुदृढ होतात. स्वतःबद्दल आणि इतरांबद्दल आदर ठेवण्याची भावना वाढल्यामुळे गैरसमज, राग आणि आक्रमकता कमी होण्यास मदत होते. मानवतावादी शिक्षण दृष्टिकोनानुसार विद्यार्थ्यांना जर सुरक्षित आणि समजून घेणारे वातावरण मिळाले, तर त्यांचा भावनिक विकास अधिक सुलभ होतो (Rogers, १९६९). मूल्यशिक्षण ही अशीच वातावरणनिर्मिती घडवून आणण्यास मदत करते.

ITEP मध्ये समाविष्ट असलेले अनुभवाधारित शिक्षण, समूहचर्चा, क्षेत्रकार्य आणि आत्मचिंतनात्मक उपक्रम यांमुळे मूल्यशिक्षण प्रत्यक्ष जीवनाशी जोडले जाते. या उपक्रमांमुळे विद्यार्थ्यांना जीवनातील वास्तव परिस्थिती समजून घेण्याची आणि त्यावर संतुलित निर्णय घेण्याची सवय लागते. अशा अनुभवातून विद्यार्थ्यांमध्ये मानसिक लवचिकता आणि आत्मविश्वास वाढतो (Kohlberg, १९८१).

आजच्या काळात माध्यमिक शाळेतील विद्यार्थ्यांमध्ये वाढणारा तणाव, चिंता आणि असुरक्षितता लक्षात घेता, मूल्यशिक्षणाची गरज अधिक ठळकपणे जाणवते. शिक्षक जर ITEP चौकटीतून मिळालेल्या मूल्याधारित दृष्टिकोनाचा उपयोग करून अध्यापन करतील, तर शाळा ही केवळ ज्ञान देणारी संस्था न राहता विद्यार्थ्यांच्या मानसिक आरोग्याचे संरक्षण आणि संवर्धन करणारी जागा बनू शकते. त्यामुळे मूल्यशिक्षण आणि मानसिक आरोग्य यांचा परस्परसंबंध शिक्षक शिक्षणाच्या केंद्रस्थानी ठेवणे अत्यंत आवश्यक ठरते.

४. ITEP अंतर्गत शैक्षणिक उपक्रम (Academic Activities under ITEP)

NCTE-ITEP कार्यक्रमांमध्ये शैक्षणिक उपक्रमांना केवळ अभ्यासक्रम पूर्ण करण्याचे साधन न मानता, भावी शिक्षकांच्या व्यक्तिमत्त्व विकासाचा भाग म्हणून पाहिले जाते. या उपक्रमांचा उद्देश विद्यार्थ्यांना माहिती देणे एवढाच नसून, त्यांना विचार करण्याची सवय लावणे, वास्तव परिस्थिती समजून घेण्याची क्षमता निर्माण करणे आणि शिकणाऱ्या विद्यार्थ्यांप्रती संवेदनशील दृष्टी विकसित करणे हा आहे. त्यामुळे खदएझ अंतर्गत राबविले जाणारे शैक्षणिक उपक्रम शिक्षकांना वर्गात केवळ शिकवणारे न राहता मार्गदर्शक आणि सहकारी बनवतात (NCTE, २०२३).

ITEP मध्ये चर्चा, संवाद, समूहकार्य, अनुभवाधारित शिक्षण आणि क्षेत्रकार्य यांसारख्या उपक्रमांवर भर दिला जातो. अशा उपक्रमांमुळे भावी शिक्षकांना विद्यार्थ्यांच्या विचारप्रक्रिया समजून घेता येतात. माध्यमिक शाळेतील विद्यार्थ्यांशी संवाद साधताना त्यांच्या भावना, अडचणी आणि अपेक्षा लक्षात घेण्याची सवय या टप्प्यावर लागते. याचा थेट परिणाम शिक्षकांच्या अध्यापन पद्धतीवर होतो आणि

वर्गातील वातावरण अधिक सकारात्मक बनते.

शैक्षणिक उपक्रमांमध्ये कला, साहित्य, निसर्ग निरीक्षण आणि सामाजिक अनुभव यांचा समावेश केल्यामुळे भावी शिक्षकांची सौंदर्यदृष्टी आणि संवेदनशीलता वाढते. जे शिक्षक स्वतः निसर्ग, कला आणि मानवी नातेसंबंधांबद्दल जागरूक असतात, ते विद्यार्थ्यांमध्येही त्याच प्रकारची जाणीव निर्माण करू शकतात. अशा वातावरणात शिकणाऱ्या विद्यार्थ्यांना मानसिक सुरक्षितता आणि स्वीकाराची भावना मिळते, जी मानसिक आरोग्यासाठी महत्त्वाची ठरते (Rogers, १९६९).

ITEP अंतर्गत दिले जाणारे चिंतनात्मक लेखन, आत्मपरिक्षण, वर्ग निरीक्षण आणि अनुभव नोंदी हे उपक्रम भावी शिक्षकांना स्वतःच्या वर्तनाकडे पाहण्याची संधी देतात. शिक्षक जेव्हा स्वतःच्या अनुभवांवर विचार करतात, तेव्हा त्यांना विद्यार्थ्यांच्या भावनिक गरजा अधिक स्पष्टपणे समजतात. ही समज माध्यमिक शाळेतील विद्यार्थ्यांच्या तणाव, भीती किंवा असुरक्षिततेला योग्य प्रतिसाद देण्यासाठी उपयुक्त ठरते.

शाळा-आधारित उपक्रम आणि समुदायाशी संबंधित कार्यामुळे शिक्षक शिक्षण वास्तवाशी जोडले जाते. पालक, समुदाय आणि शाळा यांच्यातील संबंध समजून घेतल्यामुळे भावी शिक्षकांना विद्यार्थ्यांचे सामाजिक पार्श्वभूमीतील प्रश्न ओळखता येतात. यामुळे अध्यापन करताना केवळ अभ्यासावर नव्हे, तर विद्यार्थ्यांच्या मानसिक व सामाजिक गरजांवरही लक्ष केंद्रित करता येते (UNESCO, २०२०).

ITEP अंतर्गत राबविले जाणारे शैक्षणिक उपक्रम शिक्षकांमध्ये सहकार्य, विश्वास आणि जबाबदारी यांसारखी मूल्ये रुजवतात. अशा मूल्यांवर आधारित शिक्षक जेव्हा वर्गात काम करतात, तेव्हा माध्यमिक शाळेतील विद्यार्थ्यांना सुरक्षित आणि समर्थ वातावरण मिळते. त्यामुळे शैक्षणिक उपक्रम हे केवळ शिक्षक प्रशिक्षणाचे साधन न राहता विद्यार्थ्यांच्या मानसिक आरोग्य संवर्धनासाठी प्रभावी आधार ठरतात.

५. ITEP अंतर्गत शिक्षक प्रशिक्षण कार्यक्रम आणि मानसिक आरोग्य (Teacher Training Programmes Mental Health under ITEP)

ITEP अंतर्गत राबविले जाणारे शिक्षक प्रशिक्षण कार्यक्रम हे केवळ अध्यापन तंत्र शिकवण्यापुरते मर्यादित नसून, शिक्षकांच्या वैयक्तिक आणि व्यावसायिक विकासावर लक्ष केंद्रित करणारे असतात. या प्रशिक्षणाचा मुख्य हेतू भावी शिक्षकांना मानसिकदृष्ट्या सक्षम, भावनिकदृष्ट्या संवेदनशील आणि मूल्यजाणीव असलेले व्यक्ती म्हणून घडविणे हा आहे. कारण शिक्षक स्वतः मानसिकदृष्ट्या संतुलित असतील, तरच ते माध्यमिक शाळेतील विद्यार्थ्यांच्या मानसिक आरोग्याकडे योग्य पद्धतीने लक्ष देऊ शकतात (NCTE, २०२३).

ITEP प्रशिक्षणामध्ये योग, ध्यान, श्वसन क्रिया, आत्मपरिक्षण आणि तणाव व्यवस्थापन यांसारख्या उपक्रमांचा समावेश केला जातो. हे उपक्रम शिक्षकांना स्वतःचा तणाव ओळखण्यास आणि तो सकारात्मक पद्धतीने हाताळण्यास मदत करतात. शिक्षक जेव्हा स्वतः अशा पद्धतीचा अनुभव घेतात, तेव्हा ते विद्यार्थ्यांना देखील सहजपणे मार्गदर्शन करू शकतात. त्यामुळे शिक्षक प्रशिक्षण आणि विद्यार्थ्यांचे मानसिक आरोग्य यांचा परस्परसंबंध अधिक मजबूत होतो (WHO, २०२१).

ITEP अंतर्गत कार्यशाळा, समूहचर्चा आणि अनुभव-वाटप

सत्रांमुळे भावी शिक्षकांना स्वतःच्या भावना मोकळेपणाने व्यक्त करण्याची संधी मिळते. या प्रक्रियेतून सहकार्य, परस्पर समज आणि सहानुभूती विकसित होते. शिक्षक जेव्हा असे अनुभव घेतात, तेव्हा वर्गात विद्यार्थ्यांसोबत काम करताना त्यांची प्रतिक्रिया अधिक संयमी आणि समजूतदार होते. हे माध्यमिक शाळेतील विद्यार्थ्यांसाठी मानसिकदृष्ट्या सुरक्षित वातावरण निर्माण करण्यास उपयुक्त ठरते.

शाळा-आधारित प्रशिक्षण आणि प्रत्यक्ष अध्यापनाचा अनुभव हा ITEP चा महत्त्वाचा भाग आहे. या अनुभवातून भावी शिक्षकांना विद्यार्थ्यांच्या वर्तनामागील भावनिक कारणे समजण्यास मदत होते. काही विद्यार्थ्यांचा कमी सहभाग, चिडचिड किंवा शांतपणा हा मानसिक तणावाचे लक्षण असू शकतो, याची जाणीव या टप्प्यावर होते. त्यामुळे शिक्षकांना केवळ शिस्तीच्या दृष्टीने नव्हे, तर संवेदनशीलतेच्या दृष्टीने विद्यार्थ्यांकडे पाहण्याची सवय लागते (Rogers, १९६९).

ITEP मध्ये समाविष्ट असलेले नैतिकता, समावेशक शिक्षण, सामाजिक जबाबदारी आणि मानवी मूल्ये याविषयीचे प्रशिक्षण शिक्षकांना अधिक व्यापक दृष्टी देते. या प्रशिक्षणामुळे शिक्षक वर्गात समानता, न्याय आणि स्वीकार यांवर आधारित वातावरण निर्माण करू शकतात. अशा वातावरणात शिकणाऱ्या विद्यार्थ्यांना मानसिक आधार मिळतो आणि त्यांच्या आत्मसन्मानात वाढ होते (UNESCO, २०२०).

एकूणच ITEP अंतर्गत शिक्षक प्रशिक्षण कार्यक्रम हे शिक्षकांच्या मानसिक आरोग्याबरोबरच विद्यार्थ्यांच्या मानसिक आरोग्य संवर्धनासाठीही महत्त्वाची भूमिका बजावतात. शिक्षक जर भावनिकदृष्ट्या सजग, मूल्याधिष्ठित आणि संवेदनशील असतील, तर शाळा ही केवळ ज्ञान देणारी संस्था न राहता विद्यार्थ्यांच्या मानसिक आरोग्याला आधार देणारी जागा बनू शकते. त्यामुळे शिक्षक प्रशिक्षण आणि मानसिक आरोग्य यांचा समन्वय ITEP चौकटीत केंद्रस्थानी ठेवणे अत्यावश्यक ठरते.

६. मूल्यशिक्षण व मानसिक आरोग्याच्या संदर्भात ITEP अंतर्गत प्रमुख आव्हाने (The Biggest Challenges under ITEP in the Context of Value Education and Mental Health)

ITEP कार्यक्रमाची संकल्पना ही शिक्षक शिक्षणाला अधिक समग्र, मूल्याधिष्ठित आणि समाजाभिमुख बनविण्याच्या उद्देशाने मांडलेली आहे. तथापि, प्रत्यक्ष अंमलबजावणीच्या टप्प्यावर मूल्यशिक्षण आणि मानसिक आरोग्य या दोन्ही घटकांशी संबंधित काही गंभीर आव्हाने जाणवतात. ही आव्हाने केवळ अभ्यासक्रमाशी संबंधित नसून, शिक्षक प्रशिक्षणाच्या संपूर्ण प्रक्रियेशी निगडित आहेत.

सर्वात मोठे आव्हान म्हणजे मूल्यशिक्षणाकडे अजूनही पूरक घटक म्हणून पाहिले जाणे. अनेक वेळा अभ्यासक्रमाचा भर विषयज्ञान, अध्यापन कौशल्ये आणि मूल्यमापन यांवर जास्त असतो. परिणामी मूल्यशिक्षण आणि मानसिक आरोग्याशी संबंधित उपक्रम वेळेअभावी किंवा औपचारिकतेपुरते मर्यादित राहतात. यामुळे ITEP च्या मूळ उद्देशाशी विसंगती निर्माण होते (NCTE, २०२३).

दुसरे महत्त्वाचे आव्हान म्हणजे भावी शिक्षकांची मानसिक तयारी. अनेक विद्यार्थी-शिक्षक स्वतःच तणाव, आत्मविश्वासाचा अभाव आणि भविष्यासंबंधी असुरक्षिततेचा अनुभव घेत असतात.

अशा स्थितीत त्यांना माध्यमिक शाळेतील विद्यार्थ्यांच्या मानसिक गरजा ओळखणे आणि त्यावर संवेदनशील प्रतिसाद देणे अवघड ठरते. शिक्षक प्रशिक्षणामध्ये जर स्वतःच्या मानसिक आरोग्याकडे पुरेसे लक्ष दिले गेले नाही, तर विद्यार्थ्यांच्या मानसिक आरोग्य संवर्धनाची अपेक्षा पूर्ण होऊ शकत नाही (WHO, २०२१).

ITEP अंतर्गत अनुभवाधारित आणि चिंतनात्मक उपक्रम अपेक्षित असले तरी, प्रत्यक्षात काही ठिकाणी हे उपक्रम केवळ कागदोपत्री स्वरूपात राबविले जातात. आत्मचिंतन, संवाद आणि मूल्यसंवर्धन या प्रक्रिया खोलवर न रुजता औपचारिक स्वरूपात पूर्ण केल्या जातात. यामुळे भावी शिक्षकांमध्ये अपेक्षित मूल्यजाणीव आणि भावनिक सजगता विकसित होण्यास मर्यादा येतात.

आणखी एक आव्हान म्हणजे बदलत्या सामाजिक आणि सांस्कृतिक संदर्भांचा प्रभाव. आजच्या काळात व्यक्तिकेंद्रित विचारसरणी, स्पर्धात्मकता आणि यशकेंद्री दृष्टी अधिक प्रभावी होत आहे. या पार्श्वभूमीवर सहकार्य, सहानुभूती आणि सामाजिक जबाबदारी यांसारखी मूल्ये शिक्षक शिक्षणात रुजविणे हे आव्हानात्मक ठरते. याचा परिणाम थेट माध्यमिक शाळेतील विद्यार्थ्यांच्या मानसिक आरोग्यावर दिसून येतो (Kohlberg, १९८१).

शिक्षक शिक्षण संस्था, शाळा आणि समुदाय यांच्यातील मर्यादित समन्वय हे देखील एक महत्त्वाचे आव्हान आहे. मूल्यशिक्षण आणि मानसिक आरोग्य संवर्धन हे केवळ शिक्षकांच्या प्रयत्नांवर अवलंबून न राहता, पालक आणि समाजाच्या सहकार्यानेच प्रभावी ठरू शकते. मात्र या समन्वयाचा अभाव अनेक ठिकाणी जाणवतो (UNESCO, २०२०).

या सर्व आव्हानांच्या पार्श्वभूमीवर, ITEP अंतर्गत मूल्यशिक्षण आणि मानसिक आरोग्य या घटकांना अधिक अर्थपूर्ण, अनुभवाधारित आणि वास्तवाशी जोडलेले बनविण्याची आवश्यकता आहे. शिक्षक शिक्षण जर भावनिक संवेदनशीलता, आत्मपरिक्षण आणि सामाजिक जबाबदारी यांवर आधारित असेल, तरच ITEP च्या माध्यमातून माध्यमिक शाळेतील विद्यार्थ्यांच्या मानसिक आरोग्य संवर्धनाचे उद्दिष्ट प्रभावीपणे साध्य होऊ शकते.

७. ITEP अंतर्गत मूल्यशिक्षण व मानसिक आरोग्याच्या संदर्भात विद्यार्थी-शिक्षकांची भूमिका (Role of Student Teachers under ITEP in the Context of Value Education and Mental Health)

एकात्मिक शिक्षक शिक्षण कार्यक्रम (ITEP) हा केवळ शिक्षक तयार करण्याचा अभ्यासक्रम नसून, तो सामाजिक जबाबदारीची जाणीव असलेले, मूल्याधिष्ठित आणि मानसिकदृष्ट्या सजग शिक्षक घडविण्याचा व्यापक प्रयत्न आहे. या प्रक्रियेत विद्यार्थी-शिक्षकांची भूमिका अत्यंत महत्त्वाची ठरते, कारण भविष्यातील शाळा संस्कृतीचे स्वरूप त्यांच्या विचारसरणीवर आणि व्यवहारावर अवलंबून असते. माध्यमिक शाळेतील विद्यार्थ्यांच्या मानसिक आरोग्य संवर्धनासाठी शिक्षकांचे व्यक्तिमत्त्व, मूल्यदृष्टी आणि भावनिक संवेदनशीलता निर्णायक ठरते.

ITEP अंतर्गत विद्यार्थी-शिक्षक स्वतः शिकणाऱ्या अवस्थेत असतात. या अवस्थेत त्यांना शैक्षणिक ताण, मूल्यद्वंद्व, सामाजिक अपेक्षा आणि वैयक्तिक मर्यादा यांचा सामना करावा लागतो. हा अनुभव

त्यांना मानसिक आरोग्य ही संकल्पना केवळ सैद्धांतिक न राहता, जीवनाशी निगडित वास्तव म्हणून समजून घेण्यास मदत करतो. त्यामुळे ते पुढे माध्यमिक शाळेतील विद्यार्थ्यांच्या भावनिक अडचणी अधिक समजूतदारपणे हाताळू शकतात (NCTE, २०२३).

मूल्यशिक्षणाच्या दृष्टीने विद्यार्थी-शिक्षक हे थेट शिकवण देणारे नव्हे, तर मूल्यांचा अनुभव देणारे घटक असतात. वर्गातील शिस्त, विद्यार्थ्यांशी संवाद, मतभेद हाताळण्याची पद्धत आणि सहकार्याची भावना या सर्व बाबी त्यांच्या मूल्यदृष्टीचे प्रतिबिंब असतात. अशा प्रकारे अनुभवाधारित मूल्यसंवर्धन विद्यार्थ्यांच्या मानसिक सुरक्षिततेस हातभार लावते (UNESCO, २०२०).

ITEP मध्ये समाविष्ट असलेले शाळा-अनुभव व इंटरनॅशनल विद्यार्थी-शिक्षकांना प्रत्यक्ष शालेय वास्तवाशी जोडतात. परीक्षांचा ताण, स्पर्धा, कौटुंबिक दबाव आणि सामाजिक असुरक्षितता यांचा माध्यमिक शाळेतील विद्यार्थ्यांच्या मानसिक स्थितीवर कसा परिणाम होतो, हे विद्यार्थी-शिक्षक प्रत्यक्ष अनुभवतात. या अनुभवातून ते केवळ विषयकेंद्रित अध्यापक न राहता, संवेदनशील मार्गदर्शकाची भूमिका स्वीकारतात (WHO, २०२१).

ग्रामीण व सामाजिकदृष्ट्या विविध पार्श्वभूमीतील शाळांमध्ये कार्य करताना विद्यार्थी-शिक्षकांना स्थानिक मूल्यव्यवस्था आणि सामाजिक वास्तव यांची जाणीव होते. ही जाणीव मानसिक आरोग्य संवर्धनासाठी आवश्यक असलेल्या समावेशक दृष्टिकोनाला बळ देते. विद्यार्थ्यांच्या समस्या समजून घेण्यासाठी सहानुभूतीपूर्ण दृष्टिकोन स्वीकारणे हे मूल्यशिक्षणाचे मूळ उद्दिष्ट येथे स्पष्ट होते (NCERT, २०२२).

एकूणच, ITEP अंतर्गत विद्यार्थी-शिक्षक हे केवळ भावी शिक्षक नसून, माध्यमिक शाळेतील विद्यार्थ्यांच्या मानसिक आरोग्य संवर्धनाचे शांत शिल्पकार आहेत. मूल्यशिक्षणाच्या माध्यमातून स्वतःची मानसिक समतोलता, सामाजिक जबाबदारी आणि मानवी संवेदनशीलता विकसित केल्यास, ते पुढे आरोग्यदायी आणि सकारात्मक शालेय वातावरण निर्माण करू शकतात. हीच भूमिका खटपट च्या मूल्याधारित शिक्षक शिक्षणाची केंद्रबिंदू ठरते.

८. समारोप

माध्यमिक शाळेतील विद्यार्थ्यांच्या मानसिक आरोग्य संवर्धनासाठी मूल्याधारित शिक्षक शिक्षण अत्यंत महत्त्वाचे आहे. ITEP अंतर्गत शिक्षक प्रशिक्षण हा फक्त शैक्षणिक कौशल्य वाढवण्यापुरता मर्यादित नसून, शिक्षकांना मानसिकदृष्ट्या सक्षम, संवेदनशील आणि मूल्याधिष्ठित व्यक्तिमत्त्व म्हणून घडवण्यावर भर देतो. शिक्षक स्वतः जेव्हा मानसिकदृष्ट्या सजग असतात, तेव्हा ते विद्यार्थ्यांच्या भावनिक आणि सामाजिक गरजा अधिक प्रभावीपणे ओळखू शकतात .

संशोधनातून असे दिसून आले की ITEP अंतर्गत अनुभवाधारित उपक्रम जसे की शाळा-इंटरनॅशनल, आत्मचिंतन सत्र, योग, ध्यान व तणाव व्यवस्थापन हे विद्यार्थी-शिक्षकांच्या मानसिक व भावनिक विकासासाठी अत्यंत प्रभावी ठरतात. हे उपक्रम शिक्षकांना केवळ ज्ञान देणारे शिक्षक न राहता, मूल्यसंवर्धक मार्गदर्शक बनण्यास प्रवृत्त करतात, जे माध्यमिक शाळेतील विद्यार्थ्यांच्या मानसिक आरोग्यावर सकारात्मक प्रभाव टाकतात.

शिक्षक प्रशिक्षण आणि मूल्यशिक्षण यांचा समन्वय मानसिक आरोग्य संवर्धनासाठी आवश्यक आहे. शिक्षक स्वतः मानसिकदृष्ट्या सक्षम, सामाजिकदृष्ट्या जागरूक आणि मूल्याधिष्ठित असतील, तर विद्यार्थ्यांमध्ये आत्मविश्वास, भावनिक स्थैर्य, सामाजिक जबाबदारी आणि सहकार्याची भावना वाढते. त्यामुळे शाळा केवळ ज्ञान देणारी संस्था न राहता, विद्यार्थ्यांच्या सर्वांगीण विकासाचे केंद्र बनते .

शेवटी, ITEP अंतर्गत मूल्यशिक्षण व मानसिक आरोग्य यांना शिक्षणाच्या केंद्रस्थानी ठेवणे, शिक्षकांना अनुभवी व संवेदनशील घडविणे, आणि विद्यार्थ्यांचे मानसिक आरोग्य सुधारण्याचे उद्दिष्ट साध्य करणे हे या अभ्यासाचे मुख्य निष्कर्ष आहेत. हे निष्कर्ष शिक्षक प्रशिक्षण धोरणे, शाळा व्यवस्थापन आणि शैक्षणिक कार्यक्रमांच्या सुधारणा यासाठी उपयुक्त ठरतील.

९. संदर्भस्रोत

1. Dewey, J. (1938). Experience and education. Kappa Delta Pi. Retrieved from <https://en.wikipedia.org/wiki/Experience&Education>
2. Rogers, C. R. (1969). Freedom to learn: - view of what education might become (3rd ed.). Charles Merrill.
3. Kohlberg, L. (1981). Essays on moral development, Volume One: The philosophy of moral development. Harper Row.
4. Bandura, -. (1977). Social learning theory. Prentice-Hall.
5. Bandura, -. (1986). Social foundations of thought and action: - social cognitive theory. Prentice-Hall.
6. National Council of Educational Research and Training. (2019-2020). -nual report 2019-2020. Government of India, Ministry of Education. <https://www.education.gov.in/sites/uploadfiles/mhrd/files/document-reports/-nual-Report-2019-20.pdf>
7. UNESCO. (2025, October 16). Mental health and psychosocial support in schools and education. Retrieved December 2025, from <https://www.unesco.org/en/health-education/mental-health>
8. UNESCO. (2025, January 28). 15 million learners, one mission: School health and wellness programme (SHWP). Retrieved December 2025, from <https://www.unesco.org/en/articles/15-million-learners-one-mission-school-health-and-wellness-programme>
9. UNESCO. (2020, October 30). Minding our minds during COVID-19: - guide for positive mental health in students (Press Release). Retrieved December 2025, from <https://www.unesco.org/en/articles/union-minister-education-launches-unescos-mental-health-guide-students-india>
10. World Health Organization. (2023). Helping adolescents thrive: - framework for advocacy and action to support mental health and psychosocial wellbeing among adolescents. U.S. National Institutes of Health. <https://pmc.ncbi.nlm.nih.gov/articles/PMC11247775/>
11. UNICEF. (2021). Promoting and protecting mental

- health in schools and learning environments. <https://www.unicef.org/media/126821/file/Promoting%20and%20protecting%20mental%20health%20in%20schools%20and%20learning%20environments.pdf>
12. National Council for Teacher Education. (n.d.). Introduction. Retrieved December 2025, from <https://web.ncte.gov.in/page/introduction>
 13. National Council for Teacher Education. (n.d.). Integrated Teacher Education Programme (ITEP). Retrieved December 2025, from <https://ncte.gov.in/Website/index.aspx/ITEP/Hindi/NPST/PDF/NMM/TETguidelines.aspx>
 14. Tikader, B., Mandal, B. (2025). Educating the heart and mind: Linking value-based education for psychological wellbeing. *International Journal of Multidisciplinary Research and Studies*, 3(5), 10-18. <https://doi.org/10.61778/ijmrast.v3i5.136>

आय.टी.ई.पी. अंतर्गत उच्च शिक्षणात इतर संस्थांशी सहकार्य

प्रा.डॉ.संगिता बाबुराव भालेराव

सहयोगी, ज शि.प्र.संस्थेचे शिक्षणशास्त्र महाविद्यालय, गरताड (धुळे)

सारांश :

राष्ट्रीय शैक्षणिक धोरण २०२० ने शिक्षण क्षेत्रात क्रांतिकारक बदल घडून येईल. यात आय.टी.ई.पी.अंतर्गत चार वर्षांचा एकात्मिक बी.एड.अभ्यासक्रम सुरू करण्यात येईल. काही संस्थामध्ये वर्ष २०२३-२०२४ व २०२४-२५ पासून हा अभ्यासक्रम सुरू करण्यात आला आहे. उच्च शिक्षणात इतर संस्थांशी सहकार्य हे बहुविद्याशाखीय शिक्षणावर आधारित आहे. तसेच संस्थेला पायाभूत सुविधांचा वापर इतर शाळा, महाविद्यालये, विविध शाखा इत्यादींसाठी करता येईल. त्यामुळे विद्यार्थ्यांना पायाभूत संसाधनाचा उपयोग होईल त्याचबरोबर शिक्षक शिक्षकांना उच्च दर्जाची अध्यापनाची सामग्री मिळेल.

प्रास्ताविक :

आपल्या देशात १९८६ च्या राष्ट्रीय शैक्षणिक धोरणानंतर जवळ-जवळ ३४ वर्षांनी नविन शैक्षणिक धोरण २०२० आले. २१ व्या शतकातील हे पहिले शैक्षणिक धोरण असून शालेय आणि उच्च शिक्षणात मोठ्याप्रमाणात परिवर्तन या शैक्षणिक धोरणामुळे होणार आहे. २१ व्या शतकात स्पर्धात्मक जगात विविध कोशल्ये आत्मसात करून प्रगती करण्यासाठी राष्ट्रीय शैक्षणिक धोरण हे अत्यंत महत्त्वपूर्ण ठरणार आहे. या धोरणाने शिक्षणक्षेत्रात आमूलाग्र बदल घडून येणार आहे. कोणत्याही देशाचा दर्जा व विकास हा त्या देशातील नागरिकांवर अवलंबून असतो. देशाच्या प्रगतीसाठी शिक्षण हा अत्यंत महत्त्वाचा घटक आहे. आजच्या बालकांना उत्तम व दर्जेदार शिक्षण दिले तर उद्याचा भावी नागरिक हा सक्षम होतो. या नागरिकांच्या गुणवत्तेवर देशाची प्रगती अवलंबून असते. त्यादृष्टीने राष्ट्रीय शैक्षणिक धोरण २०२० लागू करण्यात आले आहे. या धोरणा अंतर्गत आय.टी.ई.पी.हा चार वर्षांचा पदवीपूर्व अभ्यासक्रम सुरू करण्यात आलेला आहे. यात शिक्षकांना उत्तम प्रशिक्षण देण्यासाठी अभ्यासक्रमाची मांडणी ही करण्यात आलेली आहे.

एकात्मिक शिक्षक शिक्षण कार्यक्रमात सामान्य शिक्षण आणि व्यावसायिक शिक्षक-प्रशिक्षण एकत्रित केले जाते आय.टी.ई.पी.चा उद्देश शिक्षकांना सक्षम, प्रेरित आणि व्यावसायिक बनविणे हा आहे. हा चार वर्षांचा ड्युअल - मेजर पदवी कार्यक्रम असून विद्यार्थ्यांना बी.ए.बी.एड., बी.एस्सी. बी.एड.अशा दोन डिग्री मिळणार आहेत. तसेच

भावी शिक्षकांना आशय, अध्यापनशास्त्र, मूल्ये आणि व्यवहारात सर्वोच्च दर्जाचे शिक्षण दिले जाते. राष्ट्रीय शैक्षणिक धोरण २०२० मध्ये अधोरेखित केले आहे की, शिक्षकांची तयारी ही एक अशी क्रिया आहे. ज्यासाठी बहुविद्याशाखीय दृष्टीकोन तसेच ज्ञान, स्वभाव आणि मूल्यांची निर्मिती व सर्वोत्तम मार्गदर्शकांच्या मार्गदर्शनाखाली सराव विकास आवश्यक आहे.

आय.टी.पी.ई.अंतर्गत चार वर्षांचा एकात्मिक बी.एड.अभ्यासक्रम ही २०३० पर्यंत शालेय शिक्षकांसाठी किमान पदवी पात्रता असेल. अर्थात चार वर्षांचा एकात्मिक बी.एड अभ्यासक्रम म्हणजे शिक्षण तसेच भाषा, इतिहास, संगीत, गणित, संगणकशास्त्र, रसायनशास्त्र, अर्थशास्त्र, कला, शारीरिक शिक्षण इत्यादि विषय असतील. त्याचबरोबर यापैकी एका विषयात स्पेशलायझेशन असलेली ड्युअल मेजर ही सर्वांगीण पदवी असेल. शिक्षकांच्या शिक्षणामध्ये विविध अत्याधुनिक विषयांचा समावेश करण्यात आला आहे. यात प्रामुख्याने अध्यापनशास्त्र विषया व्यतिरिक्त समाजशास्त्र, इतिहास, विज्ञान, मानसशास्त्र, प्रारंभिक बाल्यावस्था, संगोपन ज्ञान या विषयांबरोबरच इतर विषयांचे मूलभूत प्रशिक्षण समाविष्ट असेल.

उच्च शिक्षणात इतर संस्थांशी सहकार्य :

आय टी.ई.पी.अंतर्गत उच्च शिक्षण संस्थामधील सहकार्य हे प्रामुख्याने बहुविद्याशाखीय (Multidisciplinary) शिक्षणावर आधारित आहे. अर्थात उच्च शिक्षणात इतर संस्थांशी सहकार्य म्हणजे शैक्षणिक संस्था, उद्योग, संशोधन केंद्रे किंवा इतर विद्यापीठे यांच्यासोबत काम करणे होय. यात ज्ञान संसाधने संशोधन प्रकल्प आणि विद्यार्थ्यांच्या विकासासाठी एकत्रितपणे काम करणे होय. एकत्रितपणे काम करण्यामुळे शिकणे अधिक प्रभावी होते आणि यात सहभागी सर्व घटकांना फायदा होतो. यालाच शैक्षणिक सहकार्य (Academic collaboration) किंवा सहयोगी शिक्षण (Collaborative learning) असही म्हणतात. उच्च शिक्षणात इतर संस्थांशी सहकार्य यात संस्थात्मक सहकार्य पुढीप्रमाणे

१. बहुविद्याशाखीय दृष्टीकोन : राष्ट्रीय शैक्षणिक धोरण २०२० नुसार चार वर्षांचा एकात्मिक बी.एड.अभ्यासक्रम हा शालेय शिक्षकांसाठी किमान पदवी पात्रता असेल तसेच २०३० पर्यंत शिक्षक

शिक्षण हे केवळ बहुविद्याशाखीय महाविद्यालये आणि विद्यापीठांमध्येच दिले जाईल यासाठी शिक्षक शिक्षण संस्थांना इतर विषयांच्या उदा. कला, विज्ञान, वाणिज्य या विभागाशी सहकार्य करणे आवश्यक आहे. विविध विषयांच्या संदर्भात बहुविद्याशाखीय दृष्टीकोन शिक्षण संस्थांना ठेवावा लागणार आहे. तसेच विद्यापीठे व इतर प्राध्यापकांचे सहकार्य देखिल आवश्यक आहे.

२. संस्थामधील अंतरिम सहकार्य : यात एखादी एकल शिक्षक शिक्षण संस्था (standalone TEI) तात्काळ बहुविद्याशाखीय बनू शकत नसेल तर नॅशनल कौन्सिल फॉर टिचर्स एज्युकेशनने किमान दहा कि.मी. च्या परिघात असलेल्या इतर उच्च शिक्षण संस्थेशी सहकार्य करण्याची परवानगी दिली आहे.

३. प्रवेशासाठी राष्ट्रीय स्तरांवर सहकार्य : शिक्षकांच्या शिक्षणाची मानके एकसमान राखण्यासाठी आय.टी.ई.पी.मधील प्रवेश नॅशनल टेस्टिंग एजेंसी (NTA) द्वारे आयोजित राष्ट्रीय सामाईक प्रवेश परीक्षेद्वारे केला जातो. तसेच यात आय.आय.टी. आणि केंद्रीय/ राज्य विद्यापीठे यासारख्या विविध संस्था एकत्र येऊन काम करतात.

४. द्वि-पदवी कार्यक्रम : आय.टी.ई.पी.मध्ये विद्यार्थी एकाचवेळेस दोन पदव्या घेईल. अर्थात शिक्षणशास्त्र आणि एका विशेष विषयाचे ज्ञान घेतील. त्यामुळे शिक्षण विभागाचे इतर शैक्षणिक विभागाशी सहकार्य आवश्यक आहे.

५. संसाधनांची भागीदारी : संस्थेच्या एकाच परिसरात एकापेक्षा जास्त अभ्यासक्रम असल्यास, प्रयोगशाळा, ग्रंथालय, आणि क्रिडांगण इत्यादि पायाभूत सुविधांचा वापर त्या संस्थेतील विविध शाखांना एकत्रितपणे करता येतो. त्यामुळे संसाधनांचा वापर विद्यार्थ्यांसाठी वाढेल.

६. संशोधन : संशोधन कार्यात विद्यार्थ्यांना पीएच.डी. करत असतांना, त्यांनी निवडलेल्या शाखेमध्ये अध्यापक किंवा संवादकाची भूमिका करावी लागेल. त्यांना अध्यापन सहाय्यकाच्या भूमिकेतून किंवा इतर साधनांच्या माध्यमातून प्रत्यक्ष अध्यापनाचा अनुभव घ्यावा लागेल व त्याचे किमान तास पूर्ण करावे लागतील.

७. शिक्षक शिक्षणासाठी बहुविद्याशाखीय इनपूट : प्रशिक्षणार्थ्यांना उच्च दर्जा असलेली अध्यापनाची सामग्री व अध्यापनशास्त्राचे शिक्षण देणे आवश्यक असल्याने, सर्व शिक्षक शिक्षण कार्यक्रम संयुक्त बहुशाखीय संस्थामध्येच राबवले जातील. त्यासाठी शिक्षण विभाग स्थापन केले जातील. हे विभाग आधुनिक संशोधने करतील, त्याचबरोबर मानसशास्त्र, तत्वज्ञान, समाजशास्त्र, इतिहास, विज्ञान, यासारख्या मूलभूत विषयांचे

प्रशिक्षण समाविष्ट असेल.

८. नवोपक्रम : अध्यापनशास्त्रातील नवीन पध्दती आणि तंत्र विकसित करण्यासाठी विद्यापीठे, NCTE आणि इतर संशोधन संस्था ह्या एकत्रितरित्या काम करतात. त्यासाठी नवनवीन उपक्रमांचा अवलंब केला जाईल.

९. डिजिटल आणि अत्याधुनिक तंत्रज्ञानाचा वापर : यात आधुनिक तंत्रज्ञानाला अत्यंत महत्वाचे स्थान आहे तसेच डिजिटल साक्षरता व ऑनलाईन शिक्षणासाठी विविध संस्था आणि तंत्रज्ञानात्मक संस्थासोबत सहकार्य करतात.

NEP २०२० चे उद्दिष्ट साध्य करणे : राष्ट्रीय शैक्षणिक धोरण २०२० नुसार, शिक्षणाचा दर्जा सुधारण्यासाठी व गुणवत्ता वाढविण्यासाठी एकविसाव्या शतकातील शिक्षकांच्या गरजा पूर्ण करण्याचे उद्दिष्ट आहे. शिक्षकांनी नवनवीन कौशल्ये आत्मसात करणे आवश्यक आहे. त्यासाठी विविध संस्था उदा. IIT's, NIT's, केंद्रीय/राज्य विद्यापीठे एकत्र येऊन काम करतात.

महाराष्ट्रात आणि राष्ट्रीय स्तरांवर अनेक संस्थांनी २०२३-२४ व २०२४-२५ या शैक्षणिक वर्षात चार वर्षांचा आय टी ई पी. कोर्स सुरू केला आहे. अर्थात आय टी ई पी. मध्ये एकसंध शिक्षणाचा अनुभव देण्यासाठी अनेक संस्था उदा. विद्यापीठे, शिक्षण संस्था आणि शाळा यांच्यात समन्वय साधला जातो. त्यामुळे शिक्षक तयार करण्याची प्रक्रिया अधिक प्रभावी बनते.

निष्कर्ष:

१. आय टी ई पी. कार्यक्रमात सामान्य शिक्षण व व्यावसायिक शिक्षण एकत्र केले आहे.
२. शिक्षण संस्थांना बहुविद्याशाखीय दृष्टीकोन ठेवावा लागणार आहे.
३. शिक्षण संस्थांना इतर उच्च शिक्षण संस्थेशी सहकार्य करण्याची परवानगी दिली आहे.
४. शिक्षकांच्या शिक्षणाची मानके व गुणवत्ता एक समान ठेवण्यासाठी प्रवेश नॅशनल टेस्टिंग एजेंसीद्वारे केला जातो.
५. संस्थेच्या पायाभूत सुविधांचा व संसाधनाचा सर्वांसाठी वापर केला जातो.
६. संस्थांमध्ये स्वतंत्र विभाग स्थापन केले जातील.

संदर्भ:

1. <https://www.education.gov.in>
2. <https://ncte.gov.in>

२१ व्या शतकातील शिक्षक: नैतिकता आणि व्यावसायिक जबाबदारी

डॉ. एस. ए. सोनवणे

सहयोगी प्राध्यापक

शासकीय अध्यापक महाविद्यालय, मुंबई

प्रस्तावना-

मानवाच्या उत्पत्ती बरोबरच त्याच्या वैयक्तिक, सामाजिक व व्यावसायिक जीवनाची सुरुवात झाली, त्या सोबतच नैतिकतेचा देखील उगम झाला, म्हणून नैतिकता ही संकल्पना प्रारंभी पासूनच मानवी जीवनाचा एक भाग म्हणून ओळखली जाते. मानव जसजसा ज्या विविध क्षेत्रांशी आणि व्यावसायांशी/कृतींशी जोडला गेला तसतसा नैतिकतेचा देखील संबंध जोडला गेला. प्राचीन काळी मानवाचे जीवन साधे सोपे होते त्यामुळे नैतिकतेबाबत फारशी संमिश्रितता नव्हती. २१ व्या शतकातील उद्यमशील मानवाने विकासाची जी विविध क्षेत्रे उदयास आणली आहेत या सर्व क्षेत्रांमध्ये नैतिकता स्वाभाविकपणे एक अविभाज्य भाग व व्यापक बनली आहे. आर्थिक, राजकीय, सामाजिक, शैक्षणिक, मानसिक, सांस्कृतिक, वैद्यकीय, न्यायिक अशा विविध क्षेत्रांपैकी शिक्षण सुद्धा एक व्यवसाय क्षेत्र असून या क्षेत्रात नैतिकतेला सध्याच्या काळात खूपच महत्व प्राप्त झाले आहे. म्हणून शिक्षकांना नैतिक दृष्ट्या सक्षम घडविणे काळाची गरज असून शासकीय, सामाजिक व शैक्षणिक संस्था यात महत्त्वपूर्ण भूमिका बजावत आहेत. जलद जागतिकीकरण, तांत्रिक प्रगती, सांस्कृतिक विविधता आणि विकसित होत असलेल्या सामाजिक मूल्यांमुळे शिक्षकांच्या शिक्षण-प्रशिक्षणात नैतिक जागरूकतेची आवश्यकता वाढली आहे. शिक्षक शिक्षणातील नीतिमूल्ये म्हणजे शिक्षकांच्या शिक्षण व प्रशिक्षणादरम्यान आणि त्यांच्या कारकिर्दीत त्यांच्या वर्तन परिवर्तनात स्वीकारलेली नैतिक तत्त्वे आणि व्यावसायिक मूल्ये होय. प्रस्तुत लेखात शिक्षकांच्या संदर्भात नैतिक पैलू व व्यावसायिक जबाबदारीची आवश्यकता मांडण्याचा प्रयत्न केलेला आहे.

नीतिशास्त्राचा अर्थ -

नीतिशास्त्र ही तत्त्वज्ञानाची एक शाखा आहे, जी मानवी नैतिक मूल्य व वर्तन योग्य आणि अयोग्य संकल्पनांशी संबंधित आहे. नीतिशास्त्र हा शब्द ग्रीक शब्द इथोस पासून आला आहे, ज्याचा अर्थ चारित्र्य किंवा प्रथा आहे. नीतिशास्त्र व्यक्तींना नैतिकदृष्ट्या चांगले आणि सामाजिकदृष्ट्या जबाबदार जीवन जगण्यास मार्गदर्शन करते. नीतिशास्त्र म्हणजे मानवाच्या योग्य-अयोग्य वर्तनाचा अभ्यास करणारे

शास्त्र होय. मानवाने वैयक्तिक, सामाजिक व व्यावसायिक जीवनात कसे वागावे? कोणते वर्तन नैतिक आहे? कोणते अनैतिक आहे? याचा सुसंगत विचार नीतिशास्त्रात केला जातो. नीतिशास्त्र हा नैतिक तत्त्वांचा एक संच आहे जो व्यक्ती किंवा गटांच्या वर्तनावर नियंत्रण ठेवतो. शिक्षक शिक्षणामध्ये, नीतिशास्त्र म्हणजे व्यावसायिक मूल्ये आणि नैतिक जबाबदाऱ्या, ज्या विद्यार्थ्यांना, सहकाऱ्यांना आणि समाजाशी असलेल्या संबंधांमध्ये शिक्षकांना मार्गदर्शन करतात. नैतिकता प्रधान बाबी ह्या मानवी कृती, कर्तव्य, जबाबदारी, निष्पक्षता, प्रामाणिकपणा व्यक्तीच्या वर्तनाला मार्गदर्शन करणारी तत्त्वे आणि मानके आहेत.

नीतिशास्त्राच्या व्याख्या -

रिस्टॉटल नीतिशास्त्र म्हणजे वर्तनातील योग्य काय आहे आणि चांगले जीवन कशामुळे बनते याचा अभ्यास.

सॉक्रेटिस नीतिशास्त्र म्हणजे माणसाने कसे जगावे याचे ज्ञान.

प्लेटो नीतिशास्त्र हे चांगल्या वर्तनाचे शास्त्र आहे.

जॉन ड्युई नीतिशास्त्र हे असे शास्त्र आहे जे इतरांच्या कल्याणावर परिणाम करणाऱ्या वर्तनाशी संबंधित आहे.

वरील सर्व पाश्चिमात्य तत्त्वज्ञ व समाजशास्त्रज्ञांच्या मते नीतिशास्त्र म्हणजे मानवी वर्तनातील योग्य वर्तनाचा व सामाजिक दृष्ट्या स्वीकार्य वर्तनाचा संच होय.

भारतीय तत्त्वज्ञानानुसार नीतिशास्त्राच्या व्याख्या-

वेद - नीतिशास्त्र हे धर्मावर आधारित आहे, ज्याचा अर्थ विश्वाची नैतिक व्यवस्था आणि जीवनातील योग्य आचरण असा आहे.

उपनिषदे - नीतिशास्त्र म्हणजे सत्यानुसार जगणे, आत्मसंयम आणि आत्म्याची अनुभूती घेणे.

भागवतगिता - नीतिशास्त्र म्हणजे फळाची आसक्ती न ठेवता आपले कर्तव्य प्रामाणिकपणे आणि निःस्वार्थपणे पार पाडणे.

गौतम बुद्ध - नीतिशास्त्र म्हणजे योग्य आचरणाचा सराव करणे, ज्यामध्ये योग्य वाणी, योग्य कर्म आणि योग्य उपजीविका यांचा समावेश होतो.

महावीर (जैन धर्म) - नीतिशास्त्र अहिंसा, सत्य, अस्तेय, ब्रह्मचर्य आणि अपरिग्रह यांवर आधारित आहे.

आदि शंकराचार्य – नीतीशास्त्रामध्ये मनाची शुद्धता, आत्मशिश्ट आणि नैतिक जीवन यांचा समावेश आहे, जे आध्यात्मिक ज्ञानाकडे घेऊन जातात.

स्वामी विवेकानंद – नीतीशास्त्र म्हणजे मानवतेची सेवा करणे, प्रत्येक मानवात देव पाहणे आणि सत्य व सामर्थ्याचे जीवन जगणे.

महात्मा गांधी – नीतीशास्त्र म्हणजे विचार, शब्द आणि कृतीमध्ये सत्य आणि अहिंसेनुसार जगणे.

भारतीय तत्त्वज्ञानानुसार नैतिकता काळानुरूप बदललेली संकल्पना असून धर्म, आत्मा, कर्तव्य, आचरण इत्यादींचा विचार केलेला आहे. नैतिकता म्हणजे मानव कल्याणासंदर्भात मानवी चांगल्या वर्तनाचा संच होय.

नैतिकता काळानुरूप बदललेली संकल्पना –

काळ	नैतिक आधार	मुख्य लक्ष
प्राचीन	परंपरा आणि सद्गुण	कर्तव्य, नैतिक चारित्र्य
मध्ययुगीन	धर्म	आज्ञापालन, मुक्ती
आधुनिक	सामाजिक नैतिकता	न्याय, व्यावसायिकता
समकालीन	बहुलतावाद	समावेशकता, तंत्रज्ञान

शिक्षक शिक्षणातील नीतिमूल्यांचे प्रमुख पैलू –

शिक्षक हा शिक्षण प्रणालीच्या विविध पैलूंशीसंबंधित असून त्या सर्वांप्रती योग्य वर्तनाचा अनुबंध शिक्षकाने टिकविणे अपरिहार्य असते. यात राष्ट्रीय, सामाजिक, अध्ययन, अध्यापन, प्रशिक्षण, विद्यार्थी, सहकारी, पालक, शैक्षणिक संस्था, ज्ञान संवर्धन, संशोधन व वैयक्तिक वर्तन या विविध पैलूंच्या अनुषंगाने शिक्षकाने नैतिक दृष्ट्या आदर्शवत वर्तन घडविणे आवश्यक असते.

राष्ट्रीय दृष्टिकोनातून नैतिक पैलू –

शिक्षकांनी राष्ट्रीय विकासाच्या दृष्टिकोनातून स्वतः राष्ट्रीय एकात्मता, राष्ट्रप्रेम व राष्ट्रनिष्ठा जोपासणे तसेच अध्यापनातून विद्यार्थ्यांमध्ये राष्ट्रीय एकात्मता, राष्ट्रप्रेम व राष्ट्रनिष्ठा मूल्य संवर्धित करण्याचे नैतिक कार्य आपल्या अध्यापन विषयातून व आदर्शवत वर्तनातून विद्यार्थ्यांपर्यंत यशस्वीरित्या पोहोचविण्याची जबाबदारी शिक्षकाची असते.

सामाजिक दृष्टिकोनातून नैतिक पैलू –

शिक्षक स्वतः समाजाचा एक घटक आहे. आपला समाज आदर्शवत घडवण्याच्या दृष्टिकोनातून शिक्षकाने आदर्श मूल्यांचे व चांगल्या नैतिक वर्तनाचे धडे स्वतः पासून द्यावयाचे असतात. याशिवाय दैनंदिन अध्यापनातून सामाजिक व नैतिक मूल्यांचा संस्कार घडविणे ज्या आधारे उद्याचा आदर्श समाज आपल्या अनुभूतीस येऊ शकतो यासाठी शालेय अभ्यासक्रम व उपक्रमातून विद्यार्थ्यांना संदेश देता यायला पाहिजे. तसेच समाजातील विघातक प्रवृत्ती नष्ट करून विधायक वृत्ती निर्माण करण्याची नैतिक जबाबदारी शिक्षकाला घेता अली पाहिजे

अध्यापन दृष्टिकोनातून नैतिक पैलू –

अध्यापन हे शिक्षकाचे परम कर्तव्य आहे. अध्यापनातून विद्यार्थ्यांपर्यंत मूल्य, वृत्ती, संस्कार, कौशल्य इत्यादींचा विकास साधण्याची नैतिक जबाबदारी शिक्षकाची असते. यात शिक्षक कोणत्याही प्रकारे कमी पडता कामा नये याशिवाय अध्यापन व्यावसायातील

नैतिकता पूर्णत्वास येऊ शकत नाही. कर्तव्याच्या ठिकाणी वेळेत पोहोचणे, तासिका वेळेत घेणे, अपेक्षित घटकांचे अध्यापन करणे, विद्यार्थ्यांच्या विविध शंका समाधान करणे, शैक्षणिक दृष्टिकोनातून उपयुक्त सर्व कार्य विहित वेळेत पूर्ण करण्याची नैतिक व व्यावसायिक जबाबदारी शिक्षकाची आहे.

अध्ययनात्मक दृष्टिकोनातून नैतिक पैलू –

शिक्षक आजन्म अध्ययनार्थी असावा. ठराविक कालावधीत प्राप्त केलेले ज्ञान हे पुरेशे नसून शिक्षकाने शिक्षण, प्रशिक्षण, अध्यापन कालावधीमध्ये सातत्याने नवनवीन स्रोतमधून ज्ञान प्राप्ती घडवून आणायला असणे. यासाठी सदैव वाचक, संशोधक, लेखक या भूमिका यशस्वीपणे पार पाडणे नैतिक कर्तव्य आहे.

प्रशिक्षणात्मक दृष्टिकोनातून नैतिक पैलू –

कोणतेही ज्ञान कायम नसते त्यात बदल होत असतात. बदलत्या ज्ञानाचा स्वीकार करणे यासाठी विविध प्रशिक्षणात्मक उपक्रम कार्यक्रम घडविले जातात. अशा कार्यक्रमांमधून नाविन्यपूर्ण ज्ञान, कौशल्य, अध्यापनशास्त्रीय बाबींची माहिती आत्मसात करणे तसेच प्रशिक्षणे घेणे, प्रशिक्षण कार्यक्रमांना उपस्थित राहणे, प्रशिक्षण कार्यक्रमांसाठी योग्य उपक्रम तयार करणे या नैतिक जबाबदाऱ्या शिक्षकांनी घ्याव्यात. शिक्षकांनी आपले ज्ञान आणि अध्यापन कौशल्ये सतत सुधारत राहिले पाहिजेत. तसेच इतरांचे अभिप्राय स्वीकारावे, नवीन पद्धती व तंत्रज्ञानाशी जुळवून घेता आले पाहिजे.

विद्यार्थी संदर्भात नैतिक पैलू –

विद्यार्थी हा शिक्षण प्रक्रियेचा आत्मा आहे. विद्यार्थ्यांप्रती शिक्षकाचा नेहमी प्रेमभाव, वात्सल्य, मदतनीस, सल्लागार, मार्गदर्शक, समुपदेशक, या भूमिकेमध्ये विद्यार्थ्यांचे संगोपन घडविणे. लिंग, धर्म, जात, क्षमता किंवा पार्श्वभूमीवर आधारित कोणताही भेदभाव न करता सर्व विद्यार्थ्यांशी समान वागणे. विद्यार्थ्यांच्या प्रतिष्ठेचा, गोपनीयतेचा आणि वैयक्तिक फरकांचा आदर करणे, सत्यनिष्ठा आणि प्रामाणिकपणा, शिकवणे, मूल्यांकन आणि नोंदी ठेवताना सत्यवादी राहणे. तसेच पक्षपात, फसवणूक किंवा अधिकाराचा गैरवापर टाळणे.

सहकारी संदर्भात नैतिक पैलू –

शिक्षकासमवेत त्याचे इतर शिक्षक मित्र सहकारी असतात. अशा सर्व सहकाऱ्यांशी प्रेमभाव, परम संहिष्णुता, परोपकार, सहकार्य, मदतनीस या दृष्टिकोनातून आपली नैतिक जबाबदारी शिक्षकांनी स्वीकारावयाची असते. सांघिक कार्य घडवण्यात सहकार्यात्मक नैतिकतेचे पालन करता आले पाहिजे. प्रामाणिकपणा, सहानुभूती, सहकार्य आणि आदर यांसारख्या मूल्यांना प्रोत्साहन देता आले पाहिजे सहशिक्षकांप्रती आदर आणि सहकार्य दाखवणे, मत्सर, अस्वास्थ्यकर स्पर्धा किंवा खोटी टीका टाळणे संघकार्याला पाठिंबा देणे आणि ज्ञानाची देवाणघेवाण करणे ही शिक्षकाची नैतिक जबाबदारी आहे.

पालक संदर्भातील नैतिकत पैलू –

विद्यार्थ्यांत घडणाऱ्या विकासासंदर्भात पालकांचा योग्य समन्वय साधण्याची नैतिक जबाबदारी शिक्षकाची असते. आणि म्हणून शिक्षक पालक संबंध वृद्धिंगत करणे. शालेय प्रगती, विद्यार्थी शैक्षणिक प्रगती, सामाजिक प्रगती या दृष्टिकोनातून शिक्षकाने पालकांचे सहकार्य

मिळवण्याची जबाबदारी निभवण्याची असते.

शैक्षणिक संस्था संदर्भात नैतिक पैलू-

शिक्षक, ज्या संस्थेत अध्यापन सेवाव्रत संपन्न करित असतो अशा संस्थेप्रती संस्थेची वाढ, विकास व संगोपन घडवण्याची नैतिक जबाबदारी शिक्षकाची असते. संस्थेप्रती कोणत्याही प्रकारे दुष्कृत्य किंवा संस्थेची मानहानी घडेल अशा प्रकारचे कृत्य शिक्षकाकडून अपेक्षित नसते. संस्थेप्रती आदर व आपुलकी राखणे आवश्यक असते. त्यांनी शाळेचे ध्येय, नियम, कायदे आणि व्यावसायिक मानकांचे पालन केले पाहिजे. संस्थेच्या धोरणांचे पालन करणे, शाळेच्या मालमतेचा जबाबदारीने वापर करणे शाळेच्या वातावरणात आणि उद्दिष्टांमध्ये सकारात्मक योगदान देणे ही शिक्षकाची नैतिक कर्तव्य आहेत.

संशोधन संदर्भात नैतिक पैलू-

विश्वातील उपलब्ध ज्ञान हे अंतिम नसून नवीन ज्ञानाची निर्मिती घडवण्याचे कार्य शिक्षकाला करता आले पाहिजे आणि हे संशोधनातून शक्य असते म्हणून शिक्षकांनी आपल्या मधील संशोधन वृत्ती जागृत ठेवून ज्ञानसाधना, ज्ञान निर्मिती, ज्ञानाचे प्रसारण, ज्ञान व माहिती संवर्धन व संग्रह घडवण्याची नैतिक जबाबदारी शिक्षकाची असते.

वैयक्तिक वर्तन संदर्भात नैतिक पैलू-

शिक्षकाचे प्रतिबिंब समाजात उमटत असल्यामुळे आपल्यातील वैयक्तिक पैलू, गुण, व वर्तनाला योग्य आकार, दिशा देणे व त्यांची अभिव्यक्ती घडणे अपेक्षित असते. स्वतःचे आचार, विचार, संस्कार, वृत्ती, कृती या वैयक्तिक जरी असल्या तरी त्या समाजमान्य असाव्यात या दृष्टिकोनातून शिक्षकाने आदर्श वैयक्तिक नैतिक पैलूंचा विचार करणे आवश्यक आहे.

तंत्रज्ञान संदर्भात नैतिक पैलू

सध्याच्या माहिती तंत्रज्ञानाच्या काळात शिक्षक तंत्रज्ञानही असणे गरजेचे आहे. यासाठी त्याला संगणक, इंटरनेट, लॅपटॉप, मोबाईल, यासारख्या विविध इलेक्ट्रॉनिक उपकरणांचा वापर करता येणे, आयसीटी संबंधित विविध प्लचा वापर करता येणे गरजेचे आहे. याशिवाय डिजिटल नीतिमत्ता विद्यार्थी व शिक्षक डेटाची गोपनीयता, तंत्रज्ञानही व्यावसायिकता जोपासणे आवश्यक आहे.

नवीन राष्ट्रीय शिक्षण धोरण (NEP) २०२० हे शिक्षक शिक्षणातील नैतिकता

नवीन राष्ट्रीय शिक्षण धोरण २०२० हे शिक्षक शिक्षणातील नीतिमत्तेशी घट्टपणे जोडलेले आहे, कारण ते शिक्षकांच्या मूल्यांवर, व्यावसायिकतेवर, जबाबदारीवर आणि नैतिक वर्तनावर भर देते. नैतिक, संवैधानिक आणि नैतिक मूल्यांवर प्रकाश टाकते: सत्य, प्रामाणिकपणा, आदर, जबाबदार

शिक्षक, अशा शिक्षकांना तयार करण्यासाठी डिझाइन या धोरणात केलेले आहेत, जे आपल्या स्वतःच्या वर्तनातून विद्यार्थ्यांमध्ये ही मूल्ये रुजवू शकतील. शिक्षकांना राष्ट्रनिर्माता आणि आदर्श म्हणून ओळख

निर्माण करतील. नैतिक वर्तन प्रदर्शित करणे, व्यवसायाची प्रतिष्ठा राखणे, नैतिक चारित्र्याने विद्यार्थ्यांना प्रेरणा देणे, व्यावसायिक नीतिमत्ता आणि उत्तरदायित्व नैतिक वर्तन मुख्य व्यावसायिक आवश्यकता मानलेल्या आहेत. विद्यार्थ्यांच्या बौद्धिक, भावनिक, सामाजिक आणि नैतिक विकासाला प्रोत्साहन देण्यासाठी शिक्षक निष्पक्ष आणि सर्वसमावेशक भावनिकदृष्ट्या संवेदनशील नैतिकदृष्ट्या जबाबदार बनतील अशी दृष्टी नवीन राष्ट्रीय शिक्षण धोरण २०२० मध्ये अंतर्भूत आहे.

शिक्षक शिक्षणातील नैतिकता व व्यावसायिक जबाबदारीचे महत्त्व -

- » शिक्षक आणि विद्यार्थी यांच्यात विश्वास निर्माण होतो.
- » सुरक्षित आणि न्याय्य शिक्षणाचे वातावरण तयार होते.
- » शिक्षकाची व्यावसायिक प्रतिमा वाढवते.
- » जबाबदार आणि नैतिक भावी नागरिक घडविण्यात मदत करते
- » नैतिकदृष्ट्या काय योग्य आहे हे ठरविण्यात मदत करते.
- » वैयक्तिक, सामाजिक आणि व्यावसायिक जीवनातील वर्तनाला मार्गदर्शन करते.
- » नैतिकतेमुळे प्रामाणिकपणा, जबाबदारी, आदर आणि न्याय यांसारख्या मूल्यांना प्रोत्साहन देता येते.
- » समाजात विश्वास आणि सलोखा राखण्यास मदत करते.
- » उत्तम चारित्र्य आणि नैतिक विकासाला चालना देते.
- » राष्ट्राचा आर्थिक सामाजिक विकास, राष्ट्रीय एकात्मता, राष्ट्रप्रेम व राष्ट्रनिष्ठा साधता येते.

Reference -

1. Strike, K. -, Soltis, J. F. (2009). The ethics of teaching (5th ed.). Teachers College Press.
2. A foundational text discussing moral responsibilities and ethical dilemmas in teaching.
3. Campbell, E. (2003). The ethical teacher. Open University Press.
4. Focuses on ethical knowledge, professional conduct, and moral agency of teachers.
5. Journal Articles
6. Campbell, E. (2008). The ethics of teaching as a moral profession. Curriculum Inquiry, 38(4), 357-385. - Examines ethical challenges teachers face in real classroom contexts.
7. Shapira-Lishchinsky, O. (2011). Teachers' critical incidents: Ethical dilemmas in teaching practice. Teaching and Teacher Education, 27(3), 648-656.
8. Maxwell, B., Schwimmer, M. (2016). Professional ethics education for future teachers. Journal of Moral Education, 45(3), 354-371.
9. NCTE. (2014). Norms and standards for teacher education institutions. Highlights ethical responsibilities of teachers.
10. Handbook on National Education Policy, 2020 (NEP 2020)

राष्ट्रीय शैक्षणिक धोरण २०२० व प्रशिक्षणातून शिक्षकांचा सतत व्यावसायिक विकास : एक अभ्यास

श्री. उत्तम धर्मा चव्हाण,
संशोधक विद्यार्थी, कवयित्री बहिणाबाई चौधरी उत्तर महाराष्ट्र विद्यापीठ, जळगाव
डॉ. पंकजकुमार शांताराम नन्नवरे
मार्गदर्शक, विभाग प्रमुख शिक्षणशास्त्र, (बी .पी आर्टस् ,एस.एम.ए.सायन्स, के.के.सी.कॉमर्स कॉलेज, चाळीसगाव, जि. जळगाव
डॉ. स्वाती चव्हाण
सहमार्गदर्शक, के .सी .ई. सोसायटीचे व्ही. पी. होले शिक्षणशास्त्र आणि शारीरिक शिक्षण स्वायत्त महाविद्यालय ,जळगाव

सारांश :-

राष्ट्रीय शिक्षण धोरण २०२० ला २९जुलै २०२० रोजी केंद्र सरकारने मान्यता दिली .हे शैक्षणिक धोरण विसाव्या शतकातील पहिले धोरण आहे. ते मुख्यतः पाच मूलभूत स्तंभावर आधारलेले आहे . ते पुढील सहज शिक्षण,समता,गुणवत्ता, परवडणारे शिक्षण, आणि उत्तरदायित्व तसेच संविधानिक मूल्यावर आधारित देखील आहे.

राष्ट्रीय शिक्षण धोरण हे पायाभूत स्तरापासून ते उच्च शिक्षण स्तरपर्यंत महत्त्वपूर्ण आणि दुरगामी बदल घडवणारे आहे. भारतीय शिक्षण व्यवस्थेत हे शैक्षणिक दृष्टिकोन एकात्मिक आणि समग्र स्वरूपाचे आहे. जे शिक्षण पद्धतीला अधिक विद्यार्थी केंद्रित, लवचिक आणि भविष्यवेधी बनवण्याच्या दिशेने उचललेले महत्त्वाचे पाऊल आहे. शिक्षणाला एक नवीन दृष्टी देण्याच्या दृष्टीने हे शैक्षणिक धोरण महत्त्वाची भूमिका बजावते. या शैक्षणिक धोरणामध्ये अनेक महत्त्वाची तत्त्वे आहेत. जसे की, बहुभाषिकत्व, व्यावसायिक शिक्षण, शाळा संकुल, तंत्रज्ञानाचा वापर, शिक्षकांचा सतत व्यावसायिक विकास. त्यापैकी शिक्षकांचा सतत व्यावसायिक विकास करण्यासाठी ऑनलाइन व ऑफलाइन या दोन्ही माध्यमातून ५० तासिकांचे प्रशिक्षण पूर्ण करणे आवश्यक आहे. संशोधकाने राष्ट्रीय शैक्षणिक धोरण व प्रशिक्षणाच्या माध्यमातून शिक्षकांचा सतत व्यावसायिक विकास एक अभ्यास तसेच या दोघांचा सहसंबंध काय आहे यांचा अभ्यास करण्याचे ठरवले आहे. याबद्दल शिक्षकांची मते जाणून घेणे गरजेचे आहे. तसेच सदर व्यावसायिक विकासाची शिक्षकांना का गरज आहे याबाबतीत संशोधकाने विचार केला.

कीवर्ड :- राष्ट्रीय शैक्षणिक धोरण २०२० प्रशिक्षण,ऑनलाइन ऑफलाइन, दीक्षा प, शिक्षकांचा सतत व्यावसायिक विकास, शिक्षकांच्या सतत व्यावसायिक विकासाचे घटक. पायाभूत शिक्षण व साक्षरता, शिक्षकाचे स्थान, अध्ययन निष्पत्ती.

प्रस्तावना:-

शिक्षण हा समाजाच्या सर्वांगीण विकासाचा पाया आहे. शिक्षकांमुळेच समाजाचा व राष्ट्राचा विकास होतो. संपूर्ण मानव जातीला सन्मार्गावर नेणारा दीपस्तंभ म्हणजे शिक्षक होय. शिक्षकच व्यक्तीच्या

जीवनाला आशा आणि दिशा देऊ शकतो. प्रत्येकाच्या जीवनामध्ये शिक्षकाला अनन्य साधारण महत्त्व आहे. शिक्षक व्यावसायिक विकास हा एक प्रकारचा प्रवास आहे. ज्याप्रमाणे आपण प्रवास करत असताना रस्त्यामध्ये अनेक खाज खळगे, अनेक समस्या येत असतात. या सर्व समस्यांवर आपण मात करून रस्ता पार करतो, त्याप्रमाणे शिक्षण क्षेत्रात देखील अनेक समस्या येत असतात .या सर्व समस्यांवर मात करण्यासाठी शिक्षकाला सक्षम व मजबूत बनवणे गरजेचे आहे. त्यासाठी त्याचा सतत व्यावसायिक विकास होणे गरजेचे आहे.

सन २०१५ मध्ये संयुक्त राष्ट्र संघाने सर्व मानव जातीच्या कल्याणासाठी १७ शाश्वत विकासाची ध्येये स्पष्ट केली. त्यापैकी ध्येय क्रमांक चार गुणवत्तापूर्ण शिक्षण हे सर्वांसाठी महत्त्वाचे आहे. गुणवत्तापूर्ण शिक्षणासाठी शिक्षणाचा आधारस्तंभ असलेला शिक्षक देखील गुणवत्ता पूर्ण होणे गरजेचे आहे. यासाठी राष्ट्रीय शैक्षणिक धोरणामध्ये शिक्षकांचा सतत व्यावसायिक विकास ही संकल्पना अतिशय महत्त्वाची आहे.

समस्येची पार्श्वभूमी :-

विद्यार्थ्यांचा सर्वांगीण विकास होणे गरजेचे आहे. विद्यार्थ्यांचा विकासासाठी विविध प्रकारच्या बदलत्या प्रवाहाची जाणीव होणे, सकारात्मकता निर्माण करून सध्याच्या परिस्थितीला सामोरे जाण्यासाठीचा आत्मविश्वास निर्माण करणे आवश्यक आहे. गुणवत्ता पूर्ण विकास करण्यासाठी शिक्षकांना सक्षम केले जाणे गरजेचे आहे. जर आपल्याला २१ व्या शतकातील कौशल्य साध्य करावयाची असतील , तर शिक्षण क्षेत्राकडे आपले लक्ष वेधणे गरजेचे आहे. त्यासाठी अध्ययन अध्यापन प्रक्रिया ,सोपी दर्जेदार व गुणवत्ता पूर्ण होण्यासाठी शिक्षकांना प्रशिक्षित करणे गरजेचे आहे. शिक्षकांना त्यांच्या मागणीप्रमाणे प्रशिक्षण देणे देखील गरजेचे आहे.

शिक्षकांचा सतत व्यावसायिक विकास होण्यासाठी त्यांना पायाभूत साक्षरता व संख्याज्ञान अध्ययन निष्पत्ती, अभ्यासक्रमातील बदल, गळती आणि स्थगिती कशी रोखायची, ज्ञानरचनावादी उपक्रम कसे राबवायचे, नवीन शैक्षणिक धोरणाप्रमाणे विद्यार्थ्यांना व्यावसायिक शिक्षण कसे द्यायचे. तसेच सकारात्मक शिस्त विद्यार्थ्यांमध्ये कशी रुजवायची या सर्वांबद्दल प्रशिक्षण देणे गरजेचे आहे तरच शिक्षकांचा

व्यावसायिक विकास होऊ शकतो. शिक्षक व्यवसायासाठी लागणारे नवविचार, बदल, वेगळेपणा समजणे, शिक्षकांना आवश्यक प्रेरणा आणि ऊर्जा मिळून देण्यासाठी प्रशिक्षणाच्या माध्यमातून त्याचा सतत व्यावसायिक विकास होणे गरजेचे आहे.

संशोधन समस्येची गरज व महत्त्व :-

विशिष्ट काळानंतर आपण आपल्या जुन्या वास्तूचे नूतनीकरण करत असतो. त्याप्रमाणे सेवेत असलेल्या शिक्षकांचे ज्ञान नित्यनूतन व अद्ययावत करण्यासाठी सातत्यपूर्ण व्यावसायिक विकास होणे गरजेचे आहे. काळाच्या कसोटीवर टिकण्यासाठी हे आवश्यक आहे. तसेच नवीन आव्हानांना पेलण्यासाठी शिक्षकांना तयार करणे गरजेचे आहे.

शिक्षकांना सक्षम करण्यासाठी आणि त्यांनी आपले काम अधिक प्रभावीपणे करावे तसेच घोकंपट्टी, परीक्षा यांच्यावर भर देण्याऐवजी संकल्पनावर भर देणे. बदलत्या काळातील शिक्षकाची भूमिका आणि जबाबदारी याविषयी जाणीवपूर्वक जागृती निर्माण करण्यासाठी शिक्षकांना सक्षम करणे गरजेचे आहे. शिक्षण व्यवस्थेतील मूलभूत सुधारण्याच्या केंद्रस्थानी शिक्षक असला पाहिजे. राष्ट्रीय शिक्षण परिषदेने उत्तम शिक्षक घडवण्यासाठी, शिक्षकांच्या व्यक्तिमत्त्वात विशेष क्षमतांचा विकास होण्यासाठी, आत्मनिर्भर होण्यासाठी, विद्यार्थ्यांना शतप्रतिशत योगदान देण्यासाठी शिक्षकांच्या पुढील क्षमतांचा विकास होणे गरजेचे आहे.

संदर्भ क्षमता : अनेक संदर्भात साहित्याचा उपयोग करून स्वतःला व इतरांना प्रेरणा दिली पाहिजे.

संबोध क्षमता : विविध नव विचार प्रवाह, विविध प्रात्यक्षिक व सैद्धांतिक भाग यांचे संबोध स्पष्ट झाले पाहिजे.

आशय ज्ञान क्षमता- उद्दिष्टानुसार, पाठ्यांशानुसार, व अध्ययन अनुभूती द्वारे सखोल ज्ञान देण्याची क्षमता

शैक्षणिक व्यवहार क्षमता : शिक्षक व विद्यार्थी यांच्यामध्ये आंतरक्रिया करण्याची क्षमता.

शैक्षणिक उपक्रम क्षमता: शिक्षण प्रक्रियेत विविध प्रकारचे उपक्रम राबवण्याची क्षमता

शैक्षणिक साहित्य निर्मिती व वापर क्षमता: अध्यापन- अध्यापन परिणामकारक होण्यासाठी शैक्षणिक साहित्य वापरण्याची क्षमता.

व्यवस्थापन क्षमता :- मनुष्यबळ व त्यांचे परस्पर संबंध दृढ करणे. शैक्षणिक सुविधा व समृद्धी निर्माण करण्याची क्षमता

मूल्यांकनक्षमता : शैक्षणिक उद्दिष्ट योग्य प्रकारे साध्य झाली की नाही तपासण्याची क्षमता.

पालक संपर्क क्षमता : -विद्यार्थ्यांच्या पालकांसोबत योग्य संपर्क साधण्याची क्षमता.

समाज संपर्क क्षमता : -शालेय विकासासाठी समाजाचा कृतीयुक्त सहभाग घेण्याची क्षमता.

वरील १० क्षमतांचा विकास होणे गरजेचे आहे. राष्ट्रीय शिक्षण धोरण २०२० यामध्ये अपेक्षा केल्याप्रमाणे शिक्षक सक्षमीकरण व सबलीकरण हा एक महत्त्वाचा घटक आहे. अध्ययन प्रक्रियेत लक्षणीय व प्रभावी भूमिका साकारण्यासाठी, उत्तम शैक्षणिक वातावरण निर्मिती करण्यासाठी, विद्यार्थ्यांना प्रेरणा देण्यासाठी शिक्षकांची जडणघडण

होणे महत्त्वाचे आहे. शिक्षकांच्या व्यक्तिमत्त्व विकासासाठी तसेच विद्यार्थ्यांच्या सर्वांगीण विकासासाठी शिक्षकांचा बोधात्मक, भावात्मक आणि क्रियात्मक विकास होणे गरजेचे आहे. त्या क्षमतांची उपांगे पुढीलप्रमाणे

बोधात्मक :- विषय ज्ञान क्षमता, अध्यापनावर प्रभुत्व, मूल्यांकनाचे ज्ञान, मानसशास्त्राची ज्ञान, व्यासंग, नियोजन क्षमता.

भावात्मक :- सहानुभूती, उत्साह, श्रम प्रतिष्ठा, समाजभिमुकता, व्यावसायिक दृष्टिकोन.

क्रियात्मक : न्यायप्रियता, प्रयोगशीलता, वर्ग नियंत्रक, नियोजक, नेतृत्व, उपक्रमशीलता.

वरील क्षमतांचा विकास शिक्षकांमध्ये होणे गरजेचे आहे यासाठी शिक्षकांना व्यावसायिक दृष्ट्या सक्षम बनवणे गरजेचे आहे. शैक्षणिक क्षेत्रात कार्यरत असणाऱ्या विविध संस्थांमार्फत शिक्षकांचा व्यावसायिक विकास होत असतो. यामध्ये राष्ट्रीय शैक्षणिक संशोधन प्रशिक्षण परिषद दिल्ली, राज्य शैक्षणिक संशोधन व प्रशिक्षण परिषद, महाराष्ट्र जिल्हा शिक्षण व प्रशिक्षण संस्था, गटसाधन केंद्र तालुकास्तर. केंद्र स्तर तसेच विविध प्रकारच्या स्वयंसेवी संस्था यांच्या आयोजित विविध प्रशिक्षण, चर्चा, वेबीनार माध्यमातून देखील शिक्षकांचा व्यावसायिक विकास होत असतो.

संशोधनाची उद्दिष्टे :-

- १) राष्ट्रीय शैक्षणिक धोरण २०२०चा अभ्यास करणे.
- २) प्रशिक्षणाच्या माध्यमातून सातत्यपूर्ण व्यावसायिक विकासाची गरज यांचा अभ्यास करणे.
- ३) राष्ट्रीय शैक्षणिक धोरण २०२० व सातत्यपूर्ण व्यावसायिक विकास यांचा सहसंबंध अभ्यासणे.

संशोधनाची गृहितके :-

- १) शिक्षकांना राष्ट्रीय शैक्षणिक धोरण २०२० ची माहिती मिळते.
- २) सातत्यपूर्ण व्यावसायिक विकास ही संकल्पना शिक्षकांना समजते.

संशोधनाची चले :-

- स्वाश्रयी चले :- राष्ट्रीय शैक्षणिक धोरण २०२०
आश्रयी चले :- सातत्यपूर्ण व्यावसायिक विकास

परिकल्पना :-

- १) शिक्षकांचा सतत व्यावसायिक विकास झाल्यास त्यांच्या व्यक्तिमत्त्वाचा विकास होतो.
- २) शिक्षकांचा सतत व्यावसायिक विकास झाल्यास त्यांचा अध्ययन अध्यापनावर परिणाम होतो.

जनसंख्या :-

चाळीसगाव तालुक्यात १६ समूह साधन केंद्र आहेत. त्यापैकी मेहुणबारे केंद्रातील २५ जि. प. व खाजगी शाळांमधील शिक्षकांची निवड करण्यात आलेली आहे.

नमुना निवड :-

प्रस्तुत संशोधनासाठी मेहुणबारे केंद्रातील जि. प. व खाजगी

शाळांमधील शिक्षकांची निवड यादृच्छिक पद्धतीने करण्यात आलेली आहे त्यामधील १०० शिक्षक निवड करण्यात आली होती .

संशोधनाची पद्धत :- सदर संशोधनासाठी संशोधकाने सर्वेक्षण व सहसंबंध पद्धत वापरली आहे.

संशोधनाची साधने :- संशोधकाने प्रश्नावली या संशोधन साधनाचा उपयोग केलेला आहे.

सांख्यिकीय साधने :- शेकडेवारी व सहसंबंध गुणांक यांचा वापर करण्यात आला.

संशोधनाची व्याप्ती व मर्यादा :-

सदर संशोधन हे चाळीसगाव तालुक्यातील मेहुणबारे केंद्रातील खाजगी व जि. प. शाळेतील शिक्षकांसाठी आहे.

माहितीचे विश्लेषण व अर्थनिर्वचन :-

उद्दिष्टे -राष्ट्रीय शैक्षणिक धोरण २०२० चा अभ्यास करणे.

कोष्टक १.१

न.	चल	नमुना शिक्षक संख्या	होय	नाही
१	राष्ट्रीय शैक्षणिक धोरण २०२०	१००	७९	२१

वरील राष्ट्रीय शैक्षणिक धोरण २०२०याचा अभ्यास केला असता १००पैकी ७९% प्राथमिक शिक्षकांना राष्ट्रीय शैक्षणिक धोरणाविषयी माहिती आहे. तर २१% प्राथमिक शिक्षकांना राष्ट्रीय शैक्षणिक धोरण २०२० याविषयी माहिती नाही. त्यामुळे त्यांना या संकल्पनांविषयी माहिती करून देणे गरजेचे आहे.

उद्दिष्टे - प्रशिक्षणाच्या माध्यमातून सातत्यपूर्ण व्यावसायिक विकासाची गरज यांचा अभ्यास करणे.

कोष्टक २.२

अ.न.	चल	नमुना शिक्षक संख्या	होय	नाही
१	सातत्यपूर्ण व्यावसायिक विकास	१००	६५	३५

वरील सातत्यपूर्ण व्यावसायिक विकास या संकल्पनेबद्दल प्राथमिक शिक्षकांची मते घेतली असता प्राथमिक शिक्षकांना सातत्यपूर्ण व्यावसायिक विकासाची गरज भासली. ३५ टक्के लोकांना सातत्यपूर्ण व्यावसायिक विकास या संकल्पनेबद्दल माहिती नाही त्यामुळे त्यांना या संकल्पनेबद्दल सविस्तर माहिती करून देण्याची गरज आहे.

कोष्टक ३.३

न.	चल	नमुना शिक्षक संख्या	सहसंबंध गुणांक
१	राष्ट्रीय शैक्षणिक धोरण २०२० व सातत्यपूर्ण व्यावसायिक विकास	१००	०.५२

राष्ट्रीय शैक्षणिक धोरण २०२० व सातत्यपूर्ण व्यावसायिक विकास यांच्या सह सहसंबंधचा विचार केला असता यांच्यामध्ये ०.५२ म्हणजे साधारण प्रतीचा सहसंबंध दिसून येतो. म्हणजेच राष्ट्रीय शैक्षणिक धोरण २०२० मधील तत्वानुसार ऑनलाइन ,ऑफलाइन असे मिश्रित प्रशिक्षण धोरण राबवल्यास प्राथमिक शिक्षकांचा सातत्यपूर्ण व्यावसायिक विकास होतो.

निष्कर्ष :-

- १) प्राथमिक शिक्षकांना राष्ट्रीय शैक्षणिक धोरण २०२० मधील विविध संकल्पनांचा परिचय करून दिल्यास या धोरणाबद्दल त्यांना सविस्तर माहिती मिळेल.तसेच ह्या धोरणांची अंमलबजावणी त्यांना शाळा स्तरावर व्यवस्थित करता येईल.
- २) प्रत्येक शिक्षकांना सातत्यपूर्ण व्यावसायिक विकासाची गरज आहे. त्यासाठी त्यांना ही संकल्पना समजणे गरजेचे आहे. त्यातून त्यांचा व्यावसायिक विकास होऊ शकतो आणि ते स्वतःला विविध मार्गाने समृद्ध करू शकतात.
- ३) राष्ट्रीय शैक्षणिक धोरण २०२० व सातत्यपूर्ण व्यावसायिक विकास या दोन्ही चलांमध्ये धनात्मक सहसंबंध आढळून येतो. शैक्षणिक धोरणाप्रमाणे प्रशिक्षण राबवणे गरजेचे आहे. तरच त्यांचा सातत्यपूर्ण व्यावसायिक विकास होऊ शकतो.

संदर्भ :-

- १ सर्व शिक्षा अभियानांतर्गत नवनियुक्त प्रशिक्षित शिक्षकांचे प्रशिक्षण शिक्षक हस्तपुस्तिका (२०१२) महाराष्ट्र राज्य शैक्षणिक संशोधन व प्रशिक्षण परिषद पुणे -३०
२. जीवन शिक्षण जून जुलै(२०१६) राज्य शैक्षणिक संशोधन प्रशिक्षण परिषद महाराष्ट्र ,पुणे
- ३ जीवन शिक्षण फेब्रुवारी (२०२०) राज्य शैक्षणिक संशोधन प्रशिक्षण परिषद महाराष्ट्र, पुणे
४. जीवन शिक्षण डिसेंबर (२०२१)राज्य शैक्षणिक संशोधन प्रशिक्षण परिषद महाराष्ट्र, पुणे
५. प्रशिक्षण घटक संच वरिष्ठ निवड वेतन श्रेणी प्राथमिक माध्यमिक उच्च माध्यमिक अध्यापक (२०२५) राज्य शैक्षणिक संशोधन व प्रशिक्षण परिषद, महाराष्ट्र,पुणे
६. वाचन साहित्य निवड वेतन श्रेणी प्रशिक्षण प्राथमिक स्तर (२०२५), राज्य शैक्षणिक संशोधन प्रशिक्षण परिषद राज्य शैक्षणिक संशोधन प्रशिक्षण परिषद, महाराष्ट्र, पुणे

राष्ट्रीय शिक्षण धोरण २०२० : धोरणात्मक दिशा व परिणाम

डॉ. वंदना चौधरी

के सी ई सोसायटीचे शिक्षणशास्त्र आणि शारीरिक शिक्षणशास्त्र महाविद्यालय, जळगाव

वैशाली पंढरीनाथ शिरसाठ

संशोधक विद्यार्थी, के सी ई सोसायटीचे शिक्षणशास्त्र आणि शारीरिक शिक्षणशास्त्र महाविद्यालय, जळगाव

राष्ट्रीय शैक्षणिक धोरण २०२० हे भारताच्या शिक्षण व्यवस्थेत मोठा बदल घडवून आणणारे धोरण आहे. या धोरणाचा मुख्य उद्देश गुणवत्तापूर्ण, सर्वसमावेशक, लवचिक व तंत्रज्ञानावर आधारित शिक्षण व्यवस्था निर्माण करणे हा आहे. बदलत्या जागतिक शैक्षणिक गरजांचा विचार करून शिक्षण अधिक लवचिक व कौशल्याधारित करण्यावर भर दिला आहे. या धोरणाच्या अंमलबजावणीसाठी विविध डिजिटल प्लॅटफॉर्मचा समावेश करण्यात आला आहे. DIKSHA, SWAYAM, SWAYAM PRABHA, e-Pathshala, NISHTHA, Academic Bank of Credits (ABC) आणि National Digital Education Architecture (NDEAR) यां सारखी डिजिटल साधने शिक्षण व्यवस्थेचा प्रमुख घटक बनली आहेत. या साधनांच्या माध्यमातून शिक्षक प्रशिक्षण, विद्यार्थ्यांचे अध्ययन, मूल्यांकन प्रक्रिया, कौशल्यविकास आणि शैक्षणिक प्रशासन अधिक सुलभ व पारदर्शक झाले आहे.

प्रस्तावना

शिक्षण हे कोणत्याही राष्ट्राच्या सर्वांगीण विकासाचे मूलभूत साधन असते. भारतासारख्या विविधतेने नटलेल्या देशात शिक्षण व्यवस्थेचा दर्जा सामाजिक, आर्थिक व सांस्कृतिक प्रगतीचा महत्त्वाचा भाग ठरतो. भारतात १९८६ नंतर तब्बल ३४ वर्षांनी राष्ट्रीय शिक्षण धोरण २०२० (National Education Policy - NEP २०२०) जाहीर झाले. २९ जुलै २०२० रोजी केंद्र सरकारने हे धोरण लागू करून भारतीय शिक्षण व्यवस्थेत मूलभूत बदल घडवण्याचा विचार केला. बदलत्या जागतिक परिस्थितीला अनुरूप, कौशल्याधारित व सर्वसमावेशक शिक्षणप्रणाली उभारणे हा या धोरणाचा प्रमुख उद्देश होता.

राष्ट्रीय शिक्षण धोरणाची पार्श्वभूमी

स्वातंत्र्यानंतर भारतात १९६८ व १९८६ अशी दोन प्रमुख शैक्षणिक धोरणे राबवली गेली. मात्र २१व्या शतकातील तांत्रिक क्रांती, जागतिकीकरण, डिजिटल परिवर्तन आणि रोजगार बाजारातील बदल लक्षात घेता जुन्या धोरणांमध्ये बदल आवश्यक होता त्यामुळे शिक्षणतज्ज्ञ, विविध समित्या व व्यापक चर्चेनंतर नवीन राष्ट्रीय शिक्षण धोरण तयार करण्यात आले.

राष्ट्रीय शिक्षण धोरण २०२० ची मुख्य उद्दिष्टे

१. सर्वसमावेशक आणि समान शिक्षण व्यवस्था निर्माण करणे.
२. विद्यार्थ्यांमधील सर्जनशीलता, चिकित्सक विचारशक्ती आणि नवोपक्रम वाढवणे.
३. पाठांतर पद्धतीऐवजी कौशल्याधिष्ठित शिक्षण देणे.
४. स्थानिक भाषा व मातृभाषेला प्रोत्साहन देणे.
५. शिक्षणात तंत्रज्ञानाचा प्रभावी वापर करणे.
६. शिक्षण आणि रोजगार यातील दरी कमी करणे.

शालेय शिक्षणातील महत्त्वाचे बदल

१. ५+३+३+४ ही नवीन रचना बनविण्यात आली पूर्वीची १०+२ पद्धत रद्द करून खालील नवीन संरचना स्वीकारली आहे :
Foundational Stage (५ वर्षे) – बालवाडी ते इयत्ता २
Preparatory Stage (३ वर्षे) – इयत्ता ३ ते ५
Middle Stage (३ वर्षे) – इयत्ता ६ ते ८
Secondary Stage (४ वर्षे) – इयत्ता ९ ते १२
ही रचना बालकांच्या मानसिक, शारीरिक व बौद्धिक विकासानुसार तयार करण्यात आली आहे.

२. मातृभाषेतून शिक्षण

इयत्ता ५ पर्यंत (शक्य असल्यास ८ पर्यंत) शिक्षण मातृभाषेतून देण्यावर भर देण्यात आला आहे. यामुळे संकल्पना स्पष्ट होतात व गळतीचे प्रमाण कमी होण्यास मदत होते.

३. मूल्याधारित व कौशल्याधारित शिक्षण

नैतिक मूल्ये, भारतीय संस्कृती, पर्यावरण शिक्षण या सारख्या जीवनकौशल्यांचा अभ्यासक्रमात समावेश करण्यात आला.

उच्च शिक्षणातील सुधारणा

१. बहुविषयक शिक्षण

विद्यार्थ्यांना विज्ञान, कला, वाणिज्य, तंत्रज्ञान अशा विविध शाखांचे ज्ञान एकत्रितपणे घेता येईल.

२. अनेक प्रवेश व निर्गमन सुविधा

१ वर्ष – प्रमाणपत्र

२ वर्षे – डिप्लोमा

३ वर्षे - पदवी

४ वर्षे - संशोधनासह पदवी

३. राष्ट्रीय शैक्षणिक श्रेयांकन प्रणाली

विद्यार्थ्यांच्या शैक्षणिक क्रेडिट्स डिजिटल स्वरूपात संग्रहित केल्या जातील.

४. विद्यापीठांचे स्वायत्तिकरण

१. महाविद्यालयांना अधिक स्वतंत्रता देऊन दर्जेदार शिक्षणाला चालना देणे.
२. शिक्षक शिक्षणातील गुणवत्ता सुधारण्यास मदत करणे.
३. सतत व्यावसायिक विकासावर भर देणे.
४. शिक्षकांना केवळ अध्यापक नव्हे तर मार्गदर्शक, संशोधक म्हणून घडवण्यावर भर आहे.

५. तंत्रज्ञानाचा समावेश

१. ई-लर्निंग प्लॅटफॉर्म
२. डिजिटल वर्गखोल्या
३. SWAYAM, DIKSHA सारखी साधने
४. कृत्रिम बुद्धिमत्ता, डेटा सायन्स, कोडिंग यांचा अभ्यासक्रमात समावेश करण्यात आला.

६. समावेशकता आणि समानता

NEP २०२० मध्ये अनुसूचित जाती, जमाती, ग्रामीण भाग, दिव्यांग विद्यार्थी व आर्थिकदृष्ट्या दुर्बल घटकांसाठी विशेष तरतुदी करण्यात आल्या. शिक्षण हे सामाजिक न्यायाचे प्रभावी साधन मानले गेले आहे.

७. आव्हाने व टीका

- » अंमलबजावणीसाठी मोठ्या आर्थिक गुंतवणुकीची गरज
- » शिक्षक प्रशिक्षणाचा अभाव
- » राज्य व केंद्रातील समन्वयाचा प्रश्न
- » डिजिटल दरी (Digital Divide)
- » पायाभूत सुविधांचा अभाव
- » पाहण्याचा दृष्टीकोन
- » विद्यार्थी व शिक्षकांची उदासिनता
- » ग्रामीण भागात इंटरनेट सुविधा व तत्सम साहित्याचा अभाव

निष्कर्ष

राष्ट्रीय शिक्षण धोरण २०२० हे भारतीय शिक्षणव्यवस्थेतील एक ऐतिहासिक पर्व ठरू शकते. गुणवत्तापूर्ण, कौशल्याधारित, समावेशक व जागतिक दर्जाचे शिक्षण देण्याचा हा प्रयत्न आहे. योग्य अंमलबजावणी, सातत्यपूर्ण मूल्यमापन आणि सर्वांच्या सहभागामुळे हे धोरण यशस्वी ठरू शकते. भविष्यातील सक्षम, सर्जनशील व जबाबदार नागरिक घडविण्याच्या दिशेने हे धोरण महत्त्वाचे आहे.

संदर्भसूची (References)

1. Government of India. (2020). National Education Policy 2020. Ministry of Education, New Delhi.
2. Ministry of Education. (2020). Implementation Guidelines of National Education Policy 2020. Government of India.
3. University Grants Commission. (2020). Guidelines for Multidisciplinary Education and Academic Bank of Credits. New Delhi: UGC.
4. Agarwal, P. (2021). Higher Education Reforms in India: Challenges and Opportunities. New Delhi: Oxford University Press.
५. मराठी संदर्भ ग्रंथ
६. जोशी, रा. भा. (२०२१). राष्ट्रीय शिक्षण धोरण २०२० : संकल्पना आणि अंमलबजावणी. पुणे: साकेत प्रकाशन.
७. देशमुख, एस. वि. (२०२१). शिक्षणातील नवे प्रवाह आणि राष्ट्रीय शिक्षण धोरण २०२०. औरंगाबाद: विद्या प्रकाशन.
८. पाटील, एस. आर. (२०२०). भारतीय शिक्षण व्यवस्था आणि नवे धोरण. कोल्हापूर: शिवाजी विद्यापीठ प्रकाशन.
९. काळे, ए. आर. (२०२१). शिक्षणातील परिवर्तन आणि राष्ट्रीय शिक्षण धोरण. पुणे: डायमंड पब्लिकेशन्स.
१०. कुलकर्णी, म. स. (२०२२). राष्ट्रीय शिक्षण धोरण २०२० : एक चिकित्सक अभ्यास. नाशिक: प्रशांत प्रकाशन.
११. महाराष्ट्र शासन. (२०२१). राष्ट्रीय शिक्षण धोरण २०२० : अंमलबजावणी आराखडा (मराठी). मुंबई: शिक्षण विभाग, महाराष्ट्र शासन.
12. (Web References)
Ministry of Education, Government of India.
National Council of Educational Research and Training (NCERT).
<https://ncert.nic.in>
University Grants Commission (UGC).

भारतीय ज्ञान परंपरा आणि वर्तमान स्त्री कौशल्य

डॉ. योगिता बारी

सहयोगी प्राध्यापक, बापूसाहेब डी. डी. विसपुते शिक्षणशास्त्र महाविद्यालय, धुळे

श्रीमती प्रभाबाई सजेंराव पाटील

जि.प. प्राथ.शाळा गणेशपुर ता. चाळीसगाव जि. जळगाव

सारांश :-

भारतीय ज्ञानपरंपरा ही प्राचीन, समृद्ध व अनुभवाधारित अशी परंपरा असून तिच्या विकासात स्त्रियांचे योगदान महत्त्वपूर्ण राहिले आहे. वैदिक काळापासून स्त्रिया ज्ञान निर्मिती, ज्ञान संवर्धन व ज्ञानप्रसार या प्रक्रियेत सक्रिय घटक म्हणून कार्यरत होत्या. गार्गी, मैत्रेयी, लोपामुद्रा यासारख्या विदुषींनी तत्त्वज्ञान व अध्यात्म्याच्या क्षेत्रात मोलाचे कार्य केले. कालांतराने सामाजिक, सांस्कृतिक व पितृसत्ताक संरचनामुळे स्त्रियांचे ज्ञानपरंपरेतील स्थान दुय्यम ठरले. तथापि, आधुनिक काळात स्त्री शिक्षण, तांत्रिक प्रगती व सामाजिक जागृतीमुळे स्त्री कौशल्याचा नवा अविष्कार घडून येत आहे. या लेखात भारतीय ज्ञानपरंपरेतील स्त्री कौशल्यांची ऐतिहासिक पार्श्वभूमी, वर्तमान काळातील स्त्री कौशल्यांचे स्वरूप या दोघांमध्ये योग्य असा समन्वय साधून योग्य माहिती देण्याचा अभ्यास केलेला आहे.

प्रस्तावना:- भारतीय ज्ञान परंपरा ही केवळ ग्रंथाधारीत नसून जीवनाच्या विविध अंगाशी निगडित अशी व्यापक संकल्पना आहे. वेद, उपनिषदे, स्मृती, पुराणे, बौद्ध-जैन साहित्य, भक्ती साहित्य तसेच लोकज्ञान या सर्व घटकांतून भारतीय समाजाची ज्ञानपरंपरा विकसित झाली आहे. या परंपरेत स्त्री ही केवळ ज्ञानाची उपभोक्ता नसून ज्ञान निर्मिती व ज्ञान प्रसारक अशी भूमिका बजावत असल्याचे आढळते. विविध कला कौशल्यांच्या गुणांनी युक्त अशी महिला आज आपणास समाजामध्ये वावरताना दिसत आहे. मात्र, पारंपारिक इतिहास लेखनात स्त्रियांच्या या भूमिकेकडे दुर्लक्ष झालेले दिसते. आजच्या जागतिकीकरण, डिजिटललायझेशन व कौशल्याधारित अर्थव्यवस्थेच्या काळात स्त्री कौशल्याचा विचार करताना भारतीय ज्ञानपरंपरेतील स्त्री योगदानाचा पुनर्विचार करणे आवश्यक ठरते. स्त्री कौशल्य हा आजच्या सामाजिक, शैक्षणिक व आर्थिक परिवर्तनाचा एक महत्त्वाचा केंद्रबिंदू ठरला आहे. पारंपारिक काळापासून स्त्रीने घरगुती, सामाजिक व सांस्कृतिक पातळीवर विविध कौशल्य आत्मसात केली होती. तथापि, त्या कौशल्यांना दीर्घकाळ औपचारिक मान्यता मिळाली नाही. बदलत्या सामाजिक रचनेत, जागतिकीकरण, तांत्रिक प्रगती व शिक्षणाच्या प्रसारामुळे स्त्री कौशल्यांचा पुनर्विचार व पुनर्मल्यांकन

सुरू झाले आहे. आज स्त्री ही केवळ कौटुंबिक भूमिका निभावणारे व्यक्ती नसून शिक्षण, संशोधन, उद्योग, तंत्रज्ञान, प्रशासन व सामाजिक परिवर्तन या विविध क्षेत्रात आपले क्षमता सिद्ध करत आहे. वर्तमान काळात स्त्री कौशल्य हे केवळ रोजगाराभिमुख मर्यादित न राहता नेतृत्व, निर्णय क्षमता, संवाद कौशल्य, सर्जनशीलता व भावनिक बुद्धिमत्ता यासारख्या व्यापक आयामापर्यंत विस्तारली आहेत. या कौशल्यांचा विकास स्त्री स्वावलंबनांसोबतच समाजाच्या सर्वांगीण प्रगतीस चालना देतो. त्यामुळे स्त्री कौशल्यांचा अभ्यास हा केवळ स्त्री अभ्यासापुरता मर्यादित न राहता शिक्षणशास्त्र, समाजशास्त्र, अर्थशास्त्र व सांस्कृतिक अभ्यास करणे आवश्यक ठरते.

भारतीय ज्ञानपरंपरेतील स्त्री कौशल्यांची पार्श्वभूमी :-

वैदिक व उपनिषदकालीन स्त्री कौशल्य:- वैदिक काळात स्त्रियांना शिक्षणाचा व वेदाध्ययनाचा अधिकार होता. गार्गीने याज्ञवल्क्यासारख्या ऋषींशी ब्रह्मविद्यावर शास्त्रार्थ केला. मैत्रिणी आत्मज्ञान व मोक्षसंकल्पनेवर चिंतन मांडले. लोपामुद्रा व अपाला यासारख्या स्त्रियांनी वैदिक सुक्तांची रचना केली. यावरून त्या काळात स्त्रियांमध्ये बौद्धिक, तात्विक व संवाद कौशल्य विकसित झालेली होती. वैदिक व उपनिषद काल इ.स.पू. १५००-५०० हा भारतीय ज्ञान परंपरेचा सुवर्णकाळ मानला जातो. या काळात स्त्रीला केवळ गृहिणी म्हणून मर्यादित न ठेवता ज्ञानसाधना, तत्त्वचिंतन, धार्मिक विधी व सामाजिक संवाद यात सक्रिय सहभागाची संधी होती. स्त्रीचे स्थान सहधर्मचारीणी म्हणून मान्य केले गेले होते. स्त्रियांनी वेद अध्ययन केले. तर्कशक्ती, प्रश्नोत्तर पद्धती, विश्लेषण कौशल्य यांचा विकास स्त्रियांनी केला. तसेच स्त्रियांनी संस्कृत भाषेचे ज्ञान आत्मसात केले होते. अनेक स्त्रिया ऋषी होत्या. सभामध्ये तत्त्व चर्चा करण्याचे कौशल्य त्यांच्या अंगी होते. प्रश्न विचारण्याचे कौशल्य त्यांच्या अंगी रुजलेले होते. त्या यज्ञयागांमध्ये सहभागी होत. गृहयज्ञ, संस्कार विधी यांचे नेतृत्व स्त्री करत असे. मंत्रोच्चार व विधीचे ज्ञान त्यांना होते. तसेच गुरुकुल पद्धतीत स्त्रियांचा सहभाग होता. ज्ञानाचे मौखिक संप्रेषण, शिष्य गुरु संवादाचे कौशल्य त्यांच्या अंगी होते. कुटुंबामध्ये व समाजात त्यांची भूमिका मार्गदर्शकाची ठरत असे. मूल्य संस्काराचे शिक्षण, समन्वय

व सहकार्य कौशल्य त्यांच्या अंगी होते. आयुर्वेदिक ज्ञान, पोषण व आरोग्य ज्ञान, पर्यावरण सुसंवाद अशी अनुभवाधारित जीवन कौशल्य त्यांच्या जवळ होते.

भक्तीपरंपरेतील स्त्री कौशल्य :-मध्ययुगीन भक्ती चळवळीत स्त्रियांनी सामाजिक संवाद व अभिव्यक्ती कौशल्यांचा प्रभावी वापर केला. मुक्ताबाई, जनाबाई, मिराबाई यासारख्या संतांनी लोकभाषेतून अध्यात्मिक व सामाजिक संदेश दिला. त्यांच्या रचना मधून स्त्रीची सर्जनशीलता व वैचारिक स्वातंत्र्य स्पष्ट होते. भक्ती परंपरा (इ.स.८ वे ते १७ वे शतक) ही भारतीय सामाजिक धार्मिक इतिहासातील एक महत्त्वाची चळवळ आहे. या परंपरेने कर्मकांड, जातिभेद व लिंगभेद यांना आव्हान देत व्यक्तिगत भक्ती, समानता व मानवी मूल्य अधोरेखित केली. या चळवळीत स्त्रियांनी केवळ भक्त म्हणून नव्हे, तर कवयित्री, विचारवंत, समाज सुधारक व संवादक म्हणून महत्त्वपूर्ण भूमिका बजावली. स्त्री संतांनी ईश्वराशी थेट, भावनिक व वैयक्तिक नाते व्यक्त केले. आत्मनिष्ठ, श्रद्धा व भक्तिभाव हे प्रमुख कौशल्य त्यांच्या अंगी होते. अनुभवावर आधारित त्यांनी अध्यात्मिक चिंतन करून ज्ञानाची निर्मिती केली भक्तीच्या मार्गाचा अवलंब केला. समानतेचा संदेश समाजापर्यंत पोहोचवला. सामाजिक अन्यायावर टीका केली. जात लिंग भेद विरुद्ध प्रतिरोध केला. किरतन, भजन पदाद्वारे सोप्या भाषेत तत्वज्ञान मांडून जनजागृती केली. समाज मार्गदर्शक म्हणून भूमिका निभवली. नैतिक व आध्यात्मिक नेतृत्व बरोबर मूल्याधिष्ठित नेतृत्व केलेले दिसून येते. आत्मविश्वास सहनशीलता, अंतःकरणातील स्थैर्य, दुःखातही भक्तीचा मार्ग असे भावनिक जीवन कौशल्य दिसून आले. भक्तीपरंपरेतील स्त्री कौशल्य ही औपचारिक शिक्षणावर नव्हे, तर अनुभव, श्रद्धा, संवेदना व सामाजिक जाणीव यावर आधारित होती. यामुळेच त्यांचा प्रभाव सर्वसामान्य समाजावर खोलवर पडला. स्त्री ही भारतीय ज्ञानपरंपरेतील एक सशक्त प्रवाह होती.

लोकज्ञान व अनुभवाधारित कौशल्य :-

भारतीय ज्ञानपरंपरेतील लोकज्ञानामध्ये स्त्रियांची भूमिका अत्यंत महत्त्वाची आहे. आयुर्वेद, गृहउपचार, शेती संबंधित ज्ञान, पोषणशास्त्र, पर्यावरण संवर्धन यासारख्या क्षेत्रात स्त्रियांनी अनुभवादारीत कौशल्य विकसित केली. ही कौशल्य पिढ्यान्पिढ्या हस्तांतरित होत गेली. लोक ज्ञान म्हणजे पिढ्यान्पिढ्या प्रत्यक्ष अनुभवातून विकसित झालेले स्थानिक पर्यावरण, संस्कृती, जीवन पद्धती व सामाजिक गरजांशी निगडित ज्ञान, हे ज्ञान लिखित ग्रंथांपेक्षा अनुभव, निरीक्षण, परंपरा, संवाद व कृती यांच्या माध्यमातून टिकून राहिलेले आहे. स्थानिक व पर्यावरण सुसंगत, व्यवहाराभिमुख, नैसर्गिक संसाधनाचा शाश्वत वापर, सामूहिक सहभागातून विकसित अशा वैशिष्ट्यांनुसार लोक ज्ञानाचा विकास होतो. पारंपारिक बीजांचे संवर्धन, पावसाचे अंदाज वर्तमान, सेंद्रिय शेती पद्धती, अन्नसाठवन प्रक्रिया अशा अनेक कौशल्यांमध्ये स्त्रियांचा मोलाचा वाटा आहे. तसेच आरोग्य व औषधी विषयीचे ज्ञान म्हणजे आजीबाईचा बटवा, आयुर्वेदिक औषधी वनस्पतीची ओळख, स्त्री आरोग्य विषयक अनुभव, विणकाम, भरतकाम, शिलाई काम अशा अनेक कौशल्यांमध्ये स्त्रियांनी आपली निपुणता समाजासमोर योग्यरीत्या मांडली आहे. त्याचप्रमाणे लोकगीते, विवाह गीते, जात्यावरची गाणी,

ओव्या, भारुडे किरतन, कविता, कथा, कादंबरी अशा अनेक शैक्षणिक, साहित्यिक लिखाणामध्ये स्त्रियांनी आपला स्तर उंच ठेवला आहे. लोकज्ञान व अनुभव आधारित कौशल्य हे शाश्वत विकास, सांस्कृतिक ओळख व मानवी जगण्याची मूलभूत अधिष्ठाणे आहेत. ही कौशल्य औपचारिक शिक्षणापेक्षा अधिक जीवनोपयोगी, पर्यावरण सुसंगत व मानवी मूल्याधारित आहेत. आधुनिक कौशल्य विकास प्रक्रियेत या ज्ञानाचा समावेश केल्यास सामाजिक समता, स्त्री सक्षमीकरण व शाश्वत विकासाला बळ मिळू शकते.

भारतीय ज्ञानपरंपरा व वर्तमान स्त्री कौशल्य :-

भारतीय ज्ञानपरंपरेतील मूल्याधिष्ठित शिक्षण, नैतिकता व अनुभवाधारित ज्ञान हे वर्तमान कौशल्यांना दिशा देऊ शकते. गुरुकुल पद्धतीतील आज जीवन शिक्षणाचे संकल्पना आजच्या आजन्म शिक्षण संकल्पनेशी सुसंगत आहे. योग, आयुर्वेद व लोक अज्ञान हे आजच्या विकसित संकल्पनांना आधार देतात. या समन्वयातून स्त्री कौशल्यांचा सर्वांगीण विकास शक्य आहे. वर्तमान काळात स्त्री कौशल्य ही केवळ पारंपारिक मर्यादित न राहता ज्ञान, तंत्रज्ञान, नेतृत्व व उद्यमशीलता या क्षेत्रात विस्तारली आहेत. वर्तमान स्त्री उच्चशिक्षित, संशोधक, नवसर्जन, विश्लेषणात्मक विचारक, संगणक साक्षर, डिजिटल मीडिया, ऑनलाइन उद्योग, स्वयंरोजगार, बचत गट, स्टार्टअप, राजकीय सहभाग, सामाजिक सहभाग, प्रशासकीय कामे अशा अनेक कामांमध्ये वर्तमान स्त्रीने आपली प्रगती केलेली आहे. वर्तमान स्त्री कौशल्यांची मुळे भारतीय ज्ञानपरंपरेतील अनुभव, मुले व सामाजिक संवाद यात खोलवर रुजलेली आहेत. सामाजिक व राजकीय क्षेत्रात आजच्या वर्तमान स्त्रीने मोलाचे स्थान मिळवले आहे. तंत्रज्ञानाच्या युगात तंत्रज्ञानातील अनेक कला कौशल्य वर्तमान स्त्रीने आत्मसात केलेले असून प्रगतीपथावर भरारी घेतल्याची माहिती आपणास नेहमी पहावयास मिळते. पूर्वीच्या स्त्रियांना चूल आणि मुल सांभाळणे, एवढ्या कार्याशी मर्यादित होती. पण आता वर्तमान स्त्रीने आंतरराष्ट्रीय स्तरावर सर्व पदांमध्ये आपले अग्रस्थान ठेवले आहे. अंतराळातील झेप घेऊन आपले स्वतःचे अस्तित्व वर्तमान स्त्रीने निर्माण केले आहे. शेतीतील कष्टाची कामे फक्त पुरुष करू शकतो अशी धारणा आजच्या युगात कमी झाले आहे. कारण आजची स्त्री तंत्रज्ञानाच्या साह्याने व आपल्या युक्तीने शेतीचे कामही करण्यास सक्षम झालेली आज आपणास दिसत आहे. ऐतिहासिक काळामधील जिजामाता, राणी लक्ष्मीबाई, ताराराणी, अहिल्याबाई होळकर, अशा अनेक महिलांनी आपल्या कर्तुत्वाने व कौशल्याने आपले अस्तित्व निर्माण केले आहे. शैक्षणिक क्षेत्रातील सावित्रीबाई फुले यांनी महिलांसाठी शिक्षणाचा पाया रचला व स्वतःचे सामर्थ्य, अस्तित्व शिक्षणाच्या माध्यमातून आपणांसमोर आज पर्यंत अबाधित ठेवले आहे. दलितांची आई सिंधुताई सपकाळ यांनी गरीब दलित, पोरक्या मुलांवर दया करून त्यांचा सांभाळ करून स्त्री नारीची शक्ती किती प्रबळ असते असे सर्व समाजाला समजावून दिले आहे. अशा अनेक विविध महिलांनी आपल्या कला कौशल्यांनी समाजातील प्रगती करण्यास हातभार लावला आहे. खेळाच्या क्षेत्रामध्ये सुद्धा महिलांचे कला कौशल्य अविस्मरणीय असे आपणास दिसून येते.

निष्कर्ष:-

- » भारतीय ज्ञान परंपरेतील स्त्री कौशल्य ही समग्र, अनुभवाधारीत व जीवन उपयोगी स्वरूपाची होती.
- » भक्ती परंपरा व लोकज्ञानाच्या माध्यमातून स्त्रीने सामाजिक संवाद, नैतिक नेतृत्व व सांस्कृतिक जतनाच्या कार्य केले.
- » वर्तमान स्त्री कौशल्य हे पारंपारिक ज्ञानाचे आधुनिक रूपांतर असून त्यात सातत्य व परिवर्तन दोन्ही आढळते.
- » भारतीय ज्ञानपरंपरेचा पुनर्विचार केल्यास आधुनिक स्त्री सक्षमीकरणाला सांस्कृतिक व वैचारिक अधिष्ठान मिळू शकते.
- » अनुभवाधारीत व लोक ज्ञानावर आधारित कौशल्यांचा समावेश आधुनिक शिक्षण व कौशल्य विकास प्रक्रियेत करणे काळाची गरज आहे.
- » भारतीय ज्ञान परंपरेतील स्त्री कौशल्य ही वर्तमान काळातील बहुआयामी स्त्री सक्षमीकरणाची ऐतिहासिक व वैचारिक प्रेरणास्थाने आहेत.

समारोप :- भारतीय ज्ञानपरंपरेचा अभ्यास केला असता असे स्पष्टपणे दिसून येते की स्त्री ही या परंपरेत केवळ ज्ञानाची ग्रहणकर्त्री नसून ती ज्ञान निर्मिती, ज्ञानसंरक्षिका व ज्ञान प्रसारक म्हणून कार्यरत होती. वैदिक व उपनिषदकालीन तत्त्वचिंतन, भक्तीपरंपरेतील अनुवादधारित

अभिव्यक्ती तसेच लोक ज्ञानातून विकसित झालेले व्यवहार कौशल्य हे सर्व स्त्रीच्या बहुआयामी कौशल्यांचे दर्शन घडवतात. ही कौशल्य ग्रंथाधिष्ठीत न राहता प्रत्यक्ष जीवनाशी निगडित, अनुभव सिद्ध व सामाजिक गरजांवर आधारित होती. वर्तमान काळातील स्त्री कौशल्याकडे पाहिले असता शिक्षण, संशोधन, तंत्रज्ञान, उद्यमशीलता, नेतृत्व व भावनिक बुद्धिमत्ता या क्षेत्रात स्त्रियांची भूमिका लक्षणीयरीत्या वाढलेली दिसते. ही कौशल्य जरी आधुनिक संदर्भात विकसित झालेली असली तरी त्यांची मुळे भारतीय ज्ञानपरंपरेतील अनुभवाधारीत शिक्षण, मूल्यसंस्कार, संवाद कौशल्य व आत्मचिंतन या घटकात खोलवर रुजलेली आहेत.

संदर्भ :-

प्रस्तुत अभ्यासासाठी भारतीय ज्ञानपरंपरेतील मूल ग्रंथ, भक्ती परंपरेचे साहित्य तसेच आधुनिक स्त्री अभ्यास व कौशल्य विकास वरील संशोधन ग्रंथांचा आधार घेण्यात आला आहे.

१. देशपांडे, ग. त.- भारतीय समाज आणि स्त्री साकेत प्रकाशन
२. देसाई नीलिमा- लोकज्ञान आणि लोकसंस्कृती, ग्रंथाली प्रकाशन
३. गोखले शांता- भारतीय स्त्रीचे स्थान, पॉप्युलर प्रकाशन, पुणे
४. मनुस्मृति- गीताप्रेस, गोरखपूर
५. पाटील जयश्री-भारतीय परंपरेतील स्त्री, राजहंस प्रकाशन, पुणे
६. तुकाराम गाथा-महाराष्ट्र राज्य साहित्य संस्कृती मंडळ

भारतीय ज्ञानपरंपरा आणि जीवनमूल्ये- एक चिकित्सक अभ्यास

डॉ. गणेश अ पाटील

के. सी. ई. सो. चे

व्ही. पी. होले कॉलेज ऑफ एज्युकेशन अँड फिजिकल एज्युकेशन (स्वायत्त) जळगाव

सारांश

भारतीय ज्ञानपरंपरा आणि जीवनमूल्ये मानवी जीवनासाठी अत्यंत महत्त्वाची आहेत. सत्य, अहिंसा, धर्म, करुणा, संयम आणि सेवा या मूल्यांमुळे व्यक्तीचा चारित्र्यपूर्ण विकास होतो, समाजात शांती, सुव्यवस्था आणि सुसंस्कृती टिकते. आजच्या शिक्षण व्यवस्थेत केवळ बौद्धिक आणि व्यावसायिक शिक्षण पुरेसे नसून जीवनमूल्यांचा समावेश करून विद्यार्थ्यांमध्ये नैतिकता, कर्तव्यभावना, समाजभान आणि मानवतावादी दृष्टिकोन विकसित करणे आवश्यक आहे. गुरुकुल पद्धतीसारखे मूल्याधिष्ठित शिक्षण विद्यार्थ्यांना सक्षम, संवेदनशील आणि जबाबदार नागरिक बनवते. म्हणून जीवनमूल्ये व शिक्षण यांचा समन्वय केल्यास व्यक्ती जीवनात यशस्वी आणि समाज स्थिर, प्रगत व शांततामय होतो.

प्रस्तावना

आजची शिक्षण व्यवस्था पाहिली असता असे लक्षात येते की तिच्यात काही प्रमाणात त्रुटी आहेत. अभ्यासक्रम किंवा शिक्षणपद्धतीच पूर्णपणे अपुरी आहे असे नाही; परंतु अनेकदा ती प्रभावीपणे राबविणारे तसेच आत्मसात करणारे घटक सक्षम नसल्याचे दिसून येते. परिणामी उच्च स्तरावरील शिक्षण घेऊनही आज समाजात मोठ्या प्रमाणात बेरोजगारी, भ्रष्टाचार, अनैतिकता यांसारख्या समस्या वाढताना दिसतात. यामुळे शिक्षणाचा मूळ उद्देश साध्य न होता तो केवळ गुणपत्रांपुरता मर्यादित राहतो, ही गंभीर बाब असून त्यावर चिंतन करण्याची गरज आहे. आज जागतिक स्तरावर एक दृष्टीक्षेप टाकल्यास आपल्या लक्षात येईल की, अनेक राष्ट्रांमध्ये युद्धजन्य परिस्थिती निर्माण झाली आहे. जगाचा मोठा भाग आजही अशांततेने ग्रासलेला आहे. या सर्व परिस्थितीसाठी केवळ मानव समाजच संपूर्णपणे कारणीभूत आहे. मानवी स्वार्थ, अहंकार, असहिष्णुता आणि मूल्यांचा अभाव यामुळेच समाजात संघर्ष, हिंसा, अनैतिकता आणि अस्थिरता निर्माण होत आहे. मानवाच्या सर्वांगीण विकासासाठी त्याला केवळ बौद्धिक शिक्षण देणे पुरेसे नसून जीवनमूल्यांचे शिक्षण देणे अत्यंत आवश्यक आहे, आणि ते शिक्षण व्यवस्थेद्वारेच प्रभावीपणे घडवून आणता येऊ शकते. यासाठी शिक्षणात भारतीय ज्ञानपरंपरेने सांगितलेल्या जीवनमार्गाचा समावेश करणे

काळाची गरज आहे. भारत देशाची प्राचीनता भव्य व दिव्य असून ही परंपरा आजही संपूर्ण जगाला मार्गदर्शन व समुपदेशन करणारी आहे. हजारो वर्षांपासून भारतीय तत्त्वज्ञानाने मानवाला जीवन कसे जगावे?, जीवनाचा खरा सार काय आहे?, जीवनामागचा उद्देश काय आहे?, आपण कोण आहोत आणि आपले कर्तव्य काय आहे? यांसारख्या मूलभूत प्रश्नांची सखोल उत्तरे दिली आहेत. ही समृद्ध परंपरा केवळ अध्यात्मिक कार्यापुरती मर्यादित नसून समाजात चालणारे व्यवहार, नैतिकता, समाजव्यवस्था आणि शिक्षण यांनाही तितकेच महत्त्व देणारी आहे. प्राचीन भारतात शिक्षणाचा उद्देश केवळ रोजगारप्राप्ती नव्हता, तर व्यक्तीचा शारीरिक, मानसिक, बौद्धिक आणि आध्यात्मिक असा सर्वांगीण विकास घडवणे हा होता. गुरुकुल पद्धतीत शिष्याला ज्ञानासोबतच शिस्त, संयम, कर्तव्यभावना, समाजभान आणि जीवनमूल्ये यांचेही शिक्षण दिले जात असे. विविध प्राचीन तत्त्ववेत्ते, ऋषी-मुनी आणि अभ्यासकांनी मानवाच्या सर्वांगीण विकासासाठी अनेक मार्ग सांगितले आहेत. त्यांचा अभ्यास करून आधुनिक शिक्षण व्यवस्थेत त्यांचा समावेश केला, तर शिक्षण अधिक अर्थपूर्ण, मूल्याधिष्ठित आणि समाजोपयोगी ठरेल. म्हणूनच आजच्या शिक्षण व्यवस्थेला केवळ व्यावसायिक कौशल्यांपुरते मर्यादित न ठेवता भारतीय ज्ञानपरंपरेतील जीवनमूल्ये, तत्त्वज्ञान आणि मानवतावादी दृष्टिकोन यांचा समन्वय साधणे अत्यावश्यक आहे. असे शिक्षणच सक्षम, सुसंस्कृत, जबाबदार आणि शांतताप्रिय समाजनिर्मितीस हातभार लावू शकते.

जीवन मूल्ये

सत्य- भारतीय तत्त्वज्ञानात 'सत्यम् शिवम् सुंदरम्' या उक्तीतून जीवनाचा खरा अर्थ स्पष्ट करण्यात आला आहे. 'सत्य' हे केवळ एक नैतिक मूल्य नसून मानवी जीवनाचा अनमोल पाया मानले जाते. जी व्यक्ती सत्य बोलते आणि सत्याने वागते त्याचे व्यक्तिमत्त्व उज्वल व प्रभावी बनते. सत्य म्हणजे फक्त खरे बोलणे एवढेच नसून विचार, शब्द आणि कृती यामध्ये प्रामाणिकपणा असणे होय. सत्यामुळे व्यक्तीवर समाजाचा विश्वास निर्माण होतो आणि तिच्या वर्तनात पारदर्शकता येते. सत्याने वागणारा माणूस आत्मविश्वासी, निर्भय आणि मानसिकदृष्ट्या सक्षम असतो. कोणत्याही कठीण परिस्थितीत सत्याची साथ असल्याने

तो योग्य निर्णय घेऊ शकतो. जीवनातील अडचणींवर मात करण्याची शक्ती आणि नैतिक बळ सत्यामुळेच व्यक्तीला प्राप्त होते. त्यामुळे सत्य हे व्यक्तीच्या चारित्र्याचा आणि समाजाच्या सुदृढतेचा कणा आहे.

अहिंसा- 'अहिंसा परमो धर्मः' या महान उक्तीनुसार भारतीय तत्त्वज्ञानात अहिंसा हे खरे आणि श्रेष्ठ जीवनमूल्य मानले गेले आहे. अहिंसा म्हणजे केवळ कोणावर शारीरिक हिंसा न करणे एवढेच नसून, मनाने किंवा शब्दांनीही कुणाला दुखावू नये ही भावना होय. कोणताही सुसंस्कृत भारतीय व्यक्ती दुसऱ्याचे शारीरिक, मानसिक किंवा शाब्दिक नुकसान करत नाही आणि तसे करण्यापासून सदैव दूर राहतो. यामागे भारतीय संस्कारांची भक्कम पायाभरणी असते. सर्व सजीवांप्रती प्रेम, करुणा आणि आदर ठेवणे ही अहिंसेची मूलभूत शिकवण आहे. अहिंसा माणसाच्या मनात सहिष्णुता, संयम आणि क्षमाशीलता निर्माण करते. या मूल्यामुळे समाजात शांतता, सौहार्द आणि परस्पर विश्वास टिकून राहतो. महात्मा गांधींनी अहिंसेच्या मार्गाने संपूर्ण जगाला सत्य आणि शांततेचा संदेश दिला. म्हणूनच अहिंसा हे वैयक्तिक तसेच सामाजिक जीवनाचे मार्गदर्शक तत्त्व आहे.

धर्म- महाराष्ट्रातील महान संत तुकाराम महाराजांचा विष्णुमय जग वैष्णवांचा धर्म । भेदाभेद भ्रम अमंगळ।।हा अंभंग 'धर्माचा' खरा अर्थ अतिशय सुंदर रीतीने स्पष्ट करतो. या अंभंगाच्या अर्थाचा सखोल विचार केला असता असे लक्षात येते की धर्म म्हणजे भेदभाव, जात-पात किंवा उच्च-नीचतेची भावना नव्हे, तर संपूर्ण विश्व हे एका व्यापक, दिव्य शक्तीच्या संरक्षणाखाली आहे ही जाणीव होय. सर्व सजीवांमध्ये एकत्व पाहणे हीच खरी धार्मिक भावना आहे. धर्म म्हणजे आपले कर्तव्य नीतीने, प्रामाणिकपणे आणि न्यायाने पार पाडणे होय. धर्म माणसाला योग्य आणि अयोग्य यामधील फरक समजावून देतो तसेच त्याच्या वर्तनाला योग्य दिशा देतो. धर्माच्या मार्गाने वागणारी व्यक्ती स्वार्थापेक्षा कर्तव्याला अधिक महत्त्व देते. जेव्हा समाजातील प्रत्येक घटक आपापला धर्म प्रामाणिकपणे पाळतो, तेव्हा समाजात सुव्यवस्था, शांती आणि समतोल निर्माण होतो.

करुणा- करुणा म्हणजे दुसऱ्यांच्या दुःखाची जाणीव ठेवून त्यांना मदत करण्याची संवेदनशील आणि उदार भावना होय. करुणेमुळे माणसामध्ये माणुसकी जिवंत राहते आणि मानवी संबंध अधिक दृढ होतात. करुणावान व्यक्ती केवळ स्वतःपुरती मर्यादित न राहता समाजाच्या दुःखाशी स्वतःला जोडून घेते. अशा व्यक्तीमुळे समाजात सकारात्मक बदल घडून येतात. इतरांबद्दलची माणुसकी, सहानुभूती आणि आपुलकी राखणे हे खऱ्या भारतीय व्यक्तीचे महत्त्वाचे लक्षण मानले जाते. गरजू, दुर्बल किंवा संकटात सापडलेल्या व्यक्तीला मदतीचा हात देणे ही भारतीय परंपरेची प्रेरणादायी शिकवण आहे. करुणेच्या भावनेतूनच सेवा, त्याग आणि समर्पण यांसारखी मूल्ये विकसित होतात. म्हणूनच करुणा हे केवळ सद्गुण नसून ते खरे जीवनमूल्य आहे, जे व्यक्तीला श्रेष्ठ मानव बनवते.

संयम- संयम म्हणजे मन आणि इंद्रियांवर नियंत्रण ठेवणे होय. राग, लोभ, मत्सर, अहंकार यांसारख्या दुर्गुणांवर नियंत्रण ठेवल्यास जीवन संतुलित, शांत आणि शिस्तबद्ध राहते. संयमामुळे व्यक्तीला विचारपूर्वक व योग्य निर्णय घेता येतात तसेच चुकांच्या शक्यता कमी

होतात. ज्याने आपल्या मनावर खरोखरच ताबा मिळविला आहे, तो व्यक्ती जीवनातील प्रत्येक प्रसंगात यशस्वी ठरतो. अनेक कठीण परिस्थितीतही जो धैर्याने उभा राहतो आणि हार मानत नाही, तोच खरा योद्धा मानला जातो. कोणत्याही संकटात ज्याचे मन डगमगत नाही, तोच खरा साधक होय. संयम हीच साधनेची खरी कसोटी आहे. म्हणूनच संत ज्ञानेश्वरांनी मननियंत्रणाचे महत्त्व सांगताना म्हटले आहे- म्हणोनि मनाचा निग्रहो होये । ऐसा उपाय जो आहे ।तो आरंभी मग नोहे । कैसा पाहो ।।या अंभंगातून ते सांगतात की मनावर नियंत्रण मिळवण्यासाठी योग्य उपाय आधी अमलात आणावा, त्यानंतर त्याची शक्ती अनुभवता येते. त्यामुळे संयम हे व्यक्तिमत्त्व विकासाचे आणि यशस्वी जीवनाचे अत्यंत महत्त्वाचे जीवनमूल्य आहे.

सेवा- 'जनसेवा हीच ईश्वर सेवा' या उदात्त विचारामुळे भारत देश जगभर ओळखला जातो. भारतीय संस्कृतीत सेवा ही केवळ कृती नसून ती एक साधना मानली जाते. समाजाच्या कल्याणासाठी निस्वार्थ भावनेने केलेले कार्य म्हणजेच खरी सेवा होय. संत गाडगे बाबा यांनी आपल्या संपूर्ण आयुष्यात स्वच्छता, समाजजागृती आणि जनसेवेच्या माध्यमातून मानवाचे खरे कर्तव्य कोणते आहे हे प्रत्यक्ष कृतीतून दाखवून दिले. सेवा म्हणजे कोणताही स्वार्थ न ठेवता समाजाच्या हितासाठी कार्य करणे. सेवेमुळे समाज अधिक सशक्त, एकसंध आणि संवेदनशील बनतो. सेवा करणाऱ्या व्यक्तीला आत्मिक समाधान, आनंद आणि मानसिक शांतता प्राप्त होते. सेवा ही भारतीय संस्कृतीतील एक महत्त्वाची आणि प्रेरणादायी शिकवण असून ती व्यक्तिमत्त्व विकासाला चालना देते.

वरील सर्व चर्चेवरून असे स्पष्ट होते की आजच्या शिक्षण व्यवस्थेला केवळ बौद्धिक व व्यावसायिक मर्यादित न ठेवता ती मूल्याधिष्ठित बनवणे ही काळाची गरज आहे. भारतीय ज्ञानपरंपरेत सांगितलेली सत्य, अहिंसा, धर्म, करुणा, संयम आणि सेवा ही जीवनमूल्ये मानवी जीवनाला योग्य दिशा देणारी आहेत. ही मूल्ये केवळ वैयक्तिक चारित्र्य घडवत नाहीत, तर समाजात शांती, सुव्यवस्था आणि सुसंस्कृती निर्माण करण्यास मदत करतात.

शिक्षण आणि जीवन मूल्ये

प्राचीन भारतीय शिक्षणपद्धतीत जसे व्यक्तीचा शारीरिक, मानसिक, बौद्धिक व आध्यात्मिक असा सर्वांगीण विकास साधला जात होता, तशीच दृष्टी आधुनिक शिक्षणातही आवश्यक आहे. जीवनमूल्यांवर आधारित शिक्षणामुळे विद्यार्थ्यांमध्ये नैतिकता, कर्तव्यभावना, समाजभान आणि मानवतावादी दृष्टिकोन विकसित होऊ शकतो. अशा शिक्षणातूनच सुजाण, जबाबदार, संवेदनशील आणि शांतताप्रिय नागरिक घडू शकतात. म्हणूनच भारतीय ज्ञानपरंपरेतील जीवनमूल्यांचा समावेश करून शिक्षण अधिक अर्थपूर्ण, समाजोपयोगी आणि मानवकेंद्रित करणे अत्यंत आवश्यक आहे. असे शिक्षणच व्यक्तीच्या जीवनाला खरे यश, समाधान आणि समाजाला स्थैर्य व प्रगती देऊ शकते. भारतीय ज्ञानपरंपरेत सांगितलेली सत्य, अहिंसा, धर्म, करुणा, संयम आणि सेवा ही जीवनमूल्ये मानवी जीवनासाठी अत्यंत महत्त्वाची आहेत. ही मूल्ये माणसाच्या विचारांना, भावनांना आणि वर्तनाला योग्य दिशा देतात. सत्यामुळे प्रामाणिकपणा व विश्वास निर्माण होतो, अहिंसेमुळे शांतता व सहअस्तित्व टिकते, धर्मांमुळे कर्तव्याची जाणीव

होते, करणेमुळे माणुसकी जिवंत राहते, संयमामुळे आत्मनियंत्रण व स्थैर्य प्राप्त होते, तर सेवेच्या भावनेमुळे सामाजिक बांधिलकी निर्माण होते. या सर्व मूल्यांमुळे व्यक्ती नैतिक, संवेदनशील आणि जबाबदार मानव बनतो. मानवी जीवनाच्या सर्वांगीण विकासासाठी केवळ माहितीप्रधान किंवा कौशल्याधारित शिक्षण पुरेसे नाही. शिक्षणाने माणसाला कसे जगावे हे शिकवले पाहिजे. शिक्षण विद्यार्थ्यांच्या मनावर जीवनमूल्यांची बीजे रोवू शकते. अभ्यासक्रम, शिक्षकांचे मार्गदर्शन, सहशालेय उपक्रम, समाजसेवा, चर्चा, कथा, संतविचार आणि प्रत्यक्ष अनुभव यांच्या माध्यमातून शिक्षण मूल्यांची जोपासना करू शकते. शिक्षणामुळे विद्यार्थ्यांमध्ये विचारशक्ती, विवेक, नैतिकता आणि सामाजिक जबाबदारी विकसित होते. जर शिक्षण व्यवस्थेने भारतीय ज्ञानपरंपरेतील जीवनमूल्यांचा प्रभावी समावेश केला, तर शिक्षण केवळ रोजगारनिर्मितीपुरते मर्यादित न राहता चारित्र्यनिर्मितीचे प्रभावी साधन बनेल. अशा शिक्षणातून सक्षम, सुसंस्कृत, मूल्यनिष्ठ आणि शांतताप्रिय समाज घडू शकतो. म्हणूनच मानवी जीवन समृद्ध, संतुलित आणि अर्थपूर्ण करण्यासाठी जीवनमूल्ये व शिक्षण यांचा समन्वय अत्यंत आवश्यक आहे.

संदर्भ ग्रंथ सूची

1. वाघ, शा.आ., सोनवणे, सि.भा., पाटील, मु.भा., खैरनार, स.म. (२०२४). भारतीय ज्ञान प्रणाली (3rd ed.). Jalgaon: Atharv Publication, ISBN 978-93-6186-707-1
2. Bhartiya gyan pranali ka viksit bharat, TIJER - TIJER - INTERNATIONAL RESEARCH JOURNAL (www.TIJER.org), ISSN:2349-9249, Vol.12, Issue 8, page no.a842-a854, August-2025, Available :<https://tijer.org/TIJER/papers/TIJER2508101.pdf>
3. <https://en.wikipedia.org/wiki/Tukaram>
4. <https://indiafoundation.in/articles-and-commentaries/ancient-indian-knowledge-systems-and-their-relevance-today-with-an-emphasis-on-arthasastra/>
5. <https://www.dkasc.ac.in/uploads/dptenglish/IKS%20notes.pdf>

ज्ञानरचनावाद व त्या समोरील आव्हाने : एक चिंतन

संजय पोपट गायकवाड

संशोधक विद्यार्थी, के सी ई सोसायटीचे शिक्षणशास्त्र आणि शारीरिक शिक्षणशास्त्र महाविद्यालय, जळगाव
डॉ. वंदना चौधरी
के सी ई सोसायटीचे शिक्षणशास्त्र आणि शारीरिक शिक्षणशास्त्र महाविद्यालय, जळगाव

प्रस्तावना

आजचे युग हे माहिती ज्ञानाचे युग आहे. जागतिकीकरणामुळे रोज नव्या ज्ञानाचा उगम होत असतो. विद्यार्थ्यांना नवनवीन ज्ञान प्राप्त करून देण्यासाठी शिक्षकाने सतत ज्ञान मिळवण्याचा प्रयत्न करणे गरजेचे आहे. विद्यार्थ्यांना स्वतःच्या व्यक्तिमत्त्वाचा सर्वांगीण व समतोल विकास साधता आला पाहिजे, यासाठी विद्यार्थ्यांला आयुष्यभर उपयोगी पडतील अशी कौशल्य शालेय शिक्षणात मिळाली पाहिजेत एकविसाव्या शतकातील शिकण्यास शिकविण्यापेक्षा आलेले महत्त्व विचारात घेतल्याने अध्ययन अध्यापन प्रक्रिया पूर्णपणे अध्यापक केंद्रितऐवजी विद्यार्थी केंद्रित झालेली आहे.

आजचा शिक्षक विद्यार्थ्यांच्या सर्वांगीण विकासासाठी सर्वोत्तोपरी प्रयत्न करित आहे. तरी सुध्दा पाहिजे तेवढे यश त्यांना मिळालेले नाही. विविध सर्वेक्षण उदा. असर, प्रथम या संस्थांनी केलेल्या सर्वेक्षणातून हेच जाणवले आहे की, विद्यार्थी वरील विषयासंदर्भात पाहिजे तेवढी प्रगती साधू शकलेले नाहीत त्याकरिता ज्ञानरचनावाद हा अतिशय महत्त्वाचा व यशस्वी ठरेल.

राष्ट्रीय अभ्यासक्रम आराखडा २००५ मध्ये ज्ञानरचनावादाचा पुरस्कार करण्यात आला आहे. महाराष्ट्रातील महाराष्ट्र राज्य माध्यमिक व उच्च माध्यमिक शिक्षण मंडळ पुणे, महाराष्ट्र राज्य शैक्षणिक संशोधन व प्रशिक्षण पुणे, महाराष्ट्र राज्य प्राथमिक शिक्षण परिषद मुंबई व महाराष्ट्र राज्य पाठ्यपुस्तक निर्मिती मंडळ, पुणे या संस्था सतत शिक्षणक्षेत्रात संशोधन व विकसन करित असतात. या संस्थानी मिळून समन्वयातून राज्य अभ्यासक्रम आराखडाची निर्मिती केली आहे. प्रत्येक मुलाला शाळेत आणावे, रमवावे, टिकवावे, विद्यार्थ्यांला आत्मविश्वास वाढवणारे आणि त्याचे जीवन समृद्ध करील असे गुणवत्तापूर्ण शिक्षण मिळणे, नेमलेला अभ्यासक्रम पूर्ण करणे हे शिक्षणाचे उद्दिष्ट नव्हे तर प्रत्येक विद्यार्थ्यांला अध्ययन विषयाच्या प्रभुत्व पातळीपर्यंत जाण्यासाठी सक्षम बनवणे महत्त्वाचे आहे. तसेच विद्यार्थ्यांच्या बौद्धिक विकासाइतकाच सामाजिक, भावनिक आणि क्रियात्मक अंगाचा विकास महत्त्वाचा आहे.

विद्यार्थी हा ज्ञानाचा केवळ स्वीकारकर्ता आहे ही भूमिका बदलल्याशिवाय शाळेतील अध्ययन हे विद्यार्थ्यांसाठी आनंददायी

ठरणार नाही, कोणत्याही दडपणाशिवाय विद्यार्थी कसे अध्ययन करतील हे पाहणे हा अभ्यासक्रम आराखडाच्यातील महत्त्वाचा विषय आहे. मी सांगेन तेच ज्ञान आणि तेवढेच ज्ञान ही सध्याची प्रचलित अध्यापन पद्धत बदलण्यासाठी पर्याय म्हणून प्रस्तुत राष्ट्रीय आणि राज्य अभ्यासक्रम आराखडाच्यात ज्ञानरचनावाद पुरस्कृत केला आहे. (सुपे, टी. मार्च २०१०)

ज्ञानरचनावादाची उद्दिष्टे :-

- १) ज्ञानरचनावादाची पार्श्वभूमी जाणून घेणे.
- २) ज्ञानरचनावादाचे प्रकार समजून घेणे.
- ३) ज्ञानरचनावादाचे उपयुक्तता जाणून घेणे.
- ४) ज्ञानरचनावादा समोरील आव्हाने समजून घेणे.

ज्ञानरचनावादाची गृहितके :

मेरिल यांनी ज्ञानरचनावादाची पुढील गृहितके मांडली आहेत. अनुभवातून ज्ञानरचना होते. अध्ययनात बाह्यजगताचे वैयक्तिक पातळीवर अर्थनिर्वचन केले जाते. अनुभवांना अर्थ देण्याच्या सक्रिय प्रक्रियेतून संकल्पना, संबोधन यांची निर्मिती होते. अध्ययनात सहभागी प्रत्येकाने लावलेल्या अर्थाबाबत चर्चा घडून येते. विविध दृष्टिकोनांची देवाणघेवाण होते, त्यामुळे स्वतःची आंतरिक भूमिका बदलता येते.

ज्ञानरचनावादी अध्ययनाची वैशिष्ट्ये सक्रिय अनुभव घेण्याच्या प्रक्रियेतून विद्यार्थी नवीन ज्ञाननिर्मिती करतात. सुविधादाता (शिक्षक) शैक्षणिक साहित्य तसेच स्वतःच्या अनुभवातून विद्यार्थ्यांना ज्ञाननिर्मितीसाठी आधारभूत माहिती प्राप्त होत असते यातूनच विद्यार्थी स्वतःचे असे ज्ञान निर्माण करतात.

उद्दिष्टांसह स्पष्टीकरण :-

१) ज्ञानरचनावाद

ज्ञानरचनावादाच्या आधारावर अध्ययन व अध्यापन प्रक्रिया अवलंबण्यात आली आहे. त्यामुळे अध्यापन शिक्षणात त्याचा विचार करणे गरजेचे नव्हे तर अनिवार्य झाले आहे. प्रत्येक मूलं कसं शिकतं हे समजून घेण्याचे काम ज्ञानरचनावाद करतो. विद्यार्थी स्वतः शिकू शकतो यावर विश्वास ठेवणं, कसे शिकायचे हे मुलांना शिकवण्याचे काम शिक्षकांना करावे लागणार आहे. विविध अध्ययन कृती करणे, गटकार्यात

रममाण होणे, आत्मविश्वास व चिकित्सक दृष्टी निर्माण होईल अशी कार्यनिती वापरणे, या सर्व प्रक्रियेत विद्यार्थी स्वतःच्या ज्ञानाची रचना स्वतः करतो शिवाय त्याचा आनंदही घेतो. या सर्व तत्वांना अनुसरून शिक्षणप्रक्रियेत महत्वपूर्ण बदल घडून येत आहेत.

ज्ञानरचनावादाची ओळख

एनसीआरटी ने २००५ चा राष्ट्रीय अभ्यासक्रम आराखडा तयार केला त्याच्या आधारे अध्ययन अध्यापन प्रक्रियेत प्रतिक्रियात्मक बदल सुचविला, तो बदल म्हणजे ज्ञानरचनावाद. मुले स्वतः ज्ञानाची रचना करू शकतात यावर ज्ञानरचनावादी विश्वास ठेवतात. या अगोदर वर्तनवादी विचारसरणीनुसार प्रयत्न व सरावाच्या सहाय्याने विद्यार्थ्यांमध्ये अपेक्षित बदल घडवून आणणे असा विचार होता पण ज्ञानरचनावादी हे अमूर्त कौशल्य जसे तर्क, सर्जनशील विचार, ज्ञानाचे उपयोजन, अर्थविवेचन व अनुमान इत्यादीच्या साहाय्याने विद्यार्थ्यांमध्ये स्वतः विचार करून समस्या निराकरणस प्रोत्साहित करणे व त्यास स्वतंत्र विचार करण्यास प्रवृत्त करतात, याच्या आधारे ते स्वतःशिकण्यास व जगाविषयीच्या आपल्या ज्ञानाविषयी आपले मत प्रकट करण्यास सक्षम होतील असा उदात्त हेतू डोळ्यासमोर ठेऊन २००५ च्या राष्ट्रीय अभ्यासक्रम आराखडा राबविण्यात येत आहे.

ज्ञानरचनावाद (constructivism) अर्थ

लॅटीन शब्द con Struere पासून to construct हे तद्वीय क्रियापद आहे. त्याचा अर्थ मांडणी करणे (to arrange) किंवा रचना करणे (to give structure) असा आहे. ज्ञानाची रचना करावयाच्या प्रक्रिया कार्यान्वित ठेवणे हा ज्ञानरचनावादाचा गाभा आहे.

ज्ञानरचनावादाची व्याख्या

१ 'पुर्वज्ञानाच्या / पूर्वाभवाच्या आधारे जेव्हा व्यक्ती नवीन संकल्पनांची / संबोधांची रचना करते तेव्हा त्यातून अध्ययन घडते. यास ज्ञानरचनावाद म्हणतात'.

संदर्भ:- नवनियुक्त प्रशिक्षित शिक्षकांचे प्रशिक्षण शिक्षक हस्तपुस्तिका, मार्च २०२२ पेज नं ४५.

२) ज्ञानरचनावादाचे प्रकार

ज्ञानरचनावादाचे एकूण ३ प्रकार आहेत ते खालीलप्रमाणे-

१. **बोधात्मक (cognitive) ज्ञानरचनावाद :-** या प्रकारातून मांडलेल्या विचारांना महत्व असून प्राप्त माहितीवरून पूर्वाभवाचा आधारे प्रक्रिया करणे अभिप्रेत आहे. या प्रकारात ब्रुनर यांचे कार्य मोलाचे आहे.
२. **सामाजिक (Social) ज्ञानरचनावाद :-** सामाजिक, सांस्कृतिक व भाषिक आंतरक्रिया हाच माहितीचा स्रोत असतो व त्याआधारे व्यक्ती ज्ञानरचना करते. लेव्ह विगोत्स्की यांनी यासाठी महत्वाचे योगदान दिले.
३. **समूळ (Radical) ज्ञानरचनावाद :-** या प्रकारात मानसशास्त्रावर अधिष्ठीत ग्लेसर फेल्ड यांचे कार्य महत्वाचे आहे. बोधात्मक ज्ञानरचनावाद एका टोकाला मानला तर त्याच्या विरुद्ध टोकाला समूळ ज्ञानरचनावाद आहे. आणि या दोन्हींचा दरम्यान सामाजिक ज्ञानरचनावादाचे स्थान

आहे. अध्ययनाच्या फलितापेक्षा अध्ययनाची प्रक्रिया महत्वाची आहे याबाबतीत मात्र एकवाक्यता आढळते.

३) ज्ञानरचनावादाची उपयुक्तता

- १) ज्ञानरचनावादी उपागमात विद्यार्थी स्वतः कृती करत असल्याने स्वयंअध्यायनातून आशय व संकल्पना समजून घेतात. त्यामुळे त्या संकल्पना त्यांच्या दृढ होतात. ज्ञानरचनावाद उपागमातील विविध संकल्पनांची समज ही मराठी अध्यापनाची खरी महत्वाची गुरुकिल्ली आहे.
 - २) ज्ञानरचनावाद विद्यार्थ्यांला मातीचा गोळा, कोरी पाटी किंवा रिकामा घडा समजत नाही तर तो काहीतरी पूर्वानुभव असणारा, विचार करू शकणारा सजीव आहे. त्यामुळे तो ज्ञानाची स्वतः निर्मिती करतो.
 - ३) ज्ञानरचनावादी उपागमाने अध्यापन केल्यास विद्यार्थ्यांच्या बोधात्मक क्षमतांचा विकास होणे शक्य आहे. विद्यार्थ्यांमध्ये विचारक्षमता विकसित होणे व त्याचे अध्ययन होणे यासाठी ज्ञानरचनावादाचा उपयोग होवू शकेल. विद्यार्थ्यांना शिकण्यासाठी सक्षम बनविणे आणि त्यासाठी वर्गात विविध अध्ययन अनुभव देणे, हाच ज्ञानरचनावादाचा खरा सार आहे.
 - ४) ज्ञानरचनावाद अध्यापन उपागमात विविध अध्ययन अनुभव विद्यार्थ्यांना देवून सतत वर्गामध्ये कृतिशील ठेवले जाते. शिक्षक विद्यार्थ्यांमध्ये असलेल्या क्षमता ओळखून त्या प्रमाणे विद्यार्थ्यांना कृती करायला प्रेरित करतात. त्यांना स्वतःला ज्ञानाची रचना करायला मदत करतात आणि मग यातूनच विद्यार्थी प्राप्त होणाऱ्या ज्ञानातून, अनुभवांच्या प्रक्रियेतून माहिती कशी प्राप्त करायची हे शिकतात.
 - ५) ज्ञानरचनावादामध्ये विद्यार्थी गटात कृती स्वतः करीत असल्यामुळे त्याची निरीक्षण क्षमता वाढते. तसेच स्वतःविषयी आत्मविश्वास वाढतो, त्याच्यामध्ये चिकित्सक दृष्टी निर्माण होते. यात विद्यार्थी स्वतः ज्ञानाची रचना करत असल्यामुळे त्याला आनंद मिळतो.
 - ६) ज्ञानरचनावाद ही एक आनंददायी अध्ययन-अध्यापन प्रक्रिया असल्यामुळे विद्यार्थ्यांना ताण येत नाही. ज्ञानरचनावादामुळे अध्ययन-अध्यापन कंटाळवाणे व निरस न होता ते मनोरंजक होण्यास मदत होते.
- ६) **ज्ञानरचनावादा समोरील आव्हाने**
१. **ज्ञानशास्त्रीय आव्हाने**
 - » **सापेक्षतावाद :** ज्ञानाच्या वैयक्तिक बांधणीवर रचनावादाचा भर सापेक्षतावादकडे नेतो, जिथे सर्व ज्ञान तितकेच वैध मानले जाते.
 - » **व्यक्तिगतता :** वैयक्तिक अनुभव आणि व्याख्या यावर लक्ष केंद्रित केल्यामुळे वस्तुनिष्ठ सत्य स्थापित करणे कठीण होऊ शकते.
 २. **शैक्षणिक आव्हाने**
 - » **शिक्षकांची भूमिका :** शिक्षकांनी अधिकारी होण्यापासून

- ते फॅसिलिटेटरकडे वळले पाहिजे, जे काहींसाठी कठीण असू शकते.
- » **विद्यार्थी स्वायत्तता** : विद्यार्थ्यांना जास्त स्वातंत्र्य दिल्याने गोंधळ होऊ शकतो आणि दिशाहीन होऊ शकते.
- » **मूल्यांकन** : रचनावादी सेटिंग्जमध्ये विद्यार्थ्यांच्या शिक्षणाचे मूल्यांकन करणे अवघड असू शकते, कारण ते उत्पादनापेक्षा प्रक्रियेवर अधिक केंद्रित आहे.
- ३. व्यावहारिक आव्हाने**
- » **संसाधन मर्यादा** : रचनावादी शिक्षणासाठी अनेकदा तंत्रज्ञान आणि साहित्य यांसारख्या अधिक संसाधनांची आवश्यकता असते.
- » **वर्ग आकार** : मोठ्या वर्गाच्या आकारामुळे रचनावादी दृष्टिकोन प्रभावीपणे अंमलात आणणे कठीण होऊ शकते
- » **वेळ मर्यादा** : रचनावादी शिक्षण वेळखाऊ असू शकते, जे कठोर अभ्यासक्रमाच्या वेळापत्रकात आव्हान असू शकते.
- ४. सामाजिक आणि सांस्कृतिक आव्हाने**
- » **सांस्कृतिक फरक** : रचनावादी दृष्टिकोन सर्व सांस्कृतिक पार्श्वभूमी आणि शिक्षण शैलीशी सुसंगत नसू शकतात.
- » **पॉवर डायनॅमिक्स** : पारंपारिक किंवा श्रेणीबद्ध संस्कृतींमध्ये शिक्षकाकडून विद्यार्थ्यांकडे शक्ती बदलणे आव्हानात्मक असू शकते.
- » **इक्रिटी समस्या** : काळजीपूर्वक अंमलबजावणी न केल्यास रचनावाद विद्यमान असमानता वाढवू शकतो.
- ५. सैद्धांतिक आव्हाने**
- » **स्पष्ट फ्रेमवर्कचा अभाव** : स्पष्ट, सर्वत्र स्वीकृत फ्रेमवर्क नसल्यामुळे रचनावादावर अनेकदा
- ६. अंमलबजावणी अडचणी** : पारंपारिक अध्यापन पद्धतींपासून विद्यार्थी-केंद्रित दृष्टिकोनाकडे वळणे शिक्षकांसाठी कठीण असू शकते.
- ७. मूल्यांकन समस्या** : रचनावादी सेटिंग्जमध्ये विद्यार्थ्यांच्या शिक्षणाचे मूल्यांकन करणे अवघड असू शकते, कारण ते उत्पादनापेक्षा प्रक्रियेवर लक्ष केंद्रित करते.
- ८. संसाधन मर्यादा** : रचनावादी शिक्षणासाठी अनेकदा तंत्रज्ञान आणि साहित्य यांसारख्या अधिक संसाधनांची आवश्यकता असते.

- ९. विद्यार्थ्यांचा प्रतिकार** : काही विद्यार्थ्यांना स्वायत्तता आणि सक्रिय शिक्षणासाठी संघर्ष करावा लागतो.
- १०. शिक्षक प्रशिक्षण** : रचनावादी दृष्टिकोन प्रभावीपणे अंमलात आणण्यासाठी शिक्षकांना समर्थन आणि प्रशिक्षण आवश्यक आहे.
- ११. मार्गदर्शन आणि स्वायत्तता संतुलित करणे** : विद्यार्थ्यांना मार्गदर्शन करणे आणि त्यांना त्यांचे स्वतःचे ज्ञान तयार करण्याचे स्वातंत्र्य देणे यामध्ये योग्य संतुलन शोधणे आव्हानात्मक असू शकते. टीका केली जाते.

समारोप

अशाप्रकारे ज्ञानरचनावाद हा विद्यार्थ्यांसाठी व शिक्षकांसाठी एक वरदानच म्हणावे लागेल. ज्ञानरचनावादामुळे विद्यार्थी स्वावलंबी व शिक्षक सुविधादाता बनेल. ज्ञानरचनावादाच्या अवलंबामुळे विद्यार्थी स्वानुभवातून स्वतः ज्ञानाची निर्मिती करेल. स्वतः मिळविलेल्या ज्ञानाच्या साद्वृत्तेमुळे विद्यार्थी स्वतःची प्रगती नक्की साधेल यात तिळमात्र शंका नाही.

संदर्भसूची (Reference) :-

१. चव्हाण किशोर संपादक शिक्षणातील मर्मदृष्टी, ज्ञानरचनावाद विशेषांक ऑक्टोबर (२०१०), डिसेंबर (२०१०), नाशिक इन साईट पब्लिकेशन.
२. जाधव व्ही.एच. (२०१५), ज्ञानरचनावाद सातारा संजीवन पब्लिकेशन.
३. जॉन झिम्न (२०००), कन्स्ट्रक्टिंग नॉलेज: अॅन इंट्रोडक्शन टू द फिलॉसॉफी ऑफ सायन्स.
४. जीन पिगेट (१९५४), द कन्स्ट्रक्शन ऑफ रिअॅलिटी इन द चाइल्ड.
५. डेव्हिड पी. ऑमुबेल (२०००), रचनावादी लर्निंग थिअरी: द कंस्ट्रिब्युशन ऑफ पिगेट, वायगॉट्स्की आणि ब्रुनर.
६. पानसे रमेश (२०१०), ज्ञानरचनावादी, शिक्षण, सातारा
७. पाटील संजय (२०१६), ज्ञानरचनावाद वर्धा, पायल प्रकाशन.
८. लेस्ली पी. स्टीफ आणि जेरी गेल (१९९५), शिक्षणातील रचनावाद.
९. माळी नामदेव, प्रतिभा बोराडे, ज्ञानरचनावाद; सांगली, अक्षरगंगा प्रकाशन,
१०. माने सुरेश, (२०१६), ज्ञानरचनावाद; सांगली, अक्षरगंगा प्रकाशन,
११. राष्ट्रीय अभ्यासक्रम आराखडा, (२००५), राष्ट्रीय शैक्षणिक व प्रशिक्षण परिषद, दिल्ली
१२. महाराष्ट्र राज्य शैक्षणिक संशोधन व प्रशिक्षण परिषद पुणे ३० विद्यापरिषद, (२०१२), नवनियुक्त प्रशिक्षित शिक्षकांचे प्रशिक्षण हस्तपुस्तिका
१३. Bich M.B., (1974), - Survey Of Research In Education, N.C.E.R.T. New Delhi.

‘शिक्षकांसाठी जीवन कौशल्यांचा विद्यार्थ्यांच्या अध्ययनावर होणारे परिणामाचा अभ्यास

प्रा.नयन भट्टप्रसाद पाटील

व्ही पी होले शिक्षणशास्त्र आणि शारीरिक शिक्षणशास्त्र महाविद्यालय, जळगाव

सारांश (Abstract)

शिक्षण क्षेत्रात शिक्षकांची भूमिका केवळ अध्यापनापुरती मर्यादित नसून विद्यार्थ्यांच्या सर्वांगीण विकासात ती अत्यंत महत्त्वाची आहे. शिक्षकांमध्ये असलेली जीवन कौशल्ये जसे की संवाद कौशल्य, भावनिक बुद्धिमत्ता, समस्या सोडविण्याची क्षमता, तणाव व्यवस्थापन व सहकार्याची वृत्ती यांचा विद्यार्थ्यांच्या अध्ययन प्रक्रियेवर थेट परिणाम होतो. प्रस्तुत संशोधन पेपरमध्ये शिक्षकांच्या जीवन कौशल्यांचा विद्यार्थ्यांच्या शैक्षणिक प्रगती, भावनिक विकास व अध्ययन वातावरणावर होणाऱ्या परिणामांचा अभ्यास करण्यात आला आहे. शिक्षकांच्या जीवन कौशल्यांचा विद्यार्थ्यांच्या शैक्षणिक प्रगती, भावनिक व सामाजिक विकास तसेच वर्गातील अध्ययन वातावरणावर होणाऱ्या परिणामांचा अभ्यास करण्यात आला आहे. या अभ्यासासाठी वर्णनात्मक व गुणात्मक संशोधन पद्धतीचा अवलंब करण्यात आला असून विविध शैक्षणिक संशोधन लेख, अहवाल, शिक्षकांचे अनुभव आणि मान्यताप्राप्त शैक्षणिक चौकटींचे विश्लेषण करण्यात आले आहे. अभ्यासातून असे निदर्शनास आले की जीवन कौशल्ये विकसित असलेले शिक्षक वर्गात सकारात्मक, सुरक्षित आणि सहकार्यपूर्ण वातावरण निर्माण करतात, ज्यामुळे विद्यार्थ्यांचा सक्रिय सहभाग वाढतो आणि अध्ययन प्रक्रिया अधिक प्रभावी बनते.

कीवर्ड्स

जीवन कौशल्ये, शिक्षक, विद्यार्थी अध्ययन, भावनिक बुद्धिमत्ता, शैक्षणिक प्रगती

प्रस्तावना

आजच्या बदलत्या शैक्षणिक परिस्थितीत शिक्षकांकडून केवळ विषयज्ञानाची अपेक्षा केली जात नाही, तर विद्यार्थ्यांच्या भावनिक, सामाजिक व मानसिक गरजाही पूर्ण करण्याची जबाबदारी त्यांच्यावर असते. शिक्षकांच्या जीवन कौशल्यांचा त्यांच्या अध्यापन शैलीवर तसेच विद्यार्थ्यांच्या अध्ययनावर खोलवर परिणाम होत असल्याचे अनेक संशोधनांतून स्पष्ट झाले आहे. त्यामुळे शिक्षकांसाठी जीवन कौशल्यांचा अभ्यास करणे काळाची गरज बनली आहे. विद्यार्थ्यांचे अध्ययन हे केवळ पाठ्यपुस्तकांपुरते सीमित नसून त्यांच्या भावना,

वृत्ती, सामाजिक समायोजन आणि मानसिक स्वास्थ्य यांच्याशी ते घट्टपणे जोडलेले असते. अशा परिस्थितीत शिक्षकांमध्ये प्रभावी संवाद कौशल्य, भावनिक बुद्धिमत्ता, समस्या सोडविण्याची क्षमता, तणाव व्यवस्थापन, निर्णयक्षमता आणि सहकार्याची वृत्ती ही जीवन कौशल्ये अत्यंत आवश्यक ठरतात. शिक्षकांच्या जीवन कौशल्यांचा त्यांच्या अध्यापन शैलीवर, वर्गातील वातावरणावर आणि विद्यार्थ्यांशी असलेल्या संबंधांवर खोलवर परिणाम होतो.

अनेक संशोधन अभ्यासांमधून असे आढळून आले आहे की जीवन कौशल्ये विकसित असलेले शिक्षक वर्गात सकारात्मक, सुरक्षित आणि प्रेरणादायी अध्ययन वातावरण निर्माण करतात. अशा वातावरणात विद्यार्थी निर्भयपणे आपले विचार मांडतात, सक्रिय सहभाग घेतात आणि शिकण्याबाबत सकारात्मक दृष्टीकोन विकसित करतात. परिणामी विद्यार्थ्यांची शैक्षणिक कामगिरी सुधारते तसेच त्यांचा भावनिक व सामाजिक विकासही घडून येतो. जीवन कौशल्यांचा अभाव असलेल्या शिक्षकांमुळे वर्गात तणावपूर्ण वातावरण निर्माण होऊ शकते, ज्याचा विपरीत परिणाम विद्यार्थ्यांच्या अध्ययनावर, आत्मविश्वासावर आणि वर्तनावर होतो. त्यामुळे शिक्षकांच्या गुणवत्तेसाठी शिक्षकांमध्ये जीवन कौशल्यांचा विकास करणे ही काळाची गरज बनली आहे. शिक्षक प्रशिक्षण अभ्यासक्रमांमध्ये आणि सेवाकालीन प्रशिक्षण कार्यक्रमांमध्ये जीवन कौशल्यांचा समावेश करणे अत्यावश्यक ठरते.

जीवन कौशल्यांची संकल्पना

जीवन कौशल्ये म्हणजे व्यक्तीला दैनंदिन जीवनातील विविध आव्हाने समर्थपणे हाताळण्यासाठी आवश्यक असलेल्या क्षमता होत. जागतिक आरोग्य संघटनेनुसार जीवन कौशल्यांमध्ये पुढील कौशल्यांचा समावेश होतो:

- » प्रभावी संवाद कौशल्ये
- » निर्णय क्षमता व समस्या सोडविणे
- » आत्मजाणीव व भावनिक नियंत्रण
- » तणाव व्यवस्थापन व लवचिकता
- » सहकार्य व सामाजिक समायोजन

संशोधनाची उद्दिष्टे

- » शिक्षकांमधील जीवन कौशल्यांचा विद्यार्थ्यांच्या अध्ययनावर होणारा परिणाम अभ्यासणे.
- » जीवन कौशल्यांचा विद्यार्थ्यांच्या भावनिक व सामाजिक विकासाशी असलेला संबंध स्पष्ट करणे.
- » प्रभावी अध्यापनासाठी जीवन कौशल्यांचे महत्त्व अधोरेखित करणे.

संशोधन पद्धती

सदर संशोधनासाठी वर्णनात्मक (Descriptive) संशोधन पद्धतीचा अवलंब करण्यात आला आहे. उपलब्ध संशोधन लेख, शैक्षणिक अहवाल, शिक्षकांचे अनुभव व विविध शैक्षणिक संस्थांचे दस्तऐवज यांचे विश्लेषण करण्यात आले आहे. गुणात्मक माहितीच्या आधारे निष्कर्ष काढण्यात आले आहेत.

शिक्षकांच्या जीवन कौशल्यांचा विद्यार्थ्यांच्या अध्ययनावर होणारे परिणाम**सकारात्मक अध्ययन वातावरणाची निर्मिती**

जीवन कौशल्ये असलेले शिक्षक वर्गात सुरक्षित, आनंददायी व सहकार्यपूर्ण वातावरण निर्माण करतात. अशा वातावरणात विद्यार्थी सक्रिय सहभाग घेतात व शिकण्याची गती वाढते. सकारात्मक वातावरणामुळे वर्गात परस्पर आदर, सहकार्य आणि सहभागाची भावना निर्माण होते. शिक्षक विद्यार्थ्यांना प्रश्न विचारण्यासाठी, चर्चा करण्यासाठी आणि समूह कार्यात सहभागी होण्यासाठी प्रोत्साहित करतात. परिणामी विद्यार्थ्यांचा सक्रिय सहभाग वाढतो आणि अध्ययन प्रक्रिया अधिक प्रभावी बनते. अशा वातावरणात विद्यार्थी एकमेकांकडून शिकतात, अनुभवांची देवाणघेवाण करतात आणि शिकण्याची गती लक्षणीयरीत्या वाढते. प्रभावी संवाद कौशल्य, भावनिक संतुलन आणि सहानुभूतीपूर्ण दृष्टिकोन यांच्या सहाय्याने शिक्षक विद्यार्थ्यांमध्ये विश्वासाची भावना निर्माण करतात. अशा वातावरणात विद्यार्थ्यांना आपले विचार मोकळेपणाने मांडण्याची संधी मिळते आणि चुका करण्याची भीती कमी होते. याशिवाय, सुरक्षित व आनंददायी वातावरणामुळे विद्यार्थ्यांमधील तणाव, भीती व चिंता कमी होते. मानसिकदृष्ट्या स्थिर असलेले विद्यार्थी अधिक एकाग्रतेने अध्ययन करतात, ज्याचा थेट परिणाम त्यांच्या शैक्षणिक प्रगतीवर होतो. त्यामुळे सकारात्मक अध्ययन वातावरण ही प्रभावी शिक्षणाची मूलभूत गरज ठरते.

विद्यार्थ्यांच्या आत्मविश्वासात वाढ

प्रोत्साहन देणारे संवाद कौशल्य व सहानुभूतीपूर्ण वर्तन यामुळे विद्यार्थ्यांचा आत्मविश्वास वाढतो. आत्मविश्वासामुळे विद्यार्थी स्वतंत्रपणे विचार करतात व अध्ययनात रस घेतात. शिक्षकांचे प्रोत्साहन देणारे संवाद कौशल्य आणि सहानुभूतीपूर्ण वर्तन विद्यार्थ्यांच्या आत्मविश्वासाच्या विकासात महत्त्वाची भूमिका बजावते. जीवन कौशल्ये असलेले शिक्षक विद्यार्थ्यांच्या यशाचे कौतुक करतात तसेच अपयशाच्या वेळी त्यांना योग्य मार्गदर्शन देतात. अशा सकारात्मक अभिप्रायामुळे विद्यार्थ्यांना स्वतःच्या क्षमतेवर विश्वास निर्माण होतो. आत्मविश्वास वाढल्यामुळे विद्यार्थी स्वतंत्रपणे विचार करण्यास प्रवृत्त होतात. ते प्रश्न विचारण्यास, स्वतःची मते मांडण्यास आणि नवीन

कल्पना सुचविण्यास पुढाकार घेतात. परिणामी अध्ययन ही सक्तीची प्रक्रिया न राहता उत्स्फूर्त व आनंददायी बनते. विद्यार्थी शिकण्यामध्ये अधिक रस घेतात आणि दीर्घकाळ अध्ययनाशी जोडलेले राहतात. याशिवाय आत्मविश्वास असलेले विद्यार्थी अपयशाला घाबरत नाहीत, तर त्यातून शिकण्याचा प्रयत्न करतात. अशा विद्यार्थ्यांमध्ये समस्या सोडविण्याची क्षमता, निर्णयक्षमता आणि स्वावलंबन विकसित होते. त्यामुळे शिक्षकांच्या जीवन कौशल्यांमुळे विद्यार्थ्यांचा आत्मविश्वास वाढून त्यांच्या सर्वांगीण विकासास चालना मिळते.

भावनिक व सामाजिक विकास

भावनिक बुद्धिमत्ता असलेले शिक्षक विद्यार्थ्यांच्या भावना समजून घेतात. त्यामुळे विद्यार्थी स्वतःच्या भावना नियंत्रित करायला शिकतात व सामाजिक संबंध सुधारतात. शिक्षकांच्या जीवन कौशल्यांचा विकास हा शिक्षणाच्या गुणवत्तेचा कणा आहे. भविष्यातील शिक्षण व्यवस्था सक्षम, समतोल आणि सर्वसमावेशक बनवायची असल्यास शिक्षकांच्या जीवन कौशल्यांच्या विकासाला सर्वोच्च प्राधान्य देणे ही काळाची गरज आहे. सामाजिक विकासाच्या दृष्टीने पाहता, शिक्षकांचे जीवन कौशल्ये विद्यार्थ्यांच्या आंतरवैयक्तिक संबंधांवरही सकारात्मक प्रभाव टाकतात. सहकार्य, संवाद, समजूतदारपणा आणि संघर्ष निवारण या कौशल्यांचा शिक्षक प्रत्यक्ष व्यवहारातून आदर्श ठेवतात. त्यातून विद्यार्थी सहाय्यांशी सुसंवाद साधणे, संघभावनेने काम करणे, विविध मतांचा आदर करणे आणि सामाजिक नियम पाळणे शिकतात. त्यामुळे वर्गात सहकार्यपूर्ण व समावेशक वातावरण निर्माण होते.

भावनिक व सामाजिकदृष्ट्या सक्षम विद्यार्थी केवळ शैक्षणिकदृष्ट्या यशस्वी ठरत नाहीत, तर समाजात जबाबदार नागरिक म्हणून घडतात. अशा विद्यार्थ्यांमध्ये सहानुभूती, आत्मशिस्त, निर्णयक्षमता आणि सामाजिक जबाबदारीची भावना विकसित होते. हे सर्व गुण शिक्षकांच्या जीवन कौशल्यांमुळे अप्रत्यक्षपणे विद्यार्थ्यांमध्ये रुजतात. एकूणच, शिक्षकांच्या जीवन कौशल्यांचा विकास हा शिक्षणाच्या गुणवत्तेचा कणा आहे. भविष्यातील शिक्षण व्यवस्था सक्षम, समतोल आणि सर्वसमावेशक बनवायची असल्यास शिक्षकांच्या जीवन कौशल्यांच्या विकासाला सर्वोच्च प्राधान्य देणे ही काळाची गरज आहे.

शिस्त व वर्तन सुधारणा

शिक्षकांच्या समस्या सोडविण्याच्या व निर्णयक्षमतेमुळे वर्गातील शिस्त राखली जाते. शिक्षा कमी होऊन समुपदेशनावर भर दिला जातो, ज्याचा सकारात्मक परिणाम विद्यार्थ्यांच्या वर्तनावर होतो. अशा शिक्षकांकडून शिकेएवजी समुपदेशन, संवाद आणि मार्गदर्शनावर अधिक भर दिला जातो. विद्यार्थ्यांच्या चुका समजावून सांगताना त्यांच्याशी सहानुभूतीपूर्ण वर्तन केले जाते. परिणामी विद्यार्थी स्वतःच्या वर्तनाचा विचार करू लागतात व चुकीची सवय सुधारण्यास प्रवृत्त होतात. यामुळे विद्यार्थ्यांमध्ये भीतीवर आधारित शिस्त न राहता आत्मशिस्त विकसित होते. योग्य निर्णयक्षमता असलेले शिक्षक परिस्थितीनुसार योग्य उपाययोजना करतात. सर्व विद्यार्थ्यांना समान दृष्टीने वागविले जात असल्याने न्यायाची भावना निर्माण होते. यामुळे विद्यार्थ्यांमध्ये शिक्षकांप्रती आदर वाढतो आणि नियम पाळण्याची तयारी दिसून येते. वर्गातील शिस्त ही सक्तीची न राहता स्वेच्छेने स्वीकारलेली बनते. समस्या

सोडविण्याच्या कौशल्यामुळे शिक्षक वर्गातील वाद, गैरसमज व संघर्ष शांततेने हाताळतात. संवादाच्या माध्यमातून मतभेद मिटविले जातात, ज्यामुळे वर्गातील तणाव कमी होतो. शांत व सुव्यवस्थित वातावरणात विद्यार्थी अधिक एकाग्रतेने अध्ययन करतात. शिक्षकांच्या जीवन कौशल्यांमुळे वर्गातील शिस्त ही दंडात्मक पद्धतीवर आधारित न राहता समुपदेशन, संवाद आणि समजूतदारपणावर आधारित बनते. याचा सकारात्मक परिणाम विद्यार्थ्यांच्या वर्तनावर, सामाजिक कौशल्यांवर तसेच त्यांच्या शैक्षणिक प्रगतीवर होतो.

शैक्षणिक प्रगतीत वाढ

सकारात्मक वातावरण व प्रेरणादायी अध्यापनामुळे विद्यार्थ्यांची एकाग्रता, स्मरणशक्ती आणि शैक्षणिक कामगिरी सुधारते. शिक्षकांची जीवन कौशल्ये जितकी प्रभावी असतील तितका विद्यार्थ्यांच्या अध्ययनाचा दर्जा उंचावतो. शिक्षक हे विद्यार्थ्यांसाठी आदर्श असल्याने त्यांच्या वर्तनाचा विद्यार्थ्यांवर खोल परिणाम होतो. शिक्षक प्रशिक्षण व व्यावसायिक विकास कार्यक्रमांमध्ये जीवन कौशल्यांकडे अपेक्षित तेवढे लक्ष दिले जात नाही. त्यामुळे शिक्षक शिक्षण अभ्यासक्रमात जीवन कौशल्यांचा नियोजित व सुसूत्र समावेश करणे अत्यावश्यक आहे. पूर्वसेवा व सेवाकालीन प्रशिक्षणाद्वारे शिक्षकांमध्ये जीवन कौशल्यांचा विकास केल्यास शिक्षण प्रक्रिया अधिक प्रभावी, मानवकेंद्री आणि गुणवत्तापूर्ण बनेल. भावनिक बुद्धिमत्ता व सहानुभूतीपूर्ण वर्तन असलेल्या शिक्षकांमुळे विद्यार्थ्यांचा आत्मविश्वास, आत्मशिस्त आणि सामाजिक समायोजन विकसित होते. अशा विद्यार्थ्यांची शैक्षणिक कामगिरी अधिक चांगली असून ते तणाव व अडचणींना समर्थपणे सामोरे जाण्यास सक्षम ठरतात. परिणामी शिक्षकांच्या जीवन कौशल्यांचा विद्यार्थ्यांच्या सर्वांगीण विकासावर सकारात्मक आणि दीर्घकालीन प्रभाव पडतो.

निष्कर्ष

शिक्षकांच्या जीवन कौशल्यांचा विद्यार्थ्यांच्या अध्ययनावर बहुआयामी परिणाम होतो. त्यामुळे शिक्षक प्रशिक्षण कार्यक्रमांमध्ये

जीवन कौशल्यांचा समावेश करणे अत्यावश्यक आहे. यामुळे शिक्षण प्रक्रिया अधिक प्रभावी, आनंददायी व उद्दिष्टपूर्ण बनेल. जीवन कौशल्ये विकसित असलेले शिक्षक वर्गात सकारात्मक, सुरक्षित व प्रेरणादायी अध्ययन वातावरण निर्माण करतात. अशा वातावरणात विद्यार्थी निर्भयपणे विचार मांडतात, सक्रिय सहभाग घेतात आणि शिकण्याबाबत आत्मविश्वास विकसित करतात. परिणामी विद्यार्थ्यांची शैक्षणिक प्रगती, एकाग्रता आणि अध्ययनातील सातत्य लक्षणीयरीत्या सुधारते. यासोबतच विद्यार्थ्यांच्या भावनिक स्थैर्यात वाढ होऊन ते तणाव, अपयश व स्पर्धात्मक दडपण यांना समर्थपणे सामोरे जाण्यास सक्षम होतात. याशिवाय शिक्षकांच्या जीवन कौशल्यांचा विद्यार्थ्यांच्या सामाजिक व नैतिक विकासावरही महत्त्वपूर्ण प्रभाव पडतो. शिक्षकांचे सहानुभूतीपूर्ण वर्तन, न्याय्य निर्णयक्षमता आणि सहकार्याची वृत्ती विद्यार्थ्यांसाठी आदर्श ठरते. त्यातून विद्यार्थी सामाजिकदृष्ट्या जबाबदार, सहकार्यशील, आत्मशिस्तीचे आणि मूल्याधिष्ठित वर्तन करणारे नागरिक घडतात. अशा प्रकारे शिक्षक केवळ शैक्षणिक यश घडवून आणत नाहीत, तर समाजासाठी सक्षम व जबाबदार पिढी घडविण्यात महत्त्वाची भूमिका बजावतात.

संदर्भ सूची :

1. जागतिक आरोग्य संघटना (WHO) - Life Skills Education
2. UNESCO - Teacher Professional Development Framework
3. Goleman, D. (1995). Emotional Intelligence
4. NCERT - शिक्षक शिक्षण संदर्भ साहित्य
5. पटेल, आर. एस. (२०१५). शिक्षणातील शिक्षकांची भूमिका. अहमदाबाद : युनिव्हर्सिटी ग्रंथ प्रकाशन.
6. शिंदे, एस. बी. (२०१८). आधुनिक शिक्षणातील शिक्षक कौशल्ये. पुणे: नित्यनूतन प्रकाशन.
7. देशमुख, बी. के. (२०१६). शैक्षणिक मानसशास्त्र. पुणे: नित्यनूतन प्रकाशन.
8. माने, वाय. बी. (२०१७). आधुनिक शिक्षणातील शिक्षकांची भूमिका. कोल्हापूर: फडके प्रकाशन.

स्वातंत्र्यप्राप्तीनंतर १९४७ ते राष्ट्रीय शैक्षणिक धोरण २०२० पर्यंतचे शैक्षणिक परिवर्तन

प्रा.डॉ.नयन भट्टप्रसाद पाटील

व्ही.पी.होले.एज्युकेशन एन्ड फिजिकल एज्युकेशन,जळगाव

प्रस्तावना –

स्वातंत्र्यानंतर भारतासमोर शिक्षणाचा प्रसार, गुणवत्ता आणि सर्वसमावेशकता ही मोठी आव्हाने होती. ब्रिटीश काळातील शिक्षण व्यवस्था मर्यादित व असमान होती. त्यामुळे १९४७ पासून सरकारने शिक्षण व्यवस्था बदलण्यासाठी अनेक आयोग, धोरणे आणि योजना राबविल्या. या सुधारांचा प्रवास काळानुसार अधिक परिपूर्ण होत गेला. १९४७ साली स्वातंत्र्य मिळाल्यानंतर भारताने शिक्षणाच्या क्षेत्रात अनेक मूलभूत बदल, सुधारणा व धोरणात्मक निर्णय घेतले. ब्रिटिशकालीन शिक्षणपद्धतीतून बाहेर पडत, भारतीय संस्कृती, मूल्ये, लोकशाही तत्त्वे आणि वैज्ञानिक दृष्टिकोन यांचा समन्वय साधणारी नवी शिक्षणव्यवस्था निर्माण करण्याचा प्रयत्न करण्यात आला. त्यामुळे स्वातंत्र्योत्तर काळातील शैक्षणिक परिवर्तन हे केवळ अभ्यासक्रमातील बदलापुरते मर्यादित न राहता, समाजरचनेत आमूलाग्र बदल घडविणारे ठरले. काही निवडक लोकांपर्यंत सीमित होती आणि जनसामान्यांमध्ये साक्षरतेचे प्रमाण अत्यल्प होते. १९४७ नंतर केंद्र व राज्य सरकारांनी सातत्याने शैक्षणिक सुधारणा राबवून शिक्षणाचा प्रसार, सर्वसमावेशकता आणि गुणवत्ता वाढविण्यासाठी महत्वाची पावले उचलली. या सुधारांचा शिखरबिंदू म्हणजे राष्ट्रीय शैक्षणिक धोरण २०२० (NEP-२०२०). अशा प्रकारे १९४७ पासून राष्ट्रीय शैक्षणिक धोरण २०२० पर्यंतचा कालखंड हा भारतीय शिक्षणाच्या दृष्टीने परिवर्तनाचा, प्रयोगांचा आणि पुनर्रचनेचा कालखंड ठरतो. या प्रवासात शिक्षणाने केवळ ज्ञानदानाचे साधन न राहता, सामाजिक परिवर्तनाचे प्रभावी माध्यम म्हणून स्वतःची ओळख निर्माण केली आहे. म्हणूनच स्वातंत्र्योत्तर भारतातील शैक्षणिक परिवर्तनाचा अभ्यास करणे हे आजच्या आणि भावी पिढीसाठी अत्यंत महत्त्वाचे आहे.

१) स्वातंत्र्यानंतरचा प्रारंभिक टप्पा (१९४७ – १९५०)

देश स्वतंत्र झाला तेव्हा देशातील बहुसंख्य लोक निरक्षर होते. त्यामुळे प्राथमिक लक्ष शिक्षणाचा प्रसार, शाळांची वाढ आणि अध्यापन व्यवस्था सुधारण्यावर केंद्रित झाले. संविधान निर्मितीच्या काळातच शिक्षणाची मूलभूत गरज ओळखून संविधानातील कलम ४५ नुसार १४ वर्षांपर्यंतच्या मुलांना मोफत व सक्तीचे शिक्षण देण्याचे उद्दिष्ट मांडले

गेले. पुढील काळात प्रौढ साक्षरता अभियान, गाव पातळीवर शाळांची स्थापना, शिक्षक भरती आणि शिक्षणाच्या प्रसारासाठी पायाभूत कामे झाली.

२) उच्चस्तरीय आयोगांची स्थापना – शिक्षण विकासाची दिशादर्शक भूमिका

(अ) राधाकृष्णन आयोग – १९५२

स्वातंत्र्यानंतर उच्चशिक्षणावर लक्ष केंद्रित करण्यासाठी हा आयोग स्थापन करण्यात आला. या आयोगाने पुढील मुद्द्यांवर भर दिला:

- » विद्यापीठ शिक्षणात गुणवत्ता व संशोधनाला प्राधान्य
 - » व्यावसायिक व तांत्रिक शिक्षणाचा विकास
 - » शिक्षक प्रशिक्षण व अध्यापन पद्धती सुधार
- यामुळे उच्च शिक्षण व्यवस्थेत शैक्षणिक मानदंडांचा पाया रचला गेला.

(ब) कोठारी आयोग – १९६४ ते १९६६

भारतातील शिक्षणाचे सर्वांगीण मूल्यमापन करून सुधारणा करण्यासाठी हा सर्वात व्यापक आयोग मानला जातो. आयोगाने स्पष्ट केले की शिक्षण हा राष्ट्रीय आर्थिक, सामाजिक व सांस्कृतिक विकासाचा मूळ आधार आहे.

मुख्य शिफारसी :

- » १०+२+३ शिक्षण पद्धती
 - » सर्वांसाठी समान शिक्षण संधी
 - » विज्ञान व तांत्रिक शिक्षणावर भर
 - » ग्रामीण-शहरी शिक्षणातील तफावत कमी करणे
- या आयोगामुळे शिक्षण व्यवस्था योजनाबद्ध पद्धतीने विकसित होण्याचा पाया घातला गेला.

३) पहिले राष्ट्रीय शैक्षणिक धोरण – १९६८

कोठारी आयोगाच्या शिफारसींवर आधारित भारताने पहिले राष्ट्रीय शैक्षणिक धोरण जाहीर केले.

मुख्य वैशिष्ट्ये :

- » तीन भाषा सूत्र (Three Language Formula)
- » विज्ञान व गणित शिक्षणाला महत्त्व

» शिक्षक प्रशिक्षण आणि शैक्षणिक पायाभूत सुविधा मजबूत
 » राष्ट्रीय एकात्मता व मूल्य शिक्षणावर भर
 या धोरणामुळे शिक्षणाचे मानक निश्चित झाले आणि देशभर समान शैक्षणिक ढाचा निर्माण होऊ लागला.

४) दुसरे राष्ट्रीय शैक्षणिक धोरण - १९८६ (संशोधित १९९२)
 १९८६ चे धोरण अधिक व्यापक आणि समाजकेंद्री होते. भारतीय समाजातील विविध घटकांना शिक्षणाशी जोडण्यासाठी आणि समान संधी देण्यासाठी महत्त्वपूर्ण उपक्रम राबविण्यात आले.

मुख्य वैशिष्ट्ये :

» महिला, दिव्यांग, आदिवासी व वंचित घटकांसाठी शैक्षणिक विशेष योजना
 » बाल शिक्षण (Early Childhood Education) ला प्रोत्साहन
 » तांत्रिक व व्यावसायिक शिक्षणाचा विकास
 » १९९२ मध्ये सुधार फसंगणक व तंत्रज्ञानाधारित शिक्षणाचा आरंभ
 या धोरणामुळे शिक्षणातील समावेशकता, तंत्रज्ञानाचा वापर व राष्ट्रीय विकासाशी शिक्षणाची सांगड अधिक दृढ झाली.

५) २००१-२०१० : शिक्षणाचा हक्क, गुणवत्ता आणि सर्वसमावेशकता

या काळात प्राथमिक शिक्षण सार्वत्रिक करण्यासाठी ऐतिहासिक पावले उचलली गेली.

» २००१ - सर्व शिक्षण अभियान (SSA) → ६ ते १४ वर्षांतील मुलांना शिक्षणाची संधी
 » २००५ - राष्ट्रीय अभ्यासक्रम चौकट (NCF-२००५) → पाठांतराऐवजी समज, संवाद व उपयोजनावर भर
 » २००९ - शिक्षणाचा हक्क कायदा (RTE Act) → प्रत्येक मुलाला मोफत व सक्तीचे शिक्षण हा कायदेशीर हक्क या उपाययोजनांमुळे प्राथमिक व माध्यमिक शिक्षणाचा विस्तार आणि नामांकन दरात मोठी वाढ झाली.

६) २०१०-२०२० : कौशल्य, डिजिटल व सर्वांगीण शिक्षणाचा टप्पा

» डिजिटल इंडिया संकल्पनेनुसार ई-लर्निंग, स्मार्ट क्लास, ऑनलाइन शिक्षणाचा प्रसार
 » कौशल्य विकास मिशन फ व्यावसायिक व रोजगारसंपन्न अभ्यासक्रम
 » मूल्याधारित, क्रीडा, कला व मानसिक आरोग्याकडे लक्ष या टप्प्यामुळे शिक्षण अधिक विद्यार्थी-केंद्रित व भविष्याभिमुख बनले.

७) राष्ट्रीय शैक्षणिक धोरण - २०२० (NEP-२०२०)

२१व्या शतकातील जागतिक स्पर्धा, तांत्रिक बदल आणि कौशल्य अर्थव्यवस्थेला अनुरूप असे हे धोरण म्हणजे शिक्षण क्षेत्रातील सर्वात मोठा बदल.

NEP - २०२० ची प्रमुख वैशिष्ट्ये

» ५+३+३+४ नवीन शैक्षणिक रचना

» विषय निवडीचे स्वातंत्र्य व बहुविषयक शिक्षण
 » प्राथमिक शिक्षण मातृभाषा / स्थानिक भाषेत
 » कौशल्य-आधारित, व्यावसायिक व डिजिटल शिक्षण
 » CCE - सतत व सर्वांगीण मूल्यमापन
 » उच्च शिक्षणासाठी HECI सारखी एकात्मिक व्यवस्था
 NEP -२०२० मुळे शिक्षणाला नोकरी-आधारित नव्हे, तर व्यक्तिमत्त्व व जीवन-आधारित बनवते.

धोरणाचे एकूण परिणाम :

» शिक्षित, कौशल्यसंपन्न आणि जागतिक स्तरावरील प्रतिभावंत व्यक्ती तयार होतील
 » ग्रामीण व वंचित वर्गापर्यंत गुणवत्तापूर्ण शिक्षण पोहोचेल
 » नवकल्पनांना चालना मिळेल
 » भारत ज्ञानकेंद्रित अर्थव्यवस्थाकडे वाटचाल करेल
 » धोरणाने उच्च शिक्षण व्यवस्थेत ही महत्त्वपूर्ण सुधारणा केल्या आहेत. विद्यार्थ्यांसाठी अनेक प्रवेश आणि निर्गमन प्रणाली देऊन शैक्षणिक प्रवास अधिक लवचिक केला आहे. एका वर्षानंतर प्रमाणपत्र, दोन वर्षानंतर डिप्लोमा, आणि तीन किंवा चार वर्षानंतर पदवी मिळू शकते. शैक्षणिक क्रेडिट बँक प्रणालीमुळे विद्यार्थी महाविद्यालय किंवा विद्यापीठ बदलू शकतात. उच्च शिक्षणासाठी एकत्रित नियामक संस्था स्थापण्याची संकल्पना पुढे आली आहे, ज्यामुळे संपूर्ण व्यवस्थेत एकसंधता येणार आहे.
 » राष्ट्रीय शैक्षणिक धोरण २०२० केवळ शैक्षणिक ज्ञानावर भर देत नाही, तर विद्यार्थ्यांमध्ये नैतिक मूल्ये, क्रीडा संस्कार, सांस्कृतिक जडणघडण, नेतृत्वगुण, संवाद कौशल्य, सहकार्य आणि जीवनदृष्टी निर्माण करण्यावरही तितकाच भर देते. शिक्षणाच्या माध्यमातून विद्यार्थी केवळ नोकरीसाठी नव्हे तर जीवनासाठी सक्षम, जागरूक व जबाबदार नागरिक बनावेत हा या धोरणाचा हेतू आहे.
 » NEP-२०२० मध्ये शिक्षणात तंत्रज्ञानाच्या वापराला विशेष महत्त्व दिले आहे. डिजिटल शिक्षण, ई-लर्निंग, कृत्रिम बुद्धिमत्ता, स्मार्ट वर्गखोल्या आणि ऑनलाइन शैक्षणिक साधने यांचा व्यापक वापर विद्यार्थ्यांच्या ज्ञानप्राप्तीची प्रक्रिया अधिक व्यापक बनवतो. तसेच सहावीपासूनच विद्यार्थ्यांना इंटर्नशिप आणि व्यावसायिक कौशल्यांसंबंधी शिक्षण देण्याचे उद्दिष्ट ठेवण्यात आले आहे. केवळ सैद्धांतिक शिक्षण नव्हे, तर प्रत्यक्ष जीवनात वापरता येतील अशी कौशल्ये विद्यार्थ्यांना मिळावीत, हे या धोरणाचे वैशिष्ट्य आहे.

निष्कर्ष :

१९४७ ते २०२० पर्यंत भारतातील शैक्षणिक सुधारांचा इतिहास हा सतत प्रगतिशील विकासाचा प्रवास आहे. शिक्षणाचा प्रसार-सर्वांसाठी समान संधी- गुणवत्ता - कौशल्य - तांत्रिक व डिजिटल शिक्षण अशा पायऱ्यांद्वारे भारताची शिक्षण प्रणाली अधिक सक्षम झाली आहे. राष्ट्रीय शैक्षणिक धोरण २०२० हे भारतीय शिक्षण व्यवस्थेच्या

सर्वांगीण विकासासाठी घातलेले दूरदृष्टीपूर्ण पाऊल आहे. शिक्षणातील समता, गुणवत्ता, कौशल्य, तंत्रज्ञान आणि मूल्यसंवर्धन यांची उत्तम सांगड घालणारे हे धोरण विद्यार्थ्यांना २१व्या शतकाच्या आव्हानांना समर्थपणे सामोरे जाण्यास सक्षम बनवते. NEP -२०२० हे भारताला जागतिक दर्जाचे, आधुनिक, बहुविषयक, सर्वांगीण व विद्यार्थीकेंद्रित शिक्षण देण्यासाठीचे ऐतिहासिक पाऊल आहे. शिक्षण क्षेत्रातील या सातत्यपूर्ण सुधारांनी भारताला ज्ञानसंपन्न, प्रगत आणि आत्मनिर्भर राष्ट्र घडविण्याचा पाया दृढ केला आहे.

संदर्भ सूची :

१. स्वातंत्र्यानंतरचे भारतीय शिक्षण - डॉ. ए. पी. लोखंडे, प्रकाशक : विद्याभूषण प्रकाशन
२. नवीन शिक्षण धोरण आणि भारतीय शिक्षण क्षेत्रातील सुधारणा - डॉ. आशा पाटील, प्रकाशक : नवनिर्मिती प्रकाशन

३. राष्ट्रीय धोरणे आणि शिक्षण सुधारणा - प्रा. आर. डी. इनामदार, प्रकाशक : फडके प्रकाशन, कोल्हापूर
४. भारतीय शिक्षण : तत्व, इतिहास आणि प्रयोग - डॉ. व्ही. बी. बेंडगे, प्रकाशक : नूतन प्रकाशन, पुणे
५. भारतीय शिक्षणव्यवस्था - परिवर्तन आणि आव्हाने - डॉ. एस. एस. काकडे, प्रकाशक : प्रभाव प्रकाशन
६. बेंडगे व्ही.बी. (प्रकाशन वर्ष). भारतीय शिक्षण : तत्व, इतिहास आणि प्रयोग. नूतन प्रकाशन, पुणे.
७. काकडे एस.एस. (प्र.व.). भारतीय शिक्षणव्यवस्था - परिवर्तन आणि आव्हाने. प्रभाव प्रकाशन.
८. मोहिते यशवंतराव (२०२१). भारताचे राष्ट्रीय शैक्षणिक धोरण २०२०. डायमंड पब्लिकेशन, पुणे.

एकात्मिक शिक्षक शिक्षण कार्यक्रम (ITEP) : संधी आणि आव्हाने

प्रा. डॉ. गीता गुरव

के.सी.ई.व्ही.पी. होले कॉलेज ऑफ एज्युकेशन अँड फिजिकल एज्युकेशन, जळगाव

गोषवारा :

‘बदल हा सृष्टीचा नियम’ या उक्तीनुसार विकासासाठी बदल आणि तो ही सुयोग्य बदल खूप गरजेचा आहे. कोठारी आयोगाने म्हटले आहे की, ‘भारताचे भविष्य शाळेच्या वर्ग खोल्यांमध्ये घडत आहे.’ ह्या वर्गखोल्या आणि त्यातून शिक्षण देणारे शिक्षक हे शिक्षण प्रक्रियेचा कणा आहे आणि शिक्षक शिक्षणातून हा कणा मजबूत केला जातो. NEP २०२० नुसार आता एकात्मिक शिक्षक शिक्षण कार्यक्रम सर्वत्र लागू करण्यासाठी वाटचाल सुरू आहे. या प्रस्तुत संशोधन पेपर मध्ये ITEP चे मुख्य बलस्थाने, त्यातून उपलब्ध संधी आणि आव्हाने यावर प्रकाश टाकण्याचा प्रयत्न केला आहे.

बीज शाब्द : ITEP, एकात्मिक पाठ्यक्रम, संधी, आव्हाने
प्रस्तावना

शिक्षण हा कोणत्याही समाजाच्या सामाजिक, सांस्कृतिक, आर्थिक आणि नैतिक प्रगतीचा मूलभूत पाया आहे. ते केवळ ज्ञानच देत नाही तर व्यक्तिमत्त्व, मूल्ये आणि सामाजिक जबाबदारीची भावना देखील विकसित करते. या दृष्टिकोनातून, शिक्षक हा समाजाचा मार्गदर्शक असतो, जो शिक्षणाद्वारे राष्ट्र उभारणीत योगदान देतो (NCERT, २००५). शिक्षक जितका सक्षम, वचनबद्ध आणि जागरूक असेल तितकाच शिक्षणाचा दर्जा मजबूत असतो. तथापि, भारतातील पारंपारिक शिक्षक प्रशिक्षण कार्यक्रम बऱ्याच काळापासून असंख्य व्यावहारिक समस्यांनी ग्रस्त आहेत. हे कार्यक्रम विषय अभ्यास आणि अध्यापन प्रशिक्षण यांच्यात योग्य समन्वय स्थापित करण्यात अयशस्वी ठरले आहेत. वेगवेगळ्या टप्प्यांवर विषय आणि अध्यापन स्वतंत्रपणे शिकवण्याच्या प्रवृत्तीमुळे विद्यार्थी-शिक्षकांच्या समग्र विकासात अडथळा निर्माण झाला आहे (NCTE, २००९). शिवाय, बहुतेक विद्यार्थी पदवी प्राप्त केल्यानंतरच अध्यापन क्षेत्रात प्रवेश करतात, ज्यामुळे त्यांना लहानपणापासूनच शिक्षक बनण्याची वचनबद्धता विकसित होण्यापासून रोखले जाते. राष्ट्रीय शिक्षण धोरण २०२० (NEP २०२०) ने हा मुद्दा गांभीर्याने घेतला आहे आणि शिक्षक शिक्षण कार्यक्रमांमध्ये व्यापक सुधारणांची आवश्यकता अधोरेखित केली आहे. या धोरणात असे म्हटले आहे की, २०३० पर्यंत, सर्व शिक्षक शिक्षण

कार्यक्रम बहुविद्याशाखीय उच्च शिक्षण संस्थांमध्ये दिले जातील आणि शालेय शिक्षकांसाठी किमान पात्रता चार वर्षांचा एकात्मिक बी.एड. डिप्लोमा असेल (शिक्षण मंत्रालय, २०२०, पृष्ठ २३). या संदर्भात, एकात्मिक शिक्षक शिक्षण कार्यक्रम (ITEP) हा एक महत्त्वाचा उपक्रम म्हणून उदयास आला आहे. हा चार वर्षांचा पदवीधर-स्तरीय कार्यक्रम आहे जो विषय अभ्यास (उदा., बी.ए., बी.एससी., बी.कॉम.) आणि शिक्षक प्रशिक्षण (बी.एड.) एकत्रित करतो. या कार्यक्रमाचे उद्दिष्ट विद्यार्थी-शिक्षकांना सुरुवातीच्या टप्प्यापासूनच अध्यापन कौशल्ये, बाल मानसशास्त्र, मूल्य शिक्षण, समावेशक शिक्षण, तांत्रिक ज्ञान आणि बहुभाषिक अध्यापन यासारख्या समकालीन गरजांसह सुसज्ज करणे आहे (NCTE, २०२१). याद्वारे, विद्यार्थी-शिक्षक केवळ शैक्षणिकदृष्ट्या सक्षम होत नाहीत तर व्यावसायिक शिक्षक म्हणून वचनबद्धता आणि व्यक्तिनिष्ठता देखील विकसित करतात. NEP २०२० हे देखील स्पष्ट करते की शिक्षक शिक्षण केवळ शैक्षणिकच नाही तर नैतिक, सामाजिक आणि सांस्कृतिकदृष्ट्या जागरूक देखील असले पाहिजे. ITEP या दृष्टिकोनाला मूर्त रूप देण्याचा प्रयत्न करते. हा कार्यक्रम विद्यार्थ्यांना शिक्षक बनण्यासाठी प्रशिक्षण देतोच, शिवाय त्यांना २१ व्या शतकातील नावीन्यपूर्ण, समीक्षात्मक विचारसरणी, सहानुभूती आणि डिजिटल क्षमता असलेले शिक्षक बनण्यासाठी देखील तयार करतो (UNESCO, २०१५). अशाप्रकारे, ITEP हा केवळ एक शैक्षणिक कार्यक्रम नाही तर शिक्षण व्यवस्थेत गुणात्मक बदल घडवून आणण्यासाठी एक संरचनात्मक पुढाकार देखील आहे. हा अभ्यास या कार्यक्रमाच्या विविध फायद्यांचा आणि व्यावहारिक आव्हानांचा गंभीरपणे आढावा घेतो, त्याच्या प्रभावीपणा आणि शाश्वततेसाठी धोरणात्मक सूचना देतो.

उद्दिष्ट :

एकात्मिक शिक्षक शिक्षण कार्यक्रम (ITEP) ची रचना, कार्यपद्धती आणि प्रमुख फायदे आणि अंमलबजावणी आव्हानांचे विश्लेषण करणे.

पद्धती : सदर संशोधन पेपर का वर्णनात्मक पद्धतीने तयार केला आहे.

एकात्मिक शिक्षक शिक्षण कार्यक्रम संधी :

If you educate a boy, you educate one, but if you educate the girl you educate the whole family and if you educate the whole family and if you educate a teacher you educate the whole community.

एकात्मिक शिक्षक प्रशिक्षणाच्या कार्यक्रमाचे फयदे किंवा संधी वरील उक्तीतून दसतात पण ती अधिक विस्तृत रूपात खालीलप्रमाणे-

- १) **विषय आणि शिक्षक शिक्षणाचे एकत्रीकरण** - आयटीईपी विषय अभ्यास आणि शिक्षक प्रशिक्षण एकत्रित करते ज्यामुळे विद्यार्थ्यांना दोन्ही पैलू समन्वित पद्धतीने समजून घेता येतात. एकात्मिक दृष्टीकोन शिक्षकांना केवळ विषय तज्ज्ञ म्हणून नव्हे तर 'कुशल शिक्षक' म्हणून विकसित करतो.
- २) **वेळ व संसाधनाची बचत** : आयटीईपीचे सर्वात महत्त्वाचे वैशिष्ट्ये म्हणजे पदवी शिक्षण शिक्षक प्रशिक्षण एकाच अभ्यासक्रमात एकत्रित करते. त्यामुळे विद्यार्थ्यांचा वेळ व संसाधनाची बचत होते.
- ३) **विद्यार्थ्यांत सर्जनशीलता व नेतृत्व विकास** - आयटीईपीमुळे विद्यार्थ्यांना एकच विषय न अभ्यासता अनेक नवनवीन शिक्षणप्रवाह अभ्यासता येणार आहे. त्यामुळे त्यांची सर्जनशीलता व नेतृत्व गुणांचा विकास होतो.
- ४) **बहुविद्याशाखीय आणि सर्वसमावेशक दृष्टीकोन** - हा कार्यक्रम विद्यार्थ्यांना भाषा, सामाजिक विज्ञान, गणित, कला, तांत्रिक कौशल्यांसह विविध विषयांची ओळख करून देतो. यात स्थानिक संस्कृती, बालमानसशास्त्र, नैतिक मूल्ये समावेशक अध्यापनशास्त्र देखील समाविष्ट आहे.

एकात्मिक शिक्षक, शिक्षण कार्यक्रम आव्हाने -

कोणत्याही गोष्टीला दोन बाजू असतात. एखादी बाब चांगली असून ही त्यांची प्रभावी अंमलबजावणी करताना अनेक आव्हानांना तोंड द्यावे लागते. आयटीईपी हा कार्यक्रम विषय आणि अध्यापन प्रशिक्षणाचे व्यापक एकत्रीकरण करते परंतु संसाधने, प्रशिक्षित शिक्षक व विद्यार्थ्यांची वचनबद्धता इ. मूलभूत आवश्यकता पूर्ण करणे एक आव्हान आहे ते खालीलप्रमाणे-

१) **प्रवेश स्तरावर संदिग्धता** - आयटीईपी कार्यक्रमात प्रवेश फक्त १२ वी नंतरच स्वीकारला जातो पण या वयातील विद्यार्थ्यांमध्ये निर्णयक्षमता योग्य पद्धतीने विकसित नसते. बहुतेक विद्यार्थी त्यांच्या करिअर बाबत योग्य निर्णय घेऊ शकत नाही.

२) **पात्र प्रशिक्षकांचा अभाव** - आयटीईपीचे यश कुशल, बहुआयामी आणि शैक्षणिक दृष्ट्या सक्षम प्रशिक्षकांवर अवलंबून असते. कार्यक्रमात विषय ज्ञान आणि शिक्षक प्रशिक्षण दोन्ही एकत्रित केले असल्याने असे पात्र प्रशिक्षक उपलब्ध होणे एक आव्हान आहे.

३) **संस्थात्मक संसाधनांच्या मर्यादा** - आयटीईपीच्या प्रभावी अंमलात आणण्यासाठी उच्च दर्जाचे भौतिक आणि शैक्षणिक संसाधने आवश्यक आहे. त्यामुळे प्रत्येक संस्थेमध्ये ही संसाधने उपलब्ध करणे आव्हान आहे.

४) **अंमलबजावणीतील असमानता** - आयटीईपी संपूर्ण भारतात एकसमानपणे अंमलात आणण्याचे उद्दिष्टे ठेवते. तथापी भारताच्या संघराज्यीय व्यवस्थेमुळे विविध राज्यांमध्ये शैक्षणिक धोरणे, संसाधनांची उपलब्धता आणि संस्थात्मक क्षमता एकसमान नाही.

आयटीईपीच्या प्रभावी अंमलबजावणीसाठी सूचना

- १) शिक्षक प्रशिक्षण संस्थांना आवश्यक पायाभूत सुविधा उपलब्ध करून द्याव्यात.
- २) शिक्षकांसाठी सातत्यपूर्ण प्रशिक्षण व कार्यशाळा आयोजित कराव्यात.
- ३) ग्रामीण संस्थांना विशेष आर्थिक व तांत्रिक सहाय्य द्यावे.
- ४) अभ्यासक्रमाचे नियमित पुनरावलोकन करावे.

निष्कर्ष :

एकात्मिक शिक्षक शिक्षण कार्यक्रम परिणाम करणारा उपक्रम आहे. प्रारंभी काही अडचणी असल्या तरी योग्य नियोजन प्रशासकीय पाठबळ व सकारात्मक दृष्टीकोनातून या आव्हानांवर मात करता येऊ शकते. आयटीईपीच्या प्रभावी अंमलबजावणीमुळे भारताला सक्षम, व्यावसायिक व गुणवत्तापूर्ण शिक्षक वर्ग लाभू शकतो.

संदर्भ

१. भारत सरकार (२०२०) - राष्ट्रीय शैक्षणिक धोरण २०२०
२. राष्ट्रीय शिक्षक शिक्षण परिषद (NCTE) - मार्गदर्शक तत्त्वे
३. शिक्षक शिक्षण विषयावरील संशोधन लेख
४. शैक्षणिक नियतकालिके

जळगाव शहरातील २ री इयत्तेतील विद्यार्थ्यांना जपानी भाषेच्या प्राथमिक ज्ञानाच्या परिणामकारकतेचा अभ्यास

आम्रपाली बापू बोर्से

संशोधक विद्यार्थी, के.सी.ई सोसायटीचे, शिक्षणशास्त्र आणि शारीरिक शिक्षणशास्त्र महाविद्यालय, जळगाव

प्रा. डॉ. पूनम भि जमधडे

मार्गदर्शक, के.सी.ई सोसायटीचे, शिक्षणशास्त्र आणि शारीरिक शिक्षणशास्त्र महाविद्यालय, जळगाव

प्रस्तावना

आजच्या जागतिकीकरणाच्या युगात परदेशी भाषांचे ज्ञान हे विद्यार्थ्यांच्या सर्वांगीण विकासाचा एक महत्वाचा घटक बनले आहे. शिक्षण, विज्ञान, तंत्रज्ञान आणि व्यापार या सर्व क्षेत्रांत जपानचे स्थान अत्यंत महत्वाचे आहे. त्यामुळे जपानी भाषेचे प्राथमिक ज्ञान लहान वयातच मिळणे ही काळाची गरज बनली आहे.

जपान हा देश तांत्रिक प्रगती, शिस्त, नव कल्पना आणि शिक्षण पद्धतीसाठी ओळखला जातो. जपान २०५० मध्ये जगतो असे म्हटले जाते, कारण तेथील तंत्रज्ञान आणि जीवनशैली अत्याधुनिक आहे. भारतातही तंत्रज्ञानाचा वेगाने विकास होत असून परदेशी भाषांचे महत्त्व दिवसेंदिवस वाढत आहे.

जपानी भाषा ही जगातील एक अग्रगण्य भाषा असून तिची लिपी (हिरागाना, काताकाना, कांजी), उच्चार पद्धती, शिष्टाचार आणि सांस्कृतिक मूल्ये विद्यार्थ्यांच्या बौद्धिक व सांस्कृतिक विकासात मोलाची भूमिका बजावतात. या संशोधनात जळगाव शहरातील छत्रपती शिवाजी प्राथमिक विद्यालयातील २ री इयत्तेच्या विद्यार्थ्यांना दिलेल्या जपानी भाषेच्या प्राथमिक ज्ञानाचा त्यांच्या शैक्षणिक, बौद्धिक व सामाजिक विकासावर झालेल्या परिणामाचा अभ्यास करण्यात आलेला आहे.

संशोधनाची गरज

आजचा विद्यार्थी जिज्ञासू, तंत्रज्ञानाभिमुख आणि बहुभाषिक वातावरणात वाढत आहे. अशा परिस्थितीत प्राथमिक स्तरावर परदेशी भाषेचा परिचय मिळाल्यास विद्यार्थ्यांच्या विकासाला नवी दिशा मिळते.

- जागतिक भाषा शिकण्याचे वाढते महत्त्व-जपानी भाषेचे ज्ञान भविष्यातील शिक्षण व नोकरीच्या संधी वाढवू शकते.
- मानसिक व बौद्धिक विकास-जपानी लिपी, उच्चार व शब्द रचना यांमुळे एकाग्रता व निरीक्षणशक्ती वाढते.
- नवीन संस्कृतीचा परिचय-जपानी संस्कृतीतील शिस्त, वेळेचे महत्त्व व नम्रता यांचा विद्यार्थ्यांवर सकारात्मक प्रभाव पडतो.
- लहान वयात भाषा शिकण्याची क्षमता अधिक-२ री तील विद्यार्थी नवीन भाषा सहज आत्मसात करतात.

- शाळांमध्ये नाविन्यपूर्ण उपक्रमांची गरज-पारंपरिक शिक्षणासोबत परदेशी भाषा उपक्रम विद्यार्थ्यांना अधिक प्रेरित करतात.

संशोधनाचे महत्त्व

जपानी भाषेच्या प्राथमिक अभ्यासामुळे विद्यार्थ्यांवर पुढील प्रमाणे सकारात्मक परिणाम दिसून येतात :

- विद्यार्थ्यांची शब्द संपत्ती वाढते.
- विद्यार्थ्यांचे उच्चार कौशल्य विकसित होते.
- विद्यार्थ्यांची निरीक्षण शक्ती व स्मरणशक्ती वाढते.
- विद्यार्थ्यांमध्ये भाषिक शिस्त निर्माण होते.
- विद्यार्थ्यांमध्ये जपानी संस्कृतीतील शिस्त, वेळेचे महत्त्व व नम्रता अंगीकारली जाते.
- विद्यार्थ्यांचा कविता, गाणी, अॅनिमे व कार्टून चित्रपटांमुळे वर्गातील सहभाग वाढतो.
- विद्यार्थ्यांमध्ये नवीन भाषा शिकताना आत्मविश्वास वाढतो.

संशोधनाचा उद्देश

या संशोधनाचा मुख्य उद्देश जळगाव शहरातील २ री इयत्तेतील विद्यार्थ्यांना जपानी भाषेचे प्राथमिक ज्ञान दिल्यानंतर त्यांचा होणारा परिणाम अभ्यासणे हा आहे.

संशोधनाची उद्दिष्टे पुढील प्रमाणे :

- विद्यार्थ्यांची जपानी भाषेबद्दलची उत्सुकता जाणून घेणे.
- प्राथमिक शब्दसंग्रह, अक्षर ज्ञान व उच्चार शिकण्याची क्षमता तपासणे.
- शिक्षण पद्धतीमध्ये जपानी भाषेचे महत्त्व अभ्यासणे.
- भविष्यातील भाषा-आधारित संधीबाबत जागरूकता वाढवणे.
- विद्यार्थ्यांच्या स्मरणशक्तीवर होणारा परिणाम अभ्यासणे.

संशोधन पद्धती

या संशोधनासाठी प्रायोगिक संशोधन पद्धतीचा अवलंब करण्यात आला. संशोधनाचा कालावधी ४ आठवडे होता. नमुना म्हणून छत्रपती शिवाजी प्राथमिक विद्यालय, जळगाव येथील २ री इयत्तेतील विद्यार्थी

निवडण्यात आले.

संशोधनासाठी वापरलेल्या अध्यापन पद्धती :

- » फ्लॅशकार्ड्सद्वारे शब्द व चित्रओळख.
- » जपानी अक्षरांचे चार्ट (हिरागाना, काताकाना, कांजी).
- » सोपा शब्द संग्रह वापरणे.
- » व्हिडिओ गाणी, कार्टून चित्रपट व जपानी शाळांचे व्हिडिओ दाखवणे.
- » मेमरी गेम्सचा वापर.
- » चित्रांमध्ये रंगभरण्याच्या कृती.
- » संवाद सराव-Konnichiwa, Arigatou, Sayonara इ.
- » चित्रांच्या माध्यमातून अध्यापन.
- » विद्यार्थ्यांच्या प्रतिक्रिया व सहभागाचे निरीक्षण.

निरीक्षण तक्ता (Observation Table)

- अ.क्र. निरीक्षण घटक सुरुवातीची स्थिती उपक्रमानंतरची स्थिती
- १ जपानी शब्द ओळख कमी चांगली
 - २ उच्चार क्षमता मध्यम चांगली
 - ३ वर्गातील सहभाग कमी जास्त
 - ४ स्मरणशक्ती मध्यम सुधारलेली
 - ५ उत्सुकता कमी खूप जास्त
 - ६ प्रगती चार्ट (Progress Chart)

आठवडा शब्दसंग्रह उच्चार सहभाग

पहिला ★★☆☆☆☆★☆☆☆☆★☆☆☆☆

दुसरा ★★☆☆☆☆★☆☆☆☆★☆☆☆☆

तिसरा ★★☆☆☆☆★☆☆☆☆★☆☆☆☆

चौथा ★★☆☆☆☆★☆☆☆☆★☆☆☆☆

व्यक्ति अभ्यास (Case Study)

विद्यार्थ्यांचे नाव : (गोपनीय)

इयत्ता : २री

वय : ७ वर्षे

हा विद्यार्थी सुरुवातीला वर्गात कमी बोलणारा व संकोचशील होता. जपानी भाषा उपक्रम सुरू झाल्यानंतर त्याला चित्रे रंगवणे, गाणी म्हणणे व फ्लॅशकार्ड्सद्वारे शब्द शिकणे विशेष आवडू लागले. काही आठवड्यांतच तो Konnichiwa, Arigatou, Sayonara हे शब्द आत्मविश्वासाने बोलू लागला.

मेमरी गेम्समुळे त्याची स्मरणशक्ती सुधारली आणि वर्गातील सहभाग वाढला. या विद्यार्थ्यांच्या उदाहरणावरून असे स्पष्ट होते की, जपानी भाषेचे प्राथमिक ज्ञान विद्यार्थ्यांच्या आत्मविश्वास व बौद्धिक विकासासाठी उपयुक्त ठरते.

मर्यादा (Limitations)

संशोधनाचा कालावधी मर्यादित होता. नमुना केवळ एका

शाळेपुरता मर्यादित होता. विद्यार्थ्यांचे वय लहान असल्याने संपूर्ण लिखित प्रतिसाद घेता आले नाहीत. साधन सामग्री मर्यादित होती.

शिफारशी (Recommendations)

प्राथमिक स्तरावर परदेशी भाषा उपक्रम नियमित राबवावेत. अध्यापनासाठी अधिक दृक-श्राव्य साधनांचा वापर करावा. शिक्षकांना जपानी भाषेचे मूलभूत प्रशिक्षण द्यावे. अशा उपक्रमांचा विस्तार इतर शाळांमध्ये करावा. पालकांचा सहभाग वाढवावा.

निष्कर्ष (Conclusion)

या संशोधनातून असे निष्कर्ष निघतात की, विद्यार्थ्यांना जपानी भाषेचे प्राथमिक ज्ञान दिल्यास त्यांच्या भाषिक, बौद्धिक, सामाजिक व सांस्कृतिक विकासावर सकारात्मक परिणाम होतो. लहान वयात परदेशी भाषेचा परिचय दिल्यास विद्यार्थ्यांमध्ये आत्मविश्वास, जिज्ञासा व शिकण्याची आवड वाढते. म्हणूनच प्राथमिक शिक्षणात अशा नाविन्यपूर्ण भाषा उपक्रमांचा समावेश करणे ही काळाची गरज आहे.

या उपक्रमा दरम्यान असे आढळून आले की, लहान वयातील विद्यार्थी नवीन भाषा शिकण्यास अत्यंत उत्साही असतात. सुरुवातीला काही विद्यार्थी संकोचलेले होते; परंतु फ्लॅश कार्ड्स, गाणी, व्हिडिओ व खेळांच्या माध्यमातून त्यांचा आत्मविश्वास हळूहळू वाढत गेला. विद्यार्थ्यांनी जपानी अभिवादन शब्द आनंदाने वापरायला सुरुवात केली.

शिक्षक म्हणून मला असे जाणवले की, परदेशी भाषा अध्यापन हे केवळ भाषिक ज्ञानापुरते मर्यादित नसून ते विद्यार्थ्यांच्या शिस्त, एकाग्रता व सांस्कृतिक जाणीवा वाढवण्यास मदत करते. अशा नाविन्यपूर्ण उपक्रमांमुळे शिक्षकांनाही अध्यापनात नवीन प्रेरणा मिळते.

संदर्भ सूची

१. राष्ट्रीय शिक्षण धोरण (२०२०). भारत सरकार, शिक्षण मंत्रालय, नवी दिल्ली.
२. NCERT (२०२१). Learning Outcomes at the Elementary Stage. नवी दिल्ली.
३. Cummins, G. (२०००). Language, Power and Pedagogy. Multilingual Matters, UK.
४. Ellis, R. (1994). The Study of Second Language Acquisition. Oxford University Press.
५. Lightbown, P. M., Spada, N. (2013). How Languages are Learned. Oxford University Press.
६. Krashen, S. D. (1982). Principles and Practice in Second Language Acquisition. Pergamon Press.
७. Gardner, R. C. (1985). Social Psychology and Second Language Learning. Edward Arnold.
८. Brown, H. D. (2007). Principles of Language Learning and Teaching. Pearson Education.
९. जाधव, आर. एस. (२०१८). शिक्षणातील नवोपक्रम. पुणे : नित्यनूतन प्रकाशन.
१०. पाटील, व्ही. बी. (२०१९). प्राथमिक शिक्षणातील अध्यापन पद्धती. कोल्हापूर : फडके प्रकाशन.
११. Desai, M. D. (२०१७). Child Psychology and Learning. Himalaya Publishing House, Mumbai.

शिक्षक शिक्षणातील नैतिकता आणि मूल्ये. यावरील राष्ट्रीय परिषद.

कु. तेजश्री अशोक शिंदे

कु. गायत्री अशोक शिंदे

के. सी. ई. शिक्षणशास्त्र आणि शारीरिक शिक्षणशास्त्र महाविद्यालय, जळगाव.

डॉ. पूनम जमधे

के. सी. ई. शिक्षणशास्त्र आणि शारीरिक शिक्षणशास्त्र महाविद्यालय, जळगाव.

सारांश:

राष्ट्रीय शिक्षण धोरण २०२० (NEP 2020) अंतर्गत शिक्षक शिक्षण क्षेत्रात मूलभूत परिवर्तन घडवून आणण्यासाठी राष्ट्रीय अध्यापक शिक्षण परिषद (NCTE) ने चार वर्षीय एकीकृत अध्यापक शिक्षण कार्यक्रम (ITEP) सुरू केला आहे. हा कार्यक्रम बहुविद्याशाखीय (Multidisciplinary) दृष्टिकोनावर आधारित असून विषय-विशेष ज्ञान, अध्यापन कौशल्ये, व्यावहारिक प्रशिक्षण, नैतिकता आणि मूल्याधिष्ठित शिक्षण यांचा समन्वय साधतो. सदर संशोधन पेपरचा उद्देश NEP २०२० च्या संदर्भात ITEP च्या अंमलबजावणीदरम्यान उद्भवणारी शिक्षक शिक्षणातील आव्हाने, त्यातून निर्माण होणाऱ्या संधी, तसेच शिक्षक शिक्षणातील नैतिकता व मूल्ये यांचा सखोल अभ्यास करणे हा आहे. अभ्यासातून असे आढळून येते की पायाभूत सुविधा, प्रशिक्षकांचे व्यावसायिक प्रशिक्षण, डिजिटल विभाजन, समावेशी शिक्षणाची अंमलबजावणी आणि गुणवत्तेचे मानकीकरण ही ITEP समोरील प्रमुख आव्हाने आहेत.

Key Words :

राष्ट्रीय शिक्षण धोरण २०२० (NEP 2020, एकीकृत अध्यापक शिक्षण कार्यक्रम (ITEP), राष्ट्रीय अध्यापक शिक्षण परिषद (NCTE), बहुविद्याशाखीय शिक्षण (Multidisciplinary Education), राष्ट्रीय व्यावसायिक शिक्षक मानदंड (NPST), अनुभवाधारित शिक्षण (Experiential Learning), समावेशी शिक्षण (Inclusive Education), तंत्रज्ञानाधारित अध्यापन (Technology-Enabled Teaching), शिक्षक शिक्षणातील नैतिकता (Ethics in Teacher Education), शिक्षक शिक्षणातील मूल्ये (Values in Teacher Education)

प्रस्तावना

शिक्षण हे कोणत्याही राष्ट्राच्या सामाजिक, सांस्कृतिक, आर्थिक व बौद्धिक प्रगतीचे मूलभूत अधिष्ठान असते. शिक्षण व्यवस्थेची गुणवत्ता मोठ्या प्रमाणावर शिक्षकांच्या व्यावसायिक क्षमता, मूल्यदृष्टी आणि नैतिक आचरणावर अवलंबून असते. बदलत्या जागतिक, सामाजिक

आणि तांत्रिक संदर्भात शिक्षकांची भूमिका केवळ ज्ञान देणारी न राहता मार्गदर्शक, समुपदेशक, संशोधक आणि मूल्यसंवर्धक अशी बहुआयामी बनली आहे. या पार्श्वभूमीवर भारत सरकारने जुलै २०२० मध्ये जाहीर केलेली राष्ट्रीय शिक्षण धोरण २०२० (NEP 2020) ही शिक्षण क्षेत्रातील ऐतिहासिक सुधारणा मानली जाते. NEP 2020 मध्ये शिक्षण व्यवस्थेचा समग्र, बहुविद्याशाखीय (Multidisciplinary), कौशल्याधिष्ठित आणि मूल्याधिष्ठित विकास साधण्यावर विशेष भर देण्यात आला आहे. याच अनुषंगाने राष्ट्रीय अध्यापक शिक्षण परिषद (NCTE) मार्फत चार वर्षीय एकीकृत अध्यापक शिक्षण कार्यक्रम (Integrated Teacher Education Programme - ITEP) सुरू करण्यात आला आहे. ITEP हा विषयज्ञान (B-/BSc/BCom) आणि अध्यापन प्रशिक्षण (B.Ed.) यांचा एकत्रित अभ्यासक्रम असून तो शिक्षक शिक्षणातील गुणवत्ता, व्यावसायिकता आणि नैतिकता वृद्धिंगत करण्याच्या दृष्टीने महत्त्वपूर्ण पाऊल आहे. ITEP च्या माध्यमातून शिक्षकांना केवळ अध्यापन कौशल्येच नव्हे तर बहुविद्याशाखीय ज्ञान, अनुभवाधारित शिक्षण, संशोधनवृत्ती, तंत्रज्ञान साक्षरता आणि मूल्यसंवर्धन यांचे प्रशिक्षण देण्याचा प्रयत्न केला जात आहे.

यासोबतच NEP 2020 मध्ये शिक्षक शिक्षणातील नैतिकता आणि मूल्ये यांना केंद्रस्थानी ठेवण्यात आले आहे. शिक्षक हा केवळ विषय शिकवणारा नसून समाज घडविणारा मूल्यवाहक असल्याने शिक्षक शिक्षणात नैतिकता व मूल्यसंवर्धनाचे महत्त्व अधिक वाढते.

NEP 2020 आणि ITEP ची रूपरेखा

- » पाठ्यक्रम सुधारणा आणि जागतिक दिशादर्शक तत्त्वे:
- » चार वर्षांचा एकीकृत कार्यक्रम:
- » बहुविद्याशाखीय दृष्टिकोण:

शिक्षक शिक्षणातील आव्हाने

- » पूर्वाधार व संसाधने: अनेक शिक्षक शिक्षण संस्थांमध्ये आधुनिक तंत्रज्ञान, प्रयोगशाळा, डिजिटल साधने आणि वाचनालयासारख्या मूलभूत सुविधांची कमतरता आहे., ज्यामुळे ITEP ची प्रभावी अंमलबजावणी धोक्यात येते.
- » प्रशिक्षकांचे व्यावसायिक विकास: विद्यमान शिक्षक

शिक्षण संस्था व प्राध्यापकांना बहुविद्याशाखीय आणि नविन पद्धतींच्या प्रशिक्षणाची गरज आहे.

- » **समावेशी शिक्षण:** विविध सामाजिक-आर्थिक पार्श्वभूमीतील विद्यार्थ्यांसाठी समावेशी शिक्षक तयार करणे ही मोठी आव्हाने आहे, विशेषतः दिव्यांग विद्यार्थी आणि विविध भाषिक समुदायांसाठी.
- » **गुणवत्तेचे प्रमाण आणि मानकीकरण:** एकसमान गुणवत्ता सुनिश्चित करण्यासाठी आवश्यक बाह्य मूल्यमापन, गुणवत्ता प्रमाणपत्रे व रेग्युलेटरची सक्रिय भूमिका आवश्यक आहे.

शिक्षक शिक्षणातील नैतिकता

- » **विद्यार्थ्यांप्रति उत्तरदायित्व :** नैतिकदृष्ट्या शिक्षकांनी विद्यार्थ्यांना समान संधी, सुरक्षित वातावरण व आदर देणे आवश्यक आहे.
- » **निष्पक्षता आणि पारदर्शकता :** शिक्षक आणि शिक्षक शिक्षण संस्था परीक्षा, गुणनिर्धारण, प्रवेश प्रक्रियेत निर्भयपणे आणि पारदर्शकतेने वागणे आवश्यक आहे.
- » **व्यावसायिक वर्तन:** शिक्षकांनी व्यावसायिक वर्तन ठेऊन शिक्षणाच्या सर्वोच्च मानकांचे पालन करणे आवश्यक आहे.
- » **सतत शिक्षण आणि आत्मपरीक्षण :** समकालीन शिक्षकांनी स्वतःच्या कौशल्यांचा व ज्ञानाचा नियमितपणे विकास करणे ही नैतिक आवश्यकता आहे.

शिक्षक शिक्षणातील मूल्ये (Values) व नैतिकता:

NEP 2020 आणि NPST (National Professional Standards for Teachers) द्वारे शिक्षक मूल्ये व नैतिकता यांना धोरणात्मक मान्यता मिळाली आहे.

मूलभूत मूल्ये आणि नैतिक अपेक्षा:

NEP 2020 अंतर्गत NPST मुख्यतः खालील मूल्ये आणि नैतिक तत्वे समाविष्ट करतात.

- » **कोर मूल्ये आणि नैतिकता (Core Values Ethics) -** शिक्षकांनी न्याय, समावेश, समता, जनसंघर्ष व जबाबदारी यांचा आदर करावा.
- » **व्यावसायिक ज्ञान आणि समज -** शिक्षणातील ज्ञान, नैतिक निर्णय, संवेदनशीलता यांचा विकास.
- » **सतत व्यावसायिक विकास आणि प्रतिबद्धता -** शिक्षकांनी निरंतर कौशल्य विकास आणि नैतिक प्रतिबद्धता ठेवणे

आवश्यक. व्यावहारिक वर्तन, नियमांचे पालन, आणि सतत सुधारणा.

बहुविद्याशाखीय NEP 2020 च्या संदर्भात NCTE- ITEP ची अंमलबजावणी करताना शिक्षक शिक्षणातील आव्हाने आणि संधी यावरील सर्वेक्षण.

निष्कर्ष

NEP 2020 अंतर्गत ITEP हे शिक्षक शिक्षणात व्यापक सुधारणा व गुणवत्ता वर्धित करण्याचा महत्त्वाचा उपाय आहे. तथापि, सुविधा, प्रशिक्षक क्षमता, समावेशी कार्यक्रम आणि डिजिटल विभाजन यांसारखी आव्हाने अजूनही कायम आहेत. मूल्ये व नैतिकता NEP 2020 आणि NPST मधून शिक्षक व्यावसायिकतेचा अनिवार्य भाग म्हणून समाविष्ट केली गेली आहे.

NEP 2020 अंतर्गत ITEP ची अंमलबजावणी हे भारतीय शिक्षक शिक्षणासाठी एक महत्त्वाचे व सकारात्मक पाऊल आहे, परंतु बहुविद्याशाखीय NEP 2020 च्या संदर्भात NCTE- ITEP ची अंमलबजावणी करताना २० ते ४० वर्षे वयोगटातील ITEP विद्यार्थी, शिक्षक प्रशिक्षक, शाळा शिक्षक तसेच शैक्षणिक प्रशासक यांच्या माध्यमातून केलेल्या सर्वेक्षणात असे निदर्शनास येते की, ४५% सर्वेक्षणार्थ्यांना NEP 2020 मधील शिक्षक शिक्षण सुधारणा याबद्दल पुरेशीमाहितीनाही. तसेच ४७% सर्वेक्षणार्थ्यांनी असे नमूद केले आहे की धोरण अस्पष्टतेमुळे व मनुष्यबळ अपुरे असल्यामुळे ITEP अंमलबजावणी दरम्यान प्रशासकीय अडचणी निर्माण होतात.

NEP 2020 अंतर्गत ITEP ची अंमलबजावणी हे भारतीय शिक्षक शिक्षणासाठी एक महत्त्वाचे व सकारात्मक पाऊल आहे, परंतु अवयव सुविधांची कमतरता, प्रशिक्षक प्रशिक्षण, समावेशी शिक्षण व गुणवत्तेचे मानकीकरण हे गंभीर आव्हाने आहेत. याचबरोबर व्यावसायिक संधी, उत्कृष्ट अभ्यासक्रम आणि व्यावसायिक वर्तनातील नैतिकता यामुळे शिक्षक शिक्षण पद्धती अधिक सक्षम, उत्तरदायी आणि विद्यार्थ्यांभिमुख बनण्याची संधी प्राप्त होते.

संदर्भ

1. NCTE ITEP बद्दल माहिती व धोरण संदर्भ - NCTE Revamp under NEP 2020.
2. NCTE 4-Year ITEP Programme.
3. Challenges in Implementation of NEP 2020 ITEP.
4. NCTE Regulatory Guidelines.

